

18.3 (442р) 1
1-48

Богдан Лепкий

ПРО ЖИТТЯ І ТВОРИ
**ТАРАСА
ШЕВЧЕНКА**

3

Богдан Лепкий

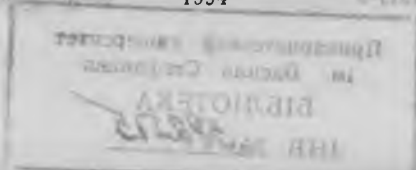
Видання 2003
84П

ПРО ЖИТТЯ І ТВОРИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

[Faint, mostly illegible text from the book's content, appearing as bleed-through or ghosting.]

Київ
Видавництво «Україна»
1994

582515 жм.

В

1994.

на
ли
ва
арс
ані
19
аку
ніве
іло
афі
орі
л

ида

8-9

66

Книга про геніального українського народно-го поета, художника, мислителя Тараса Шевченка належить перу Богдана Лепкого (1872—1941), чий багатий доробок на ниві української літератури після довгих десятиліть забуття знову повертається читачам України.

Друкується за виданням: Шевченко Т. Повне видання творів.— Київ — Лейпциг.— Т. 1.— (1919).

4700000000-005 Інф. лист — 94
Л 201-94

ISBN 5-319-01317-5

© Видавництво «Україна»,
оформлення, 1994

Прикарпатський університет
ім. Василя Стефаника
БІБЛІОТЕКА
ІНВ № 582575

Батько Тараса Шевченка, Григорій Іванович, був кріпаком дідача Василя Васильовича Енгельгардта з села Кирилівки¹ Звенигородського повіту Київської губернії.

Григорій Іванович Шевченко оженився з Катериною Бойко, кріпачкою того самого дідача Енгельгардта з сусіднього села Моринців.

Туди через кілька літ після вінчання перебралися Григорій і Катерина Шевченки на ґрунт і хату, яку купив їм був тесть по якомусь ледачому Копію.

В тій-то хаті, у Моринцях, родився 25 лютого 1814 р. ст. ст. найбільший український поет Тарас Шевченко².

Та Моринців Тарас навіть і не пам'ятав, бо малим хлопцем перейшов з родичами в Кирилівку на ґрунт і хату, куплену від Тетерюка³.

У тій хаті в Кирилівці минула Тарасові його молодість.

Моринці лежать на границі Звенигородського й Канівського повітів, Кирилівка від Моринців — мильо на південь. Обидва села (осаджені в XVII ст.) великі й розкішно положені. Колись тонули вони в сутіні густих лісів, нині ліси вирубано, а все ж таки околиця не набрала степового характеру. Багато садів, гаїв,

¹ Тамтешній народ говорить Керелівка.

² Був він третьою з черги дитиною. Усіх дітей було шестеро: Микита, Катерина, Ярина, Тарас, Маруся і Йосип. Катерина побралася з Красицьким, Ярина — з Бойком, а Маруся вмерла дівчиною.

Хрестив Тараса моринецький піп Олексій Базаринський. Хрещеним батьком був Григорій Іванович Дяденко, житель села Моринців. У метриках села Моринців Шевченки пишуться також Шевченко-Грушівський, або Грушівський-Шевченко.

³ Мабуть, 1816 р.

байраків і розкішних лугів надають їй великого малярського привабу.

Звенигородський повіт — це частина Київщини — того, так сказати, хребта України. Невелика примішка чужомовного населення, багато давніх пісень, звичаїв, переказів, чимало місць, славних історичними подіями. (Досить згадати Корсунь, Вільшану й Лисянку, далі Видубицький та Межигірський монастирі). Від них віяло подихом давніх, бурхливих і кривавих, а все ж таки кращих часів.

Кирилівка — велике й розлоге село (нині там набирається до 5000 душ). Широка вулиця, у зелених вишневих садочках білі хати, мов діти, що в піжмурки граються.

Село! — і серце одпочине.
Село на нашій Україні —
Неначе писанка село,
Зеленим гаєм поросло.
Цвітуть сади; біліють хати,
А на горі стоять палати,
Неначе диво. А кругом
Широколисті тополі,
А там і ліс, і ліс, і поле,
І сині гори за Дніпром.
Сам Бог витає над селом.

Таким привабливим образом відбилося рідне село в душі нашого поета.

Та разом з тим непорочні очі дитини бачили тую чорну хмару, тую зловісну тінь, яка падала на українську землю, бачили кріпацьку неволю села.

В тім гаю,
У тій хатині, у раю,
Я бачив пекло. Там неволя,
Робота тяжкая, ніколи
І помолитись не дають.

З одного боку, розкішна краса української природи, з другого — погань тодішнього політично-суспільного устрою, немов ясні й чорні кольори врилися у вразливу душу дитини й осталися до смерті одною з характеристичних прикмет поетичного творення Шевченка, мов світло й тіні в образах Рембрандта.

То був час найвищого розквіту кріпацтва після жорстокого придушення Гайдамаччини й прилучення Правобережної України до Росії.

Силою сенатського указу від 7 жовтня 1792 р. «крепостные владельческие люди и крестьяне заклю-

Т. Шевченко. Хата батьків у с. Кирилівці.
Олівець. 1843.

чаюся и долженствуют заключаться в числе именей, на которых по продажам от одного другому купчие пишутся и совершаются у крепостных дел, со взятъем в казну пошлин так, как на прочее недвижимое имение». Отже, кріпаки з кінця XVIII ст. перестали бути людьми, а юридично увійшли до складу нерухомого майна¹.

З ними чинили їх дідичі не як зі своїми ближніми, не як з людьми, а поводитися гірше, ніж з безмовною скотиною. Обов'язкова робота на панському полі дійшла до 5, а то й 6 днів на тиждень. Бували ж і такі пани, що навіть у неділю, свято кликали своїх людей до послуги двірської, у ліс на лови, тощо. Бували дідичі, що їхали у поле дивитися, як жінці жнуть, а перед ними, як у Римі ліктори перед консулами, їхали вози, навантажені різками. Били за щобудь без пощади. «Бейте до смерті; я сам в ответе и никого не боюсь!» І дійсно не боялися дідичі нікого. Кріпак був безборонний, зданий на ласку й неласку свого поміщика. Він йому прокурор і суддя — все в одній особі — перша й остання судова інстанція. Кріпаків продавали, як собак. «Бувало, що за «борзую суку» віддавав поміщик ціле село з кріпаками», — пише один священик Саратовської губернії. «Бувало,

¹ Крепостное население в России по 10-й народной переписи. Статистическое исследование А. Тройницкого. СПб., 1861.

наша дідичка набере хлопців та дівчат душ тридцять, і веземо їх на ярмарок в Урюпіно. Розіб'ємо шатро на базарі й продаємо. Найбільше купували вірмени. Кожного року ми возили. І якого ж то плачу було в селі, як було дідичка стане збиратися на ярмарок в Урюпіно», — читаємо в тих самих споминах. І навіть під оком самого царя, в Петербурзі, на майдані близько царської палати, продавали кріпаків — такий звичай пішов. Угорський подорожник Текелі з обуренням каже, що дідичі в карти своїх людей програють. Але хіба ж це було найгірше лихо? А гаряча сковорода, а залізні з колючками нашійники, а всілякого крою диби, а ланцюги, до яких прикріплювано на весь вік безталанні жертви панського гніву, а годування щенят жіночими грудьми — хіба ж знає історія такі вигадки мук та знущання, яких не стосували би тодішні поміщики, щоб зробити своїх кріпаків ласкавими й слухняними? «Мужик сер, но ум не черт у него съел» — це був улюблений клич поміщицької культурницької діяльності¹.

Батьки Тараса Шевченка були кріпаками.

Григорій Іванович умів читати, стельмахував, а іноді й чумакувати доводилося. Не з бідного й не з темного роду він був. Мати — працьовита, дбайлива, тихої вдачі.

Йї образ, мов ікона святої мучениці, остався до смерті в душі Тараса чистим і ясним. Від неї впало золоте сяйво не на одну жіночу постать в пізніших поетових творах.

Живим утіленням давньої минувшини був Тарасовий дід по батькові Іван. Столітній старець, колишній гайдамака, чоловік письменний і бувалий.

Бувало, в неділю, закривши Мінеї, стане розказувати родині й сусідам про Залізняка й Гонту.

Столітні очі, як зорі, сяяли,
А слово за словом сміялось, лилось:
Як ляхи конали, як Сміла горіла.
Сусіди од страху, од жалю німіли.

¹ З багатої літератури з історії кріпацтва пригадуємо: *Мордовцев Д. Л.* Накануне воли; *Семевский В. И.* Крестьянский вопрос в России; *Кн. Волконский Н.* Условия помещичьего хозяйства при крепостном праве; *Повалишин В.* Рязанские помещики и их крепостные; *Игнатович И.* Помещичьи крестьяне накануне освобождения. Извлечения из секретных отчетов Министрства внутренних дел за 1836—56 годы.

І мені, малому, не раз довелось
За титаря плакати. І ніхто не бачив,
Що мала дитина у куточку плаче.

А таке могутнє враження було з оцих оповідань, що Шевченко багато літ пізніше не забув подякувати дідові прегарними, простими словами:

Спасибі, дідусю, що ти заховав
В голові столітній ту славу козачу!
Я її онукам тепер розказав.

З рідні найбільше любив Тарас свою старшу сестру Катерину. Як мати пішла на панщину, вона піклувалася малим пустуном, бо Тарас був живої вдачі. І зачісувала його, й годувала, й піснями плекала та розвивала вроджений поетичний дар. Не диво, що свою першу більшу поему охрестив поет іменем сестри — «Катерина».

Рідна Тарасова хата була, як і інші сільські хати. До 8 ступнів довга, а до 6 широка, на численну родину досить-таки тісна. Літом то ще нічого, але зимою вона переминювалася у якусь в'язницю, в клітку, в котрій каралися безвинні люди, особливо діти. У тому печлі виростав Тарас Шевченко.

Портрета його з дитячих літ не маємо. Бо кому й приходило тоді на думку малювати портрет замурзаного кріпацького хлопчика? Біограф Шевченка О. Кониський уявляє собі його так: білявий, оклецькуватий, меткий хлопець; цікавий і допитливий; босоногий, часто замурзаний, обірваний і пустотливий, але розважливий, розумний, перенятливий і добрий.

Такий хлопчина біжить бувало на леваду до річки і купається під навислими лопухами. Викупавшись, прибіжить в сад, впаде під першою грушею або яблуною і засне спокійним, незворушним сном. Проспавшись гаразд, глядить на далеку могилу й питається сам себе: «А що там далі, за могилою? Кажуть — залізні стовпи, що підпирають небо. Якби піти й подивитися на їх? А чом же й ні!» І побіг. Видряпався на могилу і дивиться направо й наліво. І по цей бік село, і по той бік село, а там, із-за темних садів, визирає церква з банями й бляшаним дахом. Задумався Тарас. «Ні, — каже, — сьогодні вже пізно, не дійду до цих залізних стовпів, нехай завтра з Катрею».

І не розбираючи довго, пустився з могили куди очі бачили, в степ; якраз не в Кирилівку, а в Моринці.

На щастя, стріли хлопчика чумаки, забрали на віз і привезли до батьківської хати.

Смеркало, коли Тарас підходив до перелазу. Сім'я вечеряла біля хати. «Прийшов, прийшов!» — радісно закричала старша Тарасова сестра Катерина, взяла його на руки й посадила вечерять, називаючи прибуду. Повечерявши, поклала його в постіль, перехрестила й поцілувала.

Довго не міг заснути Тарас. «Події минулого дня не давали йому спокою». Він увесь час думав про залізні стовпи.

Такою мандрівкою було ціле життя поета, тільки не до залізних стовпів, що підпирають небо, а до воріт волі, які він радий був на розгвір відчинити перед своїм народом й перед цілим людством. Мандрував прямо перед себе, не шукаючи хитрих, крутих доріг, без облуди й лукавства, з серцем чистим, як серце дитини. А втомленого такою тяжкою мандрівкою на вічний сон приголубила слава...

Ледве Тарасові минуло 9 літ, як померла його бідна мати. Нужда та праця положили її молодю (на 40-му році життя) у передчасну домовину¹.

Батькові годі було без хазяйки з дрібними дітьми оставатися — він оженився. Та ще до того з удовою Оксаною Терещенчихою з Моринців.

Вона привела своїх трое дітей. Мачуха, зведениця — пекло. Рідна хата, що перше хоч вряди-годи, літом та неділею, малювалася перед очима хлопця, мов ідилічна картина на темному, злиденному побутовому фоні, вповилася тепер густим туманом; над нею повисли чорні мари.

Тарас був хлопець жвавий і здоровий, він не раз побивав мачухиного злодійкуватого синка Степанка, і мачуха його дуже за це незлюбила, прямо ненавиділа. Доводилося Тарасові в бур'янах сусіда Желеха шукати захисту від її стусанів або прямо втікати до сестри Катерини, ген аж у Зелену Діброву. Вона ще за життя матері (1823 р.) одружилася з Красицьким і перебралася жити в сусіднє село Зелену Діброву.

¹ «Я пам'ятаю один жалісний Святий вечір на своїм віку. Восени ми поховали матір, а на Святий вечір понесли вечерю до діда й, проказавши: «Святий вечір! Прислали до вас, діду, батько і...», всі трое заголосили — нам не можна було сказати: «і мати». Таким сумним спомином згадає Шевченко втрату матері у своїй повісті «Близнята».

Одиною потіхою осталася тепер Тарасові хіба одна Оксана Коваленко, дівчина-сусідка, товаришка дитячих забав, якої Тарас не забув до смерті. Вони:

...малими розійшлись
Та вже й не сходились ніколи.

Це його перше, нічим не заплямоване кохання, Беатріче нашого поета.

Село Кирилівка. Фото XIX ст.

Та ще, поки жив батько, то якось терпів Тарас. Батько брав його з собою, як їхав чумакувати, посилав до дяка в науку¹, жалував. Але на 12-му році життя не стало й доброго батька.

Вмираючи, казав він, що Тарасові маєтку не оставляє, бо він буде або дуже славний чоловік, або велике ледащо.

Тарас став круглим сиротою. Ані родичів, ані маєтку — нічого; навіть опікун його, дядько Павло, не дуже-то брав його в опіку; це був, за пізнішими словами самого Тараса, великий катюга.

Годі було Тарасові вдержатися в хаті. Пішов до дяка Богорського² на дальшу науку. Богорський був

¹ До місцевої школи став Тарас ходити ще за життя матері. Учителювали там дяки Губський і Рубан під доглядом попа Нестеровського, якого прислано до Кирилівки 1819 р.

² Богорського настановлено дяком 1824 р.

нестямний п'яниця. Тараса держав він у себе не як учня, а як наймита-послугача, який мусив носити йому воду, рубати дрова тощо.

А коли хлопець вивчився добре читати, послав його по покійниках з Псалтирем. Тарас читав голосно й гарно, куди краще, ніж п'яниця-дяк, і йому давали за це книш та коповика. Богорський забрав усе для себе, залишаючи за хлопцем тільки десяту копійчину. І за неї купував собі Тарас паперу, робив книжечку, обводив її хрестами й квітками та вписував у неї усякі вірші. Так зрання стала проявлятися у нього охота до малювання та до віршування.

Перекалатавши якомсь у Богорського два роки, кинув Тарас рідне село й утік до недалечкого містечка Лисянки шукати людей, «щоб добру навчили».

Особливи тягнуло його до малювання.

В Лисянці звернувся він до маляра-диякона, але був це плохий учитель; Тарас кинув його й попен-тався в Тарасівку до маляра-дячка, що малював великомученика Микиту й ворожив з руки. Оглянувши ліву руку хлопця, дяк-ворожбит рішуче заявив, що з нього нічого путнього не вийде — не то маляр, але навіть шведь або бондар.

Так скінчилася Тарасова мандрівка за добрими людьми. Зажурений вернувся він у рідне село та став за громадського пастуха. На ті часи натякає поет в прегарній думці.

Мені тринадцятий минало.
Я пас ягнята за селом.

Природа чарами своїми горнула його до себе. Йому було «любо, неначе в Бога». Любо, поки не згадав, що він сирота, людина безпритульна, самотня.

Не дав мені Бог нічого!..
І хлинули сльози,
Тяжкі сльози!..

В ту ж хвилину прибігла Оксана, що недалеко від нього при самій дорозі плоскінь вибирала. Привітала, втерла сльози і... поцілувала.

Неначе сонце засіяло,
Неначе все на світі стало
Моє... лани, гаї, сади!..
І ми, жартуючи, погнали
Чужі ягнята до води.

Цей вірш — це документ першого психологічного аналізу Шевченка, першого пробудження його незвичайного «я». Моменту цього поет не забув, мабуть, ніколи.

1841 р. в Петербурзі він звертається до Оксани Коваленко ось із якими щирими словами:

Чи правда, Оксано? чужа чорнобрива!
І ти не згадаєш того сироту,
Що в сірій свитині, бувало, щасливий,
Як побачить диво — твою красоту.
Кого ти без мови, без слова навчила
Очима, душею, серцем розмолять.
З ким ти усміхалась, плакала, журилась,
Кому ти любила Петруся співать.
І ти не згадаєш. Оксано! Оксано!

Довго й далеко лунатиме цей крик: Оксано!

Але який з нього пастух? Зачитається бувало або задумається, а вівці тим часом зайдуть у збіжжя та натворять шкоди.

Хотів був старший Тарасів брат Микита привчити його до хліборобства або стельмахства, та що ж, коли й до того в Тараса не було ніякої охоти. Кине бувало роботу та йде світами блукати. Його тягнуло до іншого діла — до поезії та до мистецтва.

Віддали його на службу до кирилівського попа Кошиця. Тут зразу порядкував у хаті, а далі возив вершки до Бурт і Шполи на продаж та відвозив поповича в Богуслав до школи. Вечорами читав собі, що хотів, або малював, коли мав охоту.

Та хоч не згірше діялось йому в Кошиців, кинув їх та пішов у Хлипнівку, що славилась на всі села довкола своїми малярами. Один з них признав за Тарасом хист до малярського діла, тільки казав, щоб він приніс на письмі, що дідич годиться віддати його на науку.

Управителем маєтків Енгельгардта був тоді Дмитренко. Він жив у Вільшаній¹. До нього й пішов Тарас. Але Дмитренко замість того, щоб дати потрібного листа, звелів узяти хлопця до пекарні, щоб учився куховарства.

Вештається Тарас у кухні, та як тільки кухар його не бачить — шусть у сад. Сховається в корчах, розгорне свої малюнки (а прибирав був їх уже споро), малює та виспіває, аж луна кругом розлягається.

¹ Усі ці села в Звенигородському повіті.

Побачив Дмитренко, що славного куховара з Тараса не матиме, й тому приділив його до служби молодому Павлові Васильовичу Енгельгардтові, гвардійському офіцерові, для якого якраз тоді набирали челядь, за козачка. Переодягли Тараса в дреліховий каптан й широкі шаровари та повезли (восени 1829 року) у Вільну.

II

Панський козачок — невелика, але скучна робота. Сиди в сінях біля дверей та жди, поки пан не гукне, щоб подав люльку або склянку води, яка стоїть біля нього. А поїде пан куди, так дожидай його у передній, хоч би цілу ніч, мов собака.

Для жвавого й від природи непокірливого Тараса така служба не могла бути до душі. Він вкорочував собі довгі години дождання малюванням та співанням гайдамацьких пісень.

Одного разу в день царських уродин пан пішов на бенкет у казино, а Тарас запалив свічку й давав малювати козака Платова. Зайнятий роботою, не чув, як минули години за годинами і як пізно вночі вернувся пан. Заставши хлопця за малюванням та ще при свічці, розсердився дуже й казав його на другу днину здорово випороти на конюшні.

Але малюнок був добрий, і Енгельгардт послав Тараса на науку, бо хотів з нього мати двірського портретиста¹. Спочатку вчився Тарас у Вільні, а далі у Варшаві, в славного маляра Лампі (сина).

Тут не тільки малярства навчився Тарас, але й польської мови та прочитав деякі твори з польської літератури, бо познайомився був з однією дівчиною,

¹ Тодішні пани часто-густо держали собі своїх власних артистів-кріпаків: архітекторів, співаків, музикантів, малярів. Були це, на думку Шевченка, найнещасливіші з нещасливих. Як тяжко поводити службу мистецтву з службою панським примхам! Як тяжко ранком бути за лакея, а ввечері грати в концерт!

Шевченко співчував долі таких безталанних, чого доказом — гарно змальовані портрети артистів-кріпаків у його прозових творах.

полькою (вільною) Дзюнею Гусиковською, яка йому ще геть пізніше, аж 1857 р., снилася. Видно, не було це звичайне знайомство, котре легко забувається.

Побут у Варшаві й наука в Лампі не тривали довго. Забунтували поляки, й Енгельгардт, щоб не переживати повстання у Варшаві, переїхав у Петербург. За ним пішла і його служба, а між нею й Тарас. Дорога не була легка.

До Петербурга наспіли вони під весну 1831 р. Тут Шевченка повернуто знову в лакеї. Наука припинилася. Що лиш 1832 р., після «невідступного прохання», віддав Енгельгардт Тараса на дальшу науку до маляра Ширяєва, уклавши з ним контракт на чотири роки, щоб учень вийшов із «школи» вишколеним малярем.

«Ширяєв був цеховим майстром живописного й малярного цеху. Завжди було в нього троє, а інколи й більше замазурів — в демикитонових халатах; це його учні, а коли була потреба, він знаходив поденно, а то й місячно одного або й десять костромських мужиків — малярів і шклярів. Значить, у своєму цеху він — не останній майстер і по вмілості, і по грошві». Це була людина груба й матеріалістична, без тонких, гуманних почувань, одна з тих, за словами самого Шевченка, що, проживши свою молодість у бруді та в недолі й вибившись опісля якось на світ божий, не вірять жодній теорії; до добробуту не бачать інших стежок, крім тих, якими самі йшли, і коли, мовляв, їх доля не гладила по голівці, то за що ж вони мають інших гладити?

І не гладив Ширяєв своїх учнів, а радше дряпав. Вони у нього були мов невірники які. Між ними й Шевченко. Зрозуміти душу молодого хлопця, що рвався кудись далі, в райдужну країну краси, хотів стати митцем, Ширяєв не вмів чи прямо не хотів. Робота, заробітки, гроші — тільки всього.

По варшавським майстрі-артисті цей петербурзький ремісник-грошерб був для Тараса дуже немилію несподіванкою. Його життєва трагедія прибрала нові форми. Шевченко мусив спати на горищі, малювати стіни й фарбувати паркани.

Та все ж таки як талановитий рисувальник він і в Ширяєва незабаром вибився наверх. Саме тоді архітектор Кавос переробляв усередині Великий театр. Ширяєв провадив малярські роботи. На всі орнамен-

ти й арабески, що оздоблюють плафон того театру, Шевченко робив малюнки за вказівками Кавоса, а сам Ширяєв komponував усякі трафарети.

Поруч такої обов'язкової праці Тарас залюбки бігав у Літній сад і змальовував усякі статуї, що спотворюють його, починаючи «з вертких богинь, солодко всміхнених, і кінчаючи вродливим Гераклітом і Проклітом. Змалював також кілька горорізьб, що оздоблюють деякі будинки»¹.

Раз випадком на тому місці, де велику алею Літнього саду перерізує поперечна і де оточений богами й богинями Сатурн жере власну дитину, стрінув Тараса Шевченка його земляк Іван Сошенко з Богуслава Київської губернії, з того самого Богуслава, про який у думі співається і в який незадовго до того возив Тарас поповича Кошиця до школи. Зацікавлений виглядом худорлявого, замурзаного хлопця з розумними, тихими очима, який, сидячи на відрі, малював жорстокого Сатурна, Сошенко почав з ним розмову. Довідавшись, хто він і що робить і в кого працює, запросив його до себе.

Цей момент мав превелике, вирішальне значення для дальшого життя поета.

III

Сошенко познайомив Тараса з відомим художником і дуже гарним чоловіком О. Г. Венеціановим, який не одному молодому маляреві подав помічну руку, з дуже впливовим конференц-секретарем Академії мистецтв, земляком В. І. Григоровичем, з відомим українським поетом Гребінкою, з учителем царевича, славним російським поетом В. А. Жуковським і з кумиром тодішнього російського художнього світу К. П. Брюлловим. Таким чином, Шевченко неначе перейшов у якийсь інший світ, у якому було стільки нового й гарного для його від природи багато обдарованої душі.

Сошенко пішов до Ширяєва і просив дозволу, щоб Тарас міг приходити до нього на квартиру. Ширяєв,

¹ «Художник». Автобіографічна повість Т. Шевченка.

хоч нерадо, згодився на це. Дальше примістив Сошенко свого протеже в античній галереї, щоб він тоді, як там нема лекцій, малював із гілсових статуй. За допомогою В. І. Григоровича впровадив його до Товариства заохочування художників, де Тарас вперше познайомився з малюнком людського кістяка.

Крім того, став Тарас пробувати своїх сил також у композиції. Група Едіпа, Антігони й Полініка (на основі лектури Озерова) вийшла як на перший початок дуже вдало. Сошенкові подобався цей твір своєю простотою. Молоді художники на перші спроби беруть звичайно чимало осіб і заплутуються, Шевченко підбрав три, виявляючи своєрідний нахил до гармонії й концентрації художнього вислову.

Тим часом минала зима, а з весною треба було Тарасові вертати до свого ремесла, фарбувати дахи й паркани. Щоб не допустити до цього, Сошенко згодився зробити портрет Ширяєва, а за це Шевченко мав бути відпущений на місяць із його робітні.

За цей час благородні душі: Венеціанов, граф Віельгорський, Брюллов та інші пильно старалися, щоб викупити Тараса з неволі, бо бачили, що в таких умовах, як тепер, годі йому вчитися. Справа не йшла легко. Сам Брюллов звернувся був до Енгельгардта, думаючи, що його славне ім'я матиме вплив на твердосердного пана. Але, повернувшись після візиту, назвав Енгельгардта «найбільшою свинею у торжських пантофлях», а Енгельгардт, із свого боку, прозвав Брюллового «дикарем».

Тоді спробував щастя звісний філантроп Венеціанов. Але Енгельгардт ні про яку філантропію й чути не хотів. Зажадав 2500 рублів.

Оці великі як на той час гроші треба було конче добути, щоб купити Тарасові волю. Він же за нею так тужив, що аж тяжко занедужав.

Купити. Але як? І придумано таке: Брюллов намалював портрет Жуковського, його розіграно в лотерею, і Енгельгардт зробив «відпускну». Свідками на ній підписалися: граф Віельгорський, Жуковський і Брюллов. Сталося це 22 квітня 1838 р. Шевченкові було тоді 24 роки.

22 квітня 1838 р.—це найясніший день у житті нашого великого поета, день, який його зробив неначе другим чоловіком.

Тепер він вільний, тепер йому скрізь двері відчинені, тепер він може вчитися, може собою розпоряджатися як чоловік, бо перше він був ніби раб безсильний та безсловесний, якого могли бити, кривдити, продати. Яка переміна!

Вчора грубошкурий майстер Ширяев, а нині великий митець Брюллов, учора нужденне горище й громадка нещасливих челядників, і лайка, і журба про кусок хліба, а нині — зали Академії і товариство високоосвічених, гарних людей і надія на славу.

Тарас не годен був освоїтися з думкою про своє щастя. «Він хоч і брався до роботи, але робота йому чапіла. Покладе було в портфель свою роботу, візьме відпускний акт, перечитає його, перехреститься, поцілує і заплаче». Так каже про себе Тарас у своїй повісті «Художник». «В божественній, безсмертній природі багато-пребагато прекрасного, але ж торжеством і вінцем безсмертної краси є обличчя людини, наповнене щастям». Таким щасливим був тоді Тарас.

Коли пошили йому нову одягу, пішов із Сошенком до «Губернского правления», і там зареєстрували акт визволення. Другого дня о 10 годині вранці прийшли до Брюллова. З того дня почав Шевченко ходити до Академії на кошти Товариства заохочування художників.

Незабаром після цього Сошенко покинув Петербург, і скінчилася його опіка над Шевченком. Тарас тепер прилип цілою душею до Карла Павловича й незабаром зробився його найбільш улюбленим учнем.

Був прямо захоплений своїм великим і благим учителем і оте щире захоплення зберігав у душі до смерті. Любив його прегарну кучеряву голову, його слова, «яких не годен перенести на папір, бо вони б скам'яніли», любив його образи, на які глядів з одушевленням. Краших відносин між учнем і вчителем годі собі й уявити. «Я майже й не виходжу від Брюллова, тільки ночувати ходжу додому,— пише Шевченко в «Художнику»,— а часом у Брюллова й ночую... Брюллов кличе мене перебраться зовсім до нього, але мені ніяково».

Відносини оці тим паче можуть дивувати, що Брюллов і Шевченко були величі з двох планет. Брюллов — пластик і тільки пластик. Він чув перше усього форму, далі фарбу, особливо червону. Малював оком. Як артист стояв на пограниччі класичної і

модерної штуки, як чоловік був рослиною, перенесеною з «дальнього юга в сторону северную». Людина з природи добра й гуманна, але без інтересу до суспільних і політичних питань, без отих ніжних, мов волоски, корінців, якими дерево тягне поживу з повітря.

Шевченко ж від дитини, малюючи, співав. Це дуже для нього характеристичне. Виспівував і плакав, мережачи листочки в бур'янах, малим хлопчиком бувши, вигукував на весь сад, малюючи у Вільшані, як кухта, навіть в прихожій Енгельгардта копіював Платова з гайдамацькими піснями на вустах. Був це маляр-співак, для якого найгарніший краєвид без чоловіка не мав принади, для якого щастя на людському обличчі було найвищим твором штуки, у якого звук мав колір, а колір хотів мати звук. Артист не вбивав у ньому чоловіка, суспільника, патріота, борця. Коли б йому хто задав був запитання: «Життя для штуки чи штука для життя?», він, мабуть, відповів би був: «Життя для правди й добра людського».

Його духовний розвиток йшов семимильними кроками. Вже по році науки в Академії дістав срібну медаль, його малюнки купували видавці до всіляких видань, ставав молодим, відомим художником.

А все ж таки він став писати вірші. «Українська сувора муза довго цуралася мого смаку, схибленого життям у школі, в панській прихожій, в заїжджих домах та в міських квартирах; та коли подих свободи вернув моїм почуванням чистоту дитячих літ, проведених під убогою батьківською стріхою, вона, спасибі їй, обняла й приголубила мене на чужині»,— пише про себе Тарас. В розкішній робітні Брюллова йому ввижались українські степи, села, могили, з могил вставали наші бідолашні гетьмани; неначе докоряли йому, що відбіг від рідної землі, що забув про її красу й горе, що не обізветься за їх словом добрим.

І молодий маляр кидав пензель і брав перо в руки. Забував про мистецтво, яке йому давало гарний заробіток, медалі, славу, а витрачав час на писання віршів, які поки що не давали нічого, а в будучності мали принести тільки горе й муки. Вище покликання — та й годі!

Та не тільки «вище покликання». Була й друга непереможна сила, що пхала Тарасові перо в руки й казала: пиши! Тою силою була туга за рідним краєм. «Син мужицький — він в серці носив, він із села ви-

ніс глибоке прив'язання до села, до землі, до тихого, сільського, хліборобського життя. Шевченко вилелівав в серці своїм, пораненим ударами життя, непереможну тугу за тихим сільським життям, і перед його очима стає безнастанно картина тихого українського села, перед ним вічно стоїть привид ідилічного сільського щастя!

Доки був кріпаком, доти, зайнятий службою, битий і зневажуваний, не мав навіть часу на той аналіз субтельних почувань, без яких справжня поезія не може обійтися. Тепер, почувши себе вільним, попавши в товариство гарних, освічених людей — москалів, німців, поляків і своїх, начитавшись чимало книжок, літературних і наукових, він розвинув у собі енергію думки, силу чуття, міць уяви. Перед ним раз у раз з'являвся образ вільного й закріпаченого чоловіка, вільної і поневоленої країни, правди й кривди на землі... «Ти тут тепер одягаєшся гарно, буваєш у театрі, слухаєш концерти, живеш серед гарних, розумних людей, одним словом, раюєш, а що діється там, у тебе вдома, на Україні?..»

І все частіше перед очима його душі з'являлася ота його далека любя Україна із своїми лугами, степами, із своїми вишневыми садочками, повними пахощів і соловейкового співу, із своїми могилами, начиненими благородним труном і овіяними споминами славної минувшини, із своїми селами, що потопали в морі сучасного пекла. Прочитані книжки — «Енеїда», «Історія русів», Бантиш-Каменський і інші — скріпляли цей психічний процес, викликали «тіні мучеників, бідолашних гетьманів наших». «Прекрасна, безталанна Україна в усій своїй меланхолійній і непорочній красі» ставала перед ним і кликала: «Промов за мене!» І несвідомо, покоряючись оцій великій силі, молодий художник, забувши про срібну медаль і про «божественного» вчителя, кидав пензель і брав перо в руку, щоб погордженням, осміянням, зневаженням словом «свинопасів і гречкосіїв» творити нові, небували досі малюнки. Оточення докидувало свою цеглину. Жуковський і Гребінка — це ж були поети! Жуковський — сонце під захід, Гребінка — вечірня зірниця. Їх знав Шевченко особисто не тільки як поетів, але й як

¹ Ганкевич М. Туга за рідним краєм. «Вісник Союзу визволення України». II рік. Ч. 11—12.

людей добрих, гуманних, гарних. І ціла атмосфера, так сказати, наладована була поезією.

Французький класицизм судорожно держався ще солідних, шановних салонів; романтизм, як новий бог, підбивав молоді серця. Під звуки гітар і шпінетів співали ще відцвітаючі красуні «Пятнадцять мне лет минуло», «Вечерком в румяну зорю», «Кто мог любить так страстно», «Всех цветочков более», «Голубка» тощо. А між тим Пушкін свіжим, чистим голосом викликав на літературний бій старі традиції в ім'я свободи почувань і ширості, невимуженості форм:

...дорогою свободою иди,
Куда влечет тебя свободный ум!

Лермонтов на небувалий досі п'єдестал підносив індивідуалізм і, як ніхто перед ним, яскравими кольорами малював нудьгу безділля. Жуковський знайомив Росію в знаменитих перекладах з кращими творами західноєвропейської літератури. Епікурейська муза робила місце музі «мести и печали». Імена Гете, Шіллера, Гейне, Байрона, Бальзака, Дікенса набирали в Петербурзі чимраз більше змісту. Польську романтичну поезію знав Шевченко ще з Варшави й Вільни. Перед ним, значиться, нараз відкрився чарівний, великий світ поезії, і він увійшов туди.

«Хто його знає, відкіль несеться, несеться пісня, складаються вірші, дивлюсь — уже й забув, про що думав, а мерщій напишеш те, що навіялось» — так характеризує генезу своїх перших творів сам автор. Та, придивляючись до них, ми бачимо, що не так-то легко родилися оці граціозні, легкі, мов шум степового вітру, розвійні рятми й рими. Це видно з першої думки у «Кобзарі», котра починається словами:

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!
Нащо стали на папері

Т. Шевченко. Автопортрет.
Олівець. 1845.

Сумними рядами?..
Чом вас вітер не розвіяв
В степу, як пилину?
Чом вас лихо не приспало,
Як свою дитину?..

Таке запитання міг поставити поет, який не тільки співав, але й думав: нащо і чому він співає, який аналізував свою роботу. І з докінчення тієї думки:

Привітай же, моя ньенько,
Моя Україно,
Моїх діток нерозумних,
Як свою дитину.

З того щирого короткого прохання випливає, що поет уважав свої вірші як дарунок для рідного краю — отже, на свої твори глядів як на працю поважну, як на діло небуденне, святе.

І справді, Шевченко виступає зразу поетом свідомим, готовим митцем. Таких перших спроб, як Пушкінові ліцейські вірші, ми від нього не маємо.

Першим відомим його твором, написаним у місячну ніч в Літньому саду, є балада «Причинна», Перший акорд, який він ударив на своїй бандурі, — це:

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолю верби гне високі,
Горами хвилю підійма.

Який могутий акорд! Ні сліду того невинного шукання тонів, того непевного дотику струн, який чується звичайно у перших творах молодих, хоч би й найбільших, поетів. Навпаки, Шевченко вдаряє в свій інструмент зразу, з вправністю й сміливістю досвідченого митця.

Слушно каже А. Енсен, що мало є прикладів у історії світової літератури, «щоб молодий 25-літній поет являвся таким дозрілим артистом». Тема й форма, музичний і пластичний елемент, оповідання й чуття, драматична вставка танку русалок — усе так органічно сплетене в цілість, так майстерно збудоване, що читач і критик стають роззброєними тим поетичним дивом, тією незвичайною і небувалою красою.

В змісті «Причинни» відчуваються якісь далекі відгуки завмираючого сентименталізму, висить над нею фіолетова імла пануючого тоді романтизму, але крізь цей сентименталізм пробивається щире почуття

(«Така її доля»), а крізь романтичний туман — живі кольори українського краєвиду, типу, жанру. Хоч здалека ніби пригадуються балади Біргера, Міцкевича, Жуковського, але з кожного словечка чується якась нова сила, якийсь свіжий, живий струмінь нової поезії. Так, це б'є нове джерело української пісні, новий, потужний струмінь вливається в море світової літератури.

В «Причинні» бачимо задатки пізнішого великого поета. Щирість чуття, легкість вислову, теплота кольору, граціозність і невимушеність форми. Видно малюра і музику в одній особі. Зараз-таки перший образ вражає нас рівно і як твір пластичний, і як музичний. Шевченко вміє з нічного наддніпрянського краєвиду вибрати його суші, високопоетичні прикмети, вміє усе дрібне, менш варте відкинути, а головне зв'язати в нероздільну цілість — вміє творити.

Додолю верби гне високі,
Горами хвилю підійма.

Хіба ж можна краще передати враження бурі, того природного явища, коли небеса схиляються до землі, а земля немов рада б знятися вгору, коли живла природа ведуть бій за якусь недосяжну гармонію, за з'єднання частин в цілість! А музика слова — хіба ж вона тут, в тих перших Шевченкових віршах, не шукає якогось нового музичного канону? Досить проаналізувати звук за звуком оці два рядки: «Реве та стогне Дніпр широкий» і «Та ясень раз у раз скрипів», щоб сказати так. В «Причинні» видно нового творця, який рівно, сильно, вправно й певно орудує звуками й кольорами, акордами й малярськими плямами, уявою і чуттям, видно нового й великого поета.

Таким зостається Шевченко до смерті. Хвилястої лінії від першого виступу на верхів'я і звідси до повільного завмирання творчих сил у нього нема. Він змінює свої струни, підбирає нові акорди, на свою палітру кладе щораз нові фарби, але від «Причинни» до «Марії» він є все тим самим натхненним, щирим, великим митцем.

IV

Перше видання творів Тараса Шевченка, подібно як і перше видання «Енеїди» І. Котляревського, завдячує до якоїсь міри випадкові.

Під кінець 1839 р. пізнався з Тарасом у Гребінки дідич із Полтавщини Петро Мартос і бував у його квартирі на Василівському острові. Шевченко згодився намалювати з нього портрет акварельними фарбами. Прийшовши раз на сеанс, Мартос випадково підняв із землі кусок записаного паперу й прочитав на ньому слова:

Червоною гадюкою
Несе Альта вісти,
Щоб летіли круки з поля
Ляшків-панків їсти.

Слово по слову виявилось, що Шевченко не тільки малює, але й вірші пише. Має їх повну скриньку під постелею. Мартос зацікавився поетичними творами бывшего кріпака. Попрохав їх у Шевченка, прочитав, захопився і поніс — до кого ж би, як не до відомого українського поета Є. Гребінки? Цьому-то випадкові й завдячуємо найціннішу українську книжку — «Кобзар».

Появилася вона коштом Мартоса у Петербурзі 1840 р. під назвою «Кобзарь Т. Шевченка. Санкт-Петербург, 1840. В типографии Е. Фишера. Издание М-са П».

Невеличка чепурна книжечка з малюнком поетового друга, художника В. Штернберга — кобзар і хлопчик. Надруковано в ній: «Думи мої, думи мої, лихо мені з вами...», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «Нащо мені чорні брови, нащо карі очі», «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч».

Небагато, а все ж таки як багато! Тяжко знайти другу книжку в світі, щоб для долі народу мала таке превелике значення, як «Кобзар» для України. Це бу-

¹ Гребінка знав, мабуть, уже перед тим Шевченкові твори, бо 18.XI.1838 р. писав до Квітки: «Є тут один земляк Шевченка, що то за завзятий писати вірші! Як що напише, так тільки цмокня і вдар руками об поли...»

ло щось таке несподіване, нове, щось так глибоко з душі народу добуте, що годі було опертися його силі. Цей «Кобзар» прямо чуда творив. Сонних будив, збитих із народного шляху на праву дорогу навертав, старим грішникам приспану совість розбурхував, ерихонською трубою гримів. Кожний з нас чує це по собі, що то за книжка! Навіть пани, які «терпеть не могли украинского языка», не тільки радо слухали Тарасового слова, але й сльозами заливалися. Байдужість до рідного слова зникла, розвіювалася, як імла, коли сонце зійде.

Дійсно, неначе сонцем був «Кобзар». Найкраще це могутнє враження від Тарасового дебюту висловив один з українських вельмож, старий письменник Г. Квітка. Йому, як казав, аж волосся на голові піднімалося, коли читав «Кобзаря». «Я його притулив до серця, бо дуже шаную вас, і ваші думки кріпко лягають на душу...»

Дійсно, кріпко лягають на душу народу твори Тараса Шевченка, а волосся на голові ще й нині піднімається, нам і ворогам нашим. Ворогам — на думку, що вони з Україною робили, нам — через те, що ми так багато ще не зробили з того, що робити велів «Кобзар».

Зовсім інакше зустріла Шевченкового «Кобзаря» тодішня російська критика. «Появу «Кобзаря» в друку, — каже М. Чалий, — повітали російські критики однодушним глумом над українською мовою й народністю». Не відстав від того гурту навіть найсвітліший між ними, «неистовый Виссарйон» (Белінський), який не зжахнувся сказати: «Хорошая литература, которая только и дышит, что простоватостью крестьянского языка и дубоватостью крестьянского ума!» І не диво. Російська література цих часів перейнята була салонною атмосферою, а від Шевченкових віршів віяло селом і селянином — «несло дегтем», як висловився Гоголь, Гоголь, котрого так високо ставив Тарас! Вона йшла врозріз із стремліннями «западників», а російські слов'янофіли поки що також не мали приводу тішитися нею, бо була в ній для того слов'янофільства найбільша небезпека — видимий сепаратизм. Як слушно каже С. Єфремов, «наші письменники полтавсько-харківської школи з своєю невиразністю в національних поглядах та політичним консерватизмом могли вживатися під одним дахом навіть із такими

непевними добродіями, як видавець обскурантного «Маяка» Бурачок. Діяльність Шевченка вивела справу з такого невиразного становища. Питання стало руба: маючи такі таланти, як Шевченко, українське письменство повинно буде йти своїм окремим шляхом, розвиватися з себе і в процесі розвитку, видима річ, одтягати частину літературних сил од російського письменства, що звиклося вже було з думкою про свою універсальну вагу для цілої Росії»¹.

Inde ira!

На щастя, Шевченко не дуже-то й турбувався неприхильним ставленням російської критики². Він сказав собі: «хоч і мужицький, аби поет» і незабаром на пораду, щоб понехаяв свою мертву мову і писав, як Гоголь, по-російськи, дасть у передмові до «Гайдамаків» знамениту відповідь:

Спасибі за раду.
Теплий кожух, тільки шкода —
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово
Брехнею підбите.

Шевченко знав уже тоді вагу рідного слова і слово це хотів покласти на сторожі народу. І поклав! До його «Кобзаря» справа літературної мови у нас мимо Котляревського була невирішена, можна було сперечатися, як нам писати, й такі суперечки йшли; після нього не повинно було бути двох думок. Він словом, мов мечем, розтяв цей гордіїв вузол. Вмер Котляревський, автор «Енеїди», а на його місце ставав Шевченко, автор «Кобзаря». Котляревський сміявся, Шевченко плакав, тужив, мертвих будив, живих поривав, хмари ламав.

Мабуть, нема поета, якого перший виступ мав би такий успіх, таке значення, таку вагу; нема поета, який би так скоро, автодидактно, майже без підмоги вийшов на такі верхів'я, на яких з'явився Шевченко у «Кобзарі». Недавній кріпак і неук попадає в товариство вільних, високоосвічених людей, переважно чужинців — москалів і поляків, і не втрачає народного почуття, кругом себе бачить чужу культуру, а не губить задатків своєї рідної, пізнає чужі літератури

¹ *Єфремов С.* Історія українського письменства. К., 1917. С. 269.

² Див.: *Библиотека для учения.* 1840. Т. 39, отд. 6. С. 14—16; *Корсаков П.* Маяк. 1840. № 6; *Отечественные записки.* 1840. № 5. Т. 10; *Сын Отечества.* 1840. Т. 2, кн. 4.

й не піддається їх впливам та ще й свою пускає на новий, широкий шлях, чує кругом чужу мову, а свою підносить на висоту досконалої літературної мови¹, живе кільканадцять літ серед переможців і не піддається їм, лиш починає боротьбу Давида з Голіафом. Безпримірна поява.

КОБЗАРЬ

Т. ШЕВЧЕНКА.

1840.

ВЪ ТИПОГРАФІИ С. ФІШЕРА.

«Кобзар» Т. Шевченка. Перше видання.
(Фронтиспіс, офорт В. Штернберга).

Придивимся до цього першого «Кобзаря» ближче.

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!

Це неначе літературне кредо молодого поета. Тут маємо і генезу його літературної праці, тут бачимо його ціль і високе завдання.

Серце мліло, не хотіло
Співать на чужині...

Не хотіло, а він чув, що співати треба, що пора поруч кобзарів, «сліпих небораків», й інтелігентові-співцеві настроїти ліру.

¹ Бере полтавську мову Котляревського і харківську Квітки, що в них гарного мішає в наддніпрянській говір, центральний орган усїєї української словесної території, збагачує архаїзмами із церковнослов'янської лексики та з літописних кладів і творить орган, який став нашим літературним і суспільно-побутовим органом.

Нехай думка, як той ворон,
Літає та криче,
А серденько соловейком
Щебече та плаче
Нишком.

Йому байдуже, як чужинці поставляться до його творів, він їх співає для своїх.

В Україну ідїть, діти!
В нашу Україну...
Там найдете шире серце
І слово ласкаве,
Там найдете щирю правду,
А ще, може, й славу...

І знайшли...

В «Перебенді» Шевченко розвиває далі це своє поетичне «вірую» — малює постать народного поета-віщуна, «що людям тугу розганяє, хоч сам світом нудить».

Малюнок єднає у собі риси українського «Кобзаря» з прикметами романтичного західноєвропейського співця. Народові він співає про Чалого, Сербина, про Лазаря, то знову вшкварить «Горлицю» або «Шинкарку», а від людей іде на могилу з Богом розмовляти.

Крутом його степ, як море
Широке, синіє;
За могилою могила,
А там — тільки мріє.
Сивий ус, стару чуприну
Вітер розвіває;
То прляже та послуха,
Як кобзар співає,
Як серце сміється, сліпі очі плачуть...
Послуха, пові...

Старий заховавсь
В степу на могилі, щоб ніхто не бачив,
Щоб вітер по полю слова розмахав,
Щоб люде не чули, бо то Боже слово,
То серце по волі з Богом розмовля,
То серце щебече Господню славу,
А думка край світа на хмарі гуля.

Молодий поет, отже, не обмежує свого творення рамками вуличної пісні для розваги й веселощів спрацьованого, горем прибитого люду. Ні, він хоче думками своїми край світу літати, широкими крилами свого духу бити блакитне небо, питати сонце, де воно

ночує, питати море, що воно шумить, питати чорну гору, чого вона стоїть німою, хоче бути поетом-філософом, всюдисущим духом, умом, що розв'язує незбагненні тайни буття, як старозавітний псалмопівець, як нові великі генії-поети.

На залежність «Перебенді» від А. Міцкевича вказували І. Франко, О. Третяк і О. Колесса¹. На модель постаті «Перебенді» вказує сам Шевченко в своїй повісті «Близнята». «Містик-філософ (себто Скворода) надіне було сиву свитину да солom'яний бриль, візьме флейту і піде собі світ за очі! Піде було верстов за 30 в село Березань; по дорозі зайде на високу стародавню могилу Виблу, зайде на те єдине, щоб набрати там властивого єдине богам дару — натхнення, і, набравши його, поспішає поділити його з Якимом Лукашевичем в Березані... Сидить на лавці під брамою і читає йому імпровізацію про зв'язок душі людської з світилами небесними».

Про Сквороду як автора пісень-співанок був Шевченко невисокої думки, але про нього як філософа-просвітителя висловлювався з великою пошаною; бачив у ньому одного з тих, «що з Богом розмовляють».

В третьому творі — «Тополя» дає Шевченко найкращу українську баладу, ще більш викінчену, більш гармонійну і наскрізь українську, ніж «Причинна». Скільки балад стрічаємо в світовій літературі, а нічого подібного до «Тополю» не знайдемо. Це ніби далекий, дуже далекий, більш музично-драматичний відгук Овідієвої метаморфози про Філемона й Бавкиду (згадає про них поет пізніше у своїй прозовій повісті).

Туга за милим, що дівчину перетворює в тополину, — це зміст твору. Але як та переміна збувається, як поет передає почуття покинутої, її розмову з ворожкою, її ліки, яку пісню вкладає в уста безталанної!

Плавай, плавай, лебедонько,
По синьому морю,
Рости, рости, тополенько,
Все вгору та вгору!

¹ «Перебендя» Т. Г. Шевченка з передім словом Ів. Франка. (Літ.-наук. бібл. Львів, 1889. Кн. 1. С. 10—11); «Про вплив Міцкевича на поезію Шевченка». Написав Осип Третяк. Краків, 1892. С. 19. Дашкевич Н. В. «Отзыв о сочинении г. Петрова: «Очерк истории украинской литературы XIX ст.». СПб. 1888. С. 173—174.

Ні, після такої пісні годі довше жити життям нормальної людини.

Не вернулася додому,
Не дждала пари;
Тонка-тонка та висока —
До самої хмари.

Овідій описує, як руки Філемона й Бавкиди перетворилися в галуззя, як із них виростали вітки й покривалися листям, а Шевченко каже своїй дівчині заспівати пісню, після якої вам ясно, що вона з людини стала тополею.

Як поет-митець Шевченко в «Тополі» постає відразу закінченим, великим, одним із найбільших творців. Велет в мініатюрному творі.

«Іван Підкова», «До Основ'яненка» й «Тарасова ніч» — це перші історично-патріотичні твори Шевченка.

В них, за словами Єфремова¹, «поет платить ще велику подать художньому романтизму та оспівуванню минулого України під впливом загального напрямку в тодішньому письменстві та специфічних обставин українського життя тих часів». Це яскраві, колоритні малюнки з української історії, з яких чутно жаль за тим, що було та минуло, чутно протест проти того, що над дітьми козацькими поганці панують, чутно гнів до ворога, який знущується й сміється над нами.

Смійся, лютий враже!
Та не дуже, бо все гине,—
Слава не поляже.

Минувшина не верне, але живую зостанеться дума про неї, свідомість, чим ми колись були. З неї зродиться нова сила народна, нова доба нашої історії. Молодий поет не вдовольняється мрійливою тугою за минулим свого народу, він зараз-таки в перших творах стремить до історичної програми, пробує в давні мінорні акорди наших пісень втрутити нові, мужеські, надійні звуки. В пам'яті його живе ще Бантиш-Каменський, «Історія русів», «Українські мелодії» Маркевича, але перед ним дзвенять вже якісь нові мелодії історичних просторів. Це його власне добро, його питомий поетичний доробок, бо, як знову слух-

¹ Див.: Єфремов С. Історія українського письменства. С. 233.

но зауважує Єфремов, у Петербурзі не було тоді нікого, хто б глибше й ясніше дивився на минуле й сучасне України. Судільного, певного й повного світогляду, ясна річ, Шевченко ще тоді не мав. Бачив лихо, але до коріння його не вмів дібратися (пора на це наспіє, що лиш пізніше), не одно він прямо скидає на «лихих людей», котрих ближче й не називає. Взаємини до Польщі і її шляхетсько-феодалного устрою і до Росії з її кріпацько-деспотичним ладом у нього ще лише зарисовуються як важкі питання без відповіді, але цілий корпус української справи вже в першому «Кобзарі» поставлений куди ширше й виразніше, ніж у всіх попередників Шевченка разом.

Першою великою і (дивно!) зовсім оригінальною поемою в «Кобзарі» є «Катерина», присвячена Жуковському на пам'ять 22 квітня 1838 р.

Заплата гідна великого діла. 751 вірш — це вже малюнок на більші розміри, малюнок реальний та не реалістичний. Тут уже критик, що любить шукати літературні впливи, любить рід героїнь виводити бозна від яких праматірок, стає безпорадним. Ні в німецькій, ні в польській, ні в російській літературі нічого подібного нема. (Найкращий доказ, що Шевченко вмів давати з власної душі, вмів творити).

Зміст поеми найзвичайніший у світі, ще звичайніший у тодішній Україні. Москаль зводить дівчину Катерину, цурається рідного сина, безталанну матір відштовхує від своїх стремен і тручає її під лід.

В кілька літ пізніше їде шестернею в берліні поруч своєї законної жінки, стрічає торбинками обвішаного повожатого Івася, мабуть, пізнає його і відвертається від нього.

Берлін рушив, а Івася
Курява покрила...

Одна з подій, яким «ність числа». Розказує її поет віршем простим, невишуканим, способом чисто народним, та так-то щиро, так сердечно, немов його це оповідання самого дуже-дуже болить, немов тут про його рідну сестру бесіда точиться.

Так, це й справді одне з найболючіших питань Шевченка — питань суспільно-моральної кривди, насилля. Це питання, котре йому ніколи з ума не сходило і мов червона нитка переткалося крізь цілу його літературну працю.

Москаль любить жартуючи,
Жартуючи кине;
Піде в свою Московщину,
А дівчина гине...

Це ніби не скомпоноване, а з народної пісні взяте.

Катерино, серце моє!
Лишенько з тобою!
Де ти в світі подінешся
З малим сиротою?

— кличе безрадний поет.

Вміла мати брови дати,
Карі оченята,
Та не вміла на сім світі
Щастя-долі дати.

Голосить він разом з безталанною героїнею своєї поеми. А тут вже:

Сидить батько кінець стола,
На руки схилився;
Не дивиться на світ божий:
Тяжко зажурився.
Коло його стара мати
Сидить на ослоні,
За сльозами ледве-ледве
Вимовляє доні:
«Що, весілля, доню моя?
А де ж твоя пара?
Де світилки з друженьками,
Старости, бояре?»

Хіба доволі виїмків, щоб пригадати і так, мабуть, найбільше звісну поему Шевченка. Остається ще в першому «Кобзарі» думка:

Нащо мені чорні брови,
Нащо карі очі,
Нащо літа молодії,
Веселі дівочі?

Це перша з тих думок, шедеврів української літератури, якими Шевченко збагатив нашу лірику. Як ніхто перед ним і ніхто після нього аж до Франкового «Зів'ялого листя», підійшов він під характер народної пісні, ніхто не підслухав так її музики й не відчув широкі ноти. Коли багато поетів мріяло об тім, щоб їх твори стали загальним добром, так, власне, думки Шевченка досягнули цей ідеал. Вони — найкращий міст єднання між людським і писаним творенням, синтез словесності й письменства.

Як неприхильно зустріла російська критика першого «Кобзаря», так широко прийняли його свої.

Земляки не тільки читали «Кобзаря», але й виучували його напам'ять. Це був той соловей, якого благовістив Гребінка, тільки ж у того солов'я був відразу якийсь поетичний, широкий, орлиний лет, якась сміливість летіти кудись далеко-далеко, у вічність.

Українські письменники відразу зрозуміли, що оце явився поміж ними той співець-месія, якого вони навіть сподіватися не мали відваги. А захоплення це найкраще висловив старий Квітка у листі до Тараса, кажучи, що йому аж волосся на голові піднялося, коли почав читати «Кобзаря». «Я його притулив до серця, бо дуже шаную вас і ваші думки кріпко лягають на душу».

Справді, надивуватися не можна, як Шевченко, не маючи систематичної шкільної освіти, так скоро здобув собі широкий погляд на наше минуле й теперішнє життя і відразу виступив з такою власною, глибокою, гнучкою, колоритною літературною формою.

Що ж він міг читати, крім тих нечисленних творів української літератури від Котляревського? «Історію русів», Бантиша-Каменського та дещо з літописів (Рубана). А прецінь він так добре зрозумів дух Запорозжя і дух Руїни, прецінь так тепло передав голос і зойк степу, стогони могил, тугу за волею і славою.

Оцей перший, можна сказати, небувалий успіх не запаморочив його, не здержав у тяжкій праці над собою. Він читав книжки: польські, російські (Міцкевич, Залеський, Лелевель, Пушкін, Жуковський), знайомився з літературою німецькою й англійською (Шекспір, Гете, Шіллер, Кернер, Вальтер Скотт в перекладах), пізнавав життя стародавніх греків і римлян та заглиблювався у Святе писмо, з яким не розлучався до смерті.

В рік після «Кобзаря» виходять «Гайдамаки»¹, найбільша поема Шевченкова. (Ледве-не-ледве випустив їх Цензурний комітет із своїх митарств.)

«Гайдамаки» — це великий, грізний, загровою пожеж освітлений, пурпуром крові облитий образ подій 1768 р. Історичний підклад поеми в загальних рисах

¹ Гайдамаки. Поема Т. Шевченка. С.-Петербург. В типографії Сычева. 1841.

такий. Після 1714 р. стали Київщина й Брацлавщина знову залюднюватися. Вертали внуки й правнуки тих польських панів, що повтікали були за часів Хмельницького й Палія. Стали вони відновлювати городи й села, стали людям всіляке добро обіцяти. Обіцяли та не додержували. Незабаром з'явилися давні орендарі, єзуїти, двірські козаки — вертала минувшина з усіма своїми кривдами й насильствами. Та народ, привиклий до волі, хоч і гіркої, а все-таки волі, не хотів голови пхати в нове ярмо, вистругане за давньою моделлю.

Тоді-то збиралися ватаги всілякого народу, волочилися по краю, палили, грабували й мордували панів і жидів. Їх називали гайдамаками. Цей рух обняв тоді мало не цілу Київщину, Брацлавщину й Поділля. Насилу Польща, обравши королем Августа III, згасила цю пожежу. Помагало їй московське військо. Та не надовго, бо 1750 р. зчинилося нове гайдамацьке повстання. Поруйновано тоді Умань, Вінницю, Лeticів, Фастів та Радомишль.

Найгрізніша пожежа вибухнула 1768 р. До давнього гніту добавилися були тоді ще й утиски, які діялися православному людові і взагалі людям не католицької віри, яких поляки прозивали дисидентами (від католицьких пропагандистів). Таким способом гайдамаки боролися ніби не тільки проти суспільного й економічного, але й проти релігійного гніту, що додавало їм в очах населення особливої поваги. Московський уряд грав дволичну роль. Йому на руку була анархія в Польщі. За його допомогою склалася «Радомська конфедерація», що обороняла дисидентів. Проти неї боролися конфедерати барські, і в краю настала домашня війна з усіма своїми грізними проявами. Поміж народом пішла чутка, що цариця Катерина послала на Україну золоту грамоту, щоб народ піднімався на ляхів і жидів. Появилися «освячені» і вози «з залізною таранню». На чолі гайдамаків став січовий дід Максим Залізняк, що спасався у Медведівському монастирі біля Чигирини. Пожежа росла й кріпшала. Ігумен Мотронівського монастиря Мельхіседек Значко-Яворський доливав до огню оливи.

На підмогу повстанцям ішли запорожці. Повстання обгортало цілу польську Україну, яка тільки й мріяла, щоб скинути з себе чуже ярмо, почувитися з лівобічною своєю сестрою та відновити гетьманщи-

ну. Перестрашені пани й жиди крилися по городах. Умань, обсіпана валами й обезпечена ровами та озброєна 32 гарматами, стала найнадійнішою твердинею пансько-жидівською. Залізняк зібрав чималі сили під Чигирином. Московське військо не встрявало в діло.

«Колії», так прозивали тоді гайдамаків, пішли на Лисянку, зробили там криваву Варфоломіївську ніч і потягли на Умань. Проти них вислав уманський управитель Младанович надвірних козаків Потоцького під проводом полковників Магнушевського й Обуха та сотників Гонти й Уласенка. Гонта, освічений і багатий чоловік, побачивши, що Гайдамачину можна б перемінити з аграрно-соціального руху в національно-визвольне повстання, перейшов із своїм військом на сторону Залізняка. 18 червня, в полудень, підступили Залізняк і Гонта під Умань. Тридцять годин тривала облога. Твердиню добуто. Дві доби лютували колії у городі й нищили ворогів без пощади. Загинуло чимало жінок й дітей. В Умані зроблено раду, і Залізняка проголошено гетьманом, Гонту — уманським полковником.

Гайдамацький рух став ширитися, мов степова пожежа. Обгортав крім Київщини й Брацлавщини ще й Поділля та Полісся. Справа прибирала великі й небажані розміри не тільки для Польщі, але й для Москви. Вони порозумілися й взялися спільно гасити самостійницький рух. З Петербурга прислано наказ генералу Кречетникову, командантові московських військ на території польської України, щоб придушив Гайдамачину. Гайдамаки про це не знали; вірили, що москалі співчують їм як оборонцям православної віри, й дали до себе підійти. Старшину запросив полковник донських козаків Гур'єв на бенкет, там їх захопив, гайдамацький табір обеззброїв і почав суд. Старшину били нагаями тричі на день. Врешті гайдамаків розділено. Гонту з козаками й посполитими, що були з польської України, віддано Польщі, Залізняка й лівобережців відправджено в Київ. Польська комісія під проводом Браницького засудила 700 чоловік, причетних до Коліївщини, на смерть, Гонту покарано страшними муками.

На такому грізному історичному підкладі оснував молодий наш поет свою найбільшу (об'ємом) поему. Коліївщина, ще й нині не вияснена за історичними

джерелами у всіх своїх деталях, в часи Шевченка була звісна більше з традиції, ніж з документів. Традиція, як звичайно, малювала поодинокі моменти, не даючи синтезу, не висліджуючи причин руху, не відкриваючи усіх пружин і їх взаємодію в механізмі цієї спонтанної події. Отже, молодий автор узяв на себе завдання надміру важке, коли до його твору прикладати вимоги, які ставимо звичайно до історичних поем. Він міг дати тільки такий малюнок, який малював собі народ у своїй уяві. Тоді повинен був обережно закрити своє «я» як автор і історичний суддя. Нехай говорить переказ. Цього Шевченко не зробив. Він занадто стояв на стороні гайдамаків, йому хотілося оборонити їх перед закидом звичайного розбишацтва і поставити на п'єдесталі оборонців народної волі, не тільки суспільно-економічної, але й політичної.

Це одне. А друге — у своїй поемі дав він крім загальнонародної драми дві окремі драматичні події, а саме Галайда та Оксана і Гонти та його діти, коли не числити окремою смертю мліївського титаря. Супроти того, головний герой великої поеми Ярема Галайда (з яким почасти ідентифікує себе автор) усувається на другий план перед трагічною постаттю Гонти, а героїня Оксана (еротична пригадка Оксани Коваленко) грає в цілій великій події роль виключно пасивну. Центральним моментом поеми стає зворушливий образ смерті й похорону Гонтових дітей — образ такий болючий, що на нього годі дивитися, як не всяк може дивитися на Репінового Івана Грозного. Поетичне враження переходить міру витривалості людської душі і викликає протест читача (чого доказом є критика Драгоманова, який факт вбивства дітей рідним батьком називає канібальством).

Архітектонічна будова має теж немалі промахи. Пролог і інтродукція забирають 322 рядки, епілог — 130, разом — 452 рядки на 2540 рядків цілої поеми. Епічне оповідання переходить в лірично-романтичні розмови й розливісті міркування самого автора, розмір раз у раз змінюється, в половині поеми — прозова вставка, крім того, вставки народних пісень. Кольори, якими поет малює подію, надто яскраві, домінує червона фарба (мов у робітні Брюллової), чувається брак психологічного аналізу збірних рухів у поодиноких дійових осіб. Поема в цілості робить вра-

ження панорами, а не образу, викінченого мистецького твору, у якому тільки те, що хотів автор мати, тільки найважливіше, найвартісніше, довготривале. Створюється враження, що розбурхана хвиля подій 1768 р. захоплює автора і несе його з собою, що тема ним володіє, а не він темою. Подекуди видно, як це говорить, шви, кидаються в очі анахронізми, помічаються невиправлені зміни, які хотів автор перевести в своєму творі. Це не такий суцільний, оригінальний малюнок, як «Катерина», як пізніші «Наймичка» і «Невольник», відчутно вплив Вальтера Скотта, С. Гошинського («Канівський замок»), М. Чайковського («Вернигора»).

А все ж таки «Гайдамаки» — це щось зовсім несподіване, майже неймовірне, коли дивитися на них з історично-літературної точки. Які поеми історичні мали ми перед «Гайдамаками», в яких умовах і з яким підготовленням творив їх Шевченко, як скоро їх писав, яку літературну вправу й школу мав за собою?!

А все ж таки загальний настрій Коліївщини передав нам поет у яскравих, зворушливих ескізах, все ж таки 1768 р. стає перед нами в цілій своїй грізній величі, все ж таки читача проймає жах, жаль і тривога, тривога за долю народу, котрий так трагічно бореться цілі століття за волю. Сам Шевченко мав наскрізь культурну, чоловіколюбну вдачу, у війнах він не кохався, на боротьбу, навіть за волю, глядів як на кінцеве зло, він не годен був кривавому воєнному ділу дати того тепла, того артистичного героїзму, не годен був піднести його до такої цінності, як це має місце в «Іліаді» та в інших історичних поемах. Але зате зло, яке чинить кожна війна чоловікові, він передав незвичайно гарно, щиро, сердечно.

Минають дні, минає літо,
А Україна, знай, горить;
По селах голі плачуть діти —
Батьків немає. Шелестить
Пожовкле листя по діброві;
Гуляють хмари; сонце спить;
Нігде не чує людської мови;
Звір тільки вие по селу,
Гризучи трупи.

Люде, люде!
Коли-то з вас буде
Того добра, що маєте?
Чудні, чудні люде!

Ні, коли мова про етичну вартість твору, то нема сумніву, що наміром Шевченка не було розбурхувати канібальські інстинкти, а навпаки, коли він ставив нам перед очі кривавий образ Коліївщини, то робив це тому, щоб показати, до якого лиха доводить людство суспільна й національна кривда. Кривавими малюнками «Гайдамаків» закликав своїх і чужих, щоб спам'яталися, щоб перекреслили давні порохунки і почали життя нове, людське, чесне, справедливе.

Не його вина, що кликав даремно, і не його вина, що люди вичитують з «Гайдамаків» не те, що він хотів сказати.

І з артистичного боку «Гайдамаки» не є безвартісним твором. Є там епізоди, є місця такої краси, такої сили, що нічого кращого й нічого сильнішого не годні ми з нашої ліри добути.

О Боже мій милий!
Тяжко жить на світі, а хочеться жить:
Хочеться дивитись, як сонечко сяє,
Хочеться послухать, як море заграє,
Як пташка щебече, байрак гомонить,
Або чорнобрива в гаю заспіває...
О Боже мій милий, як весело жити!

Або:

У гаю, гаю
Вітру немає;
Місяць високо,
Зірочки сяють.
Вийди, серденько,—
Я виглядаю.

Або:

Гетьмани, гетьмани, якби-то ви встали,
Встали, подивились на той Чигирин,
Що ви будували, де ви панували!
Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали
Козацької слави убогих руїн.

Або:

Од Конашевича і досі
Пожар не гасне, люде мруть,
Конають в тюрмах, голі, босі...
Діти нехрещені ростуть,
Козацькі діти; а дівчата!..

Землі козацької краса
У ляха в'яне, як перш мати,
І непокрита коса
Стидом січється; карі очі
В неволі гаснуть; розкувать
Козак сестру свою не хоче,
Сам не соромиться конать
В ярмі у ляха...

То знову:

Я сирота з Вільшаної,
Сирота, бабуся.
Батька ляхи замучили,
А мене ... боюся.
Боюсь згадать, моя сиза...
Узяли з собою.
Не розпитуй, бабусенько,
Що було зо мною.

Або оці грізні, незабутні слова:

Сини мої, сини мої!
На ту Україну
Дивітеся: ви за неї
Й я за неї гину.

Без васильків і без рути
Спочивайте, діти,
Та благайте, просіть Бога,
Нехай на сім світі
Мене за вас покарає,
За гріх сей великий.

І просьба була вислухана...

Ні! Хто надто низько цінить «Гайдамаків», хто підсуває їх авторові канібальські наміри, грішить проти правди. Тільки це твір, котрого не годилося популяризувати без підходящих коментарів, без доброго вступного слова.

Критика прийняла «Гайдамаків» не краще «Кобзаря». «Если господа кобзари думают своими поэмами принести пользу низшему классу своих соотечичей, то в этом они очень ошибаются: их поэмы, несмотря на обилие самых вульгарных и площадных слов и выражений, лишены простоты вымысла и рассказа, наполнены вычурами и замашками, свойственными всем плохим пиитам, часто несколько не народны, хотя подкрепляются ссылками на историю, песни и предания, и, следовательно, по всем этим причинам они

не понятні простому народу и не имеют в себе ничего с ним симпатизирующего»¹.

Як на них дивилися «дорогі земляки», Шевченко поки що не знав. Не дивно, що писав до Грицька Тарновського: «Може й там над ними сміються так, як тут москалі. Зовуть мене ентузіастом, сиріч дурнем. Бог їм звидить! Нехай я буду й мужицький поет, аби тільки поет, то мені більше нічого й не треба»².

Коли рівняти оцю відповідь на критику Белінського, повну глузу з кобзарів і плохих піітів, повну презирства й менторства та легковаження до якогось там молодого хохлацького віршописа, то симпатія мусить остатися на стороні Шевченка. За Белінським зостанеться одно — приклад, як часто помиляються навіть такі добрі критики, яким безперечно був «неистовый Виссарион» і як часто грішать такі добрі люди, яким безперечно він був³.

«Гайдамаки», попри свої безперечні похибки, були й зостануться висловом протесту проти гніту й кривди, образом яскравим, повним контрастів, дисгармонії, суворості, мабуть, недалеко від того, чим була дійсність.

Для самого Шевченка була ця поема поглядом позад себе, на перший період життя і творчості.

На ту Україну,
Де ходили гайдамаки
З святими ножами,—
На ті шляхи, що я міряв
Малими ногами.

Оповідання столітнього діда, народна традиція, стихійне почуття кривди, що висіло в повітрі і з молоком матері вливалось в організм дітей, лишалося за ним. Перед собою він бачив нові шляхи: автопсії, аналізу, дослідів, активної взаємодії.

Як же виглядав Шевченко на цьому переломі?

Це вже, розуміється, не замурзане хлоп'я, не че-

¹ Отечественные записки. 1842. Кн. 5.

² Основа. СПб., 1862. Май. С. 6.

³ На закиди польської критики, немовби Тарас хотів у «Гайдамаках» розбудити кровожадні почуття народу, поет неначе заздалегідь дав дуже ясну відповідь у передмові: «Серце боїть, а розказувать треба; нехай бачать сніи і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами. Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита не розмежованою останеться навіки од моря і до моря — слав'янська земля».

лядник, запачканий фарбами, не кріпачок, готовий кожної хвилини сповнити хоч би який наказ свого пана-дідича, а мужчина, свідомий своєї гідності, високого хисту, великого завдання.

Високе чоло, глибоко осаджені, темно-сиві очі, невеликі, повні, різко викроєні уста, буйна, на лівий бік зачісана чуприна, лице й вуса вибриті, лиш біля вух зоставлені невеличкі темно-русяві, як і волосся, бокобороди. Старанно вдягнений, з хусткою, високо (як тоді було в моді) під ковніром пов'язаною. Дивлячись на поли свого лискучого плаща, він думає: «Чи давно-то я в замараному халаті не відважувався про таке вбрання й гадати, а тепер! Сотню карбованців викидаю на от такий плащ! Просто Овідієві метаморфози! А то бувало розживешся як-небудь на коповика й несеш його в райок, не розбираючи, який там спектакль; за коповика було до смаку нарегочуся і гірко наплачуся, та так, що іншому й за цілий вік його не доведеться так плакати і так реготати. Чи давно це було? Не далі як учора, і така переміна! Тепер вже я не інак іду в театр, як в крісла, і рідко коли беру місце за кріслами. А дивитися іду не так, на що трапиться, а іду або на бенефіс, або вибираючи спектакль добрий»¹.

Крім Брюллова він дуже близько живе тепер із малярем Штернбергом, німцем, з яким мешкає на одній квартирі і який вводить його в поважні німецькі дома в Петербурзі. «В суботу до Йоахима, а в неділю до Шмідта та до Фіцтума. Ви бачите, що всі мої знайомі — німці, але які гарні німці. Я просто закоханий в очих німців»². У Шмідтів приходять йому на думку споруджувати літературні вечори. Після чаю читають. Першого вечора — Шевченко, другого — Штернберг, на переміну. Тарас знайомиться з творами Гете, Шіллера, Вальтера Скотта, Кернера, слухає сонати Моцарта, квінтет Бетховена, вечеряє в ресторані з Карлом Павловичем, часто один одного провідують або йдуть гуляти на острови Петровський і Крестовський, щоб там малювати чорну ялину або білу березу. Буває також у поляка Леонарда Демського, у якого є гарна бібліотека грецьких, римських,

¹ «Художник». Повість Т. Шевченка.

² Там же.

німецьких, французьких і польських авторів, між іншими — «червоного історика» Лелевеля.

«Бідолашний Демський,— пише опісля Тарас,— не діждався, і доки крига на Неві рушила — помер яко суший праведник, тихо, спокійно, наче заснув». І тоді Тарас склав йому на грудях охолоднілі руки, поцілував у зимне чоло і, закривши покривалом, пішов піклуватися похоронами, як самаритянин. Покликав попа з церкви св. Станіслава, з сторожем узяли убогу домовину й рушили в далеку дорогу.

Для Шевченка приязнь була завжди чимсь великим, щирим, поважним.

Оці кілька цитат знайомлять нас дещо з тодішнім Тарасом, решту дасть його автобіографічна повість, листи і твори. Щоб його портрет в повний зріст можна собі покласти перед очима, щоб бачити, як він ріс із козачка-кріпачка у поета-велетня, на це треба б далеко більше матеріалу, ніж той, яким ми нині розпоряджаємо. Процес росту кожного великого чоловіка — річ незвичайно трудна для історика, у Шевченка тим трудніша, бо він виріс неймовірно скоро, нагло й серед виїмкових обставин.

«Кобзарем» і «Гайдамаками» добув собі Шевченко відоме ім'я по всій Україні, розуміється, зразу головно серед інтелігентів. Тоді-то й почалися його нові знайомства з відомими людьми.

Року 1841 і з початком 1842-го познайомився Шевченко із земляками: І. Корбе, М. Маркевичем (істориком), С. Гулаком-Артемівським, М. Щепкіним, Г. Тарновським і Я. Кухаренком, які приїздили з України в Петербург. (З О. Бодяньським познайомився Тарас шойно 1843-го, проїжджаючи через Москву).

Не диво, що тим більше тягнуло тепер Тараса на Україну. Радий був не тільки побачити своїх безталанних свояків, але й відвідати оцих нових знайомих та шанувальників.

«Ох! Якби мені можна було приїхати до солон'я! — весело б було, та не знаю», — писав у одному листі, а Тарновського прохав: «Коли приїду, то не виганяйте місяць або другий, бо в мене й на Україні, окрім вас, нема пристанища; а я вам що-небудь намаляю»¹.

¹ Основа. 1862. Май.

V

На пролітку 1843 р. вибрався Шевченко з Петербурга в Україну. Попрощав її 15-літнім хлопцем-козачком, а тепер їхав туди в гості майже тридцятилітнім мужчиною, відомим художником, автором «Кобзаря» і «Гайдамаків».

Яка переміна! Раніше його діло було сторожити двері панського кабінету, а тепер він ставав на сторожі вітчизни й народу. Прямо Овідієві метаморфози!

Колись гляділи на нього, мов на раба безправного та безсловесного, а тепер великі пани запрошували його до себе в гості та справляли гучні бенкети, щоб вшанувати молодого, незвичайного чоловіка, до якого доля всміхнулась такою чарівною усмішкою.

Літом 1843 р. поїхав у Чернігівщину й Полтавщину, щоб побути у своїх давніх і нових знайомих та приятелів: Тарновських, Гребінки, Репніна, Чужбинського й інших. Відтак поїхав на Хортицю, де колись була Запорозька Січ, побув у Києві, у Межигірського Спаса і навідався до рідної Кирилівки.

Сумна гостина. Як чоловік, як Тарас Шевченко він не міг бути незадоволеним тими доказами пошани, з якою його скрізь приймали, тими пишними бенкетами й веселими гуляннями, але як український патріот, як народний поет (а за такого держав себе Тарас від першого разу) не міг він байдуже кругом себе глядіти, бо те, що він там побачив, було прямо страшне.

Народ стогнав у неволі, в темноті, в нужді, свої пани не згірш чужих орали хлопами, Україна була в них хіба на слові, а на ділі один тяжкий глум над нею; на Січі росла картопля, свідки слави дідівщини, наші історичні пам'ятки, кропивою заростали — одним словом, над Україною, здавалося, нависла була загибля. «Скрізь був я і скрізь плакав», — говорив він потім, а вже ж кривавими сльозами мусила плакати його вразлива душа в Кирилівці, коли він побачив, як його сестри й брати далі, мов невольники, на чужому лані працювали.

Коли де по правді відпочивав Тарас тоді душею, так це хіба в Яготині у старого князя Репніна, був-

шого київського генерал-губернатора, який попав у неласку царську й на селі доживав свого праведного віку.

У князя Репніна була донька, княжна Варвара, з якою поет сприятелювався, яку називав своїм добрим ангелом-хоронителем і яка до бувшого кріпака у серці своєму зберегла щиру прихильність і більше як прихильність — любов.

І коли Шевченко вивіз із України які гарні особисті враження й переживання, так перше всього були це спомини з Яготина, незатерті образи виїмкового українського магната і його виїмково гарної, освіченої, духовно ще більше, ніж матеріально, багатой доні Варвари.

З сильними враженнями, з головою, повною образів кривди, насильства, знущання, з серцем, повним жалю, гіркоти й обурення, вернув молодий поет у Петербург.

Художнім висловом тих сильних вражень та почувань є твори, що постали в Петербурзі після першої подорожі Шевченка на Україну.

«Кобзар» і «Гайдамаки» мали в собі попри молодечий романтизм багато тієї мрійливості, тієї чутливості, якими оповиті бувають твори, писані далеко від рідної землі і від близьких серцю людей, мали окремий колорит розлуки. Дніпро, степи, могили, рідна пісня, фантастичні оповідання, спомини колишньої славної минувшини водили пером поета. У віршах він згадував, тужив, фантазував.

Тепер місце туги і мрії зайняла дійсність — страшна, сувора, невблаганна дійсність життя. А що тієї дійсності він не міг переіменити, бо стояв супроти неї майже безсильним, з одинокою зброєю в руці — з поетичним словом, так мимохіть з глибини душі на її плесо добуваються тепер почуття гіркоти, озлоблення, іронії й сатири.

Починається новий розділ у книзі Шевченкового творення, а першою сторінкою у тому новому розділі є «Сон».

Написаний він 8 липня 1844 р. в Петербурзі під свіжими враженнями першої подорожі на Україну після майже 15-літньої розлуки, тоді, коли ще образи життя політичного, суспільного, товариського й родин-

ного, яке він побачив у вітчизні, товпилися кругом нього стихійно й безладно, коли він ще не упорядкував був їх у своїй голові, не запанував над ними, не годен був поставитися до них спокійно й критично. Він вернув з України в Петербург з великою раною в душі, котрої не годен був загоїти. Це й видно у «Сні», у його загальній будові та в викінченні поодиноких частин. Не треба нам далеко шукати причини, чому Шевченко збудував «Сон» у формі панорами, в якій образ пересувається за образом, чимраз дальше з полудня на північ, аж до статуї Петра та престольної зали Миколи.

Це подиктувала йому його власна недавня подорож з України в Північну Пальміру. Як ті образи пересувалися недавно перед ним у житті, так він їх пересуває тепер перед очима читачів у поезії. Чому ж тих образів не малює реально, лиш надає їм шкідливі, фантастичні контури сонних привидів — на це можна всіляко відповісти.

Реальний образ того, що побачив Шевченко на Україні після 15 літ розлуки, потребував би дуже великого полотна й дуже широких рам. Це мусила б бути епопея на міру Дантової «Божественної комедії», а Шевченко куди пізніше, бо 1857 р. називає епопею формою, для себе цілком новою¹.

Форма ж сну, візії давали поетові спромогу малювати в скороченнях, іноді тільки в загальних рисах те, що схвилювало до дна його душу. Епопея вимагала багато осіб, епізодів, викінчення, вимагала спокійного, епічного настрою, відповідної перспективи, а Шевченко творив вулканічно, неначе під диктатом якоїсь вищої сили, котра йому казала, що він — не тільки поет-артист, але й речник свого покривдженого народу.

Чому ж він не вибрав якоїсь іншої форми для такого образу альфреско, приміром записок з дороги або оповідання, споминів тощо, це пояснює нам до якоїсь міри його пізніший «Щоденник», у якому пов-

¹ «Сегодня же принимаюсь за «Сатрапа и Дервиша», и если Бог поможет окончить с успехом, то посвящу его честным, щедрым и благородным землякам моим. Мне хочется написать «Сатрапа» в форме эпоса. Эта форма для меня совершенно новая. Не знаю, как я с нею слажу?» («Щоденник» Т. Шевченка, 13 грудня 1857 р.).

но усяких снів. Видно, що це вже лежало у його вдачі, подібно як лежало воно у вдачі багатьох інших поетів¹. І Святе письмо, з яким здавна носився Шевченко, могло йому підсунути таку форму.

Вертаючи додому з бенкету, поет міркував собі, як-то неситі, хитрі, неблаганні та облудні бувають на світі люди, а коли здорово захропів, то приснився йому дивний сон. Буцімто сова летить лугами-байраками та глибокими ярами, а він «за нею та за нею, летить й прощається з землею». Бачить чудовий ранок на Україні: із степами, ланами, гаями, із співом соловейків та ранньою, чистою росою. І неначе контраст до того чарівного образу побачив, як з каліки знімали латану свитину, як вдову розпинали за подушне, як її єдиного сина віддавали у військо, як мати пшеницю на панщині жала, а її голодна дитина під тинном мерла. Побачив і те, що його заодно діймало, боліло, — покритку, котра з дитиною снувалася по світу, бо її ні свої, ні чужі не хотіли до хати впустити.

Летить далі і бачить сніги, ліси та болота, а з-під землі чує брязкіт кайданів. Це каторжні, що копають золото, щоб «неситому пельку залити». А між ними «цар волі», увінчаний штепом, робить свою тяжку працю тихо, не нарікаючи й не благаючи свого гнобителя про ласку². Ще далі бачить на багновищі, серед тяжкого туману город із стома церквами — столицю. Муштруються нагодовані та закайданені москалі, стоять церкви й палати, снуються пузаті пани й чути крик: «ура! ура!» Стрічає землячка з цинковими гудзиками, здеморалізованого «мерзенного каламаря», й увіходить в палати.

Тут його терпеливості — край! Образ набирає характеру їдкої сатири... Кругом блюдолизи, а між ними: він — високий, сердитий — і вона, мов засушений опеньок, — тонка, довгонога та ще й головою хитає³.

¹ В українській літературі досить пригадати знаменитий сон князя Святослава з «Слова о полку Ігоревім» і деякі твори І. Франка.

² Це, мабуть, образ одного з декабристів, до яких Шевченко ставився з великим поважанням.

³ Цар Микола і його жінка — карикатура, якої цариця ніколи не могла Шевченкові простити.

Цар цвенькає;
А диво-цариця,
Мов та чапля меж птахами,
Скаче, бадьориться.

Блюдолизи аж потом обливаються, щоб то ближче стати коло самих, а тії довгенько вдвох походжали, мов надуті сичі, й розмовляли з собою, а далі вона сіла на дзиглику, а він підійшов до найстаршого із достойників та як затопить його в пику, а цей молодшого в пузо, а молодший ще меншого меж плечі, а той меншого, а менший малого! Так пішло аж за високі пороги, аж на вулицю, де одні других місили та верещали:

«Гуля наш батюшка, гуля!
Ура!.. ура!.. ура!.. а, а, а...»

Зареготався поет і пішов оглядати город, дивуючись, як на такому багновищі могли повиростати такі величаві будівлі. Аж побачив коня, який летів наосліп, а на ньому їздець з простягнутою рукою, мовби світ увесь хотів загарбати для себе. Це статуя Петра Великого, на якій наковано: «Первому — Вторая»¹.

Це той Первий, що розпинав
Нашу Україну,
А Вторая доконала
Вдову сиротину.

Кличе поет, і його серце наповнюється великим жалем за тими козаками, що кляли із своїх кісток підставу під оцей монумент російської деспотії. Він згадує нещасливого наказного гетьмана Полуботка, замученого голодом, і бачить душі жертв Петрових, що, мов хмара, пташками спускаються над його мусянжовою головою і кидають на неї прокльони.

Між тим збудився Петербург до щоденного життя: робітники йшли до праці, москалі муштрувалися, заспані дівчата вертали з нічних поганих заробітків, а до урядів поспішали чиновники, щоб «підписувати та дроти і з батька, і з брата». Між ними багато української молоді, «московською блекотою» напоєної.

¹ На гранітній підставі пам'ятника Петрові Великому в Петербурзі виковано напис: «Petro Primo — Catharina Secunda». Пам'ятник збудований французьким різьбярем Фальконетом і вихвалений Пушкіним. На нього Шевченко не міг дивитися без злості. (Спомини Микешина.)

Україно! Україно!
Оце твої діти,—

кличе з розпукою поет і ще раз іде в царські палати,
щоб подивитися, що там таке твориться.

Неначе з барлога ведмідь, виліз він, вилупив
баньки з лоба та як гукне — й дивись, усе, що кругом
було,— пузаті, челядь, москалі — провалилося в зем-
лю. А тоді він похнюпив голову, став лагідний,

Мов кошеня, такий чудний.
Я аж засміявся.
Він і почув, та як зикне,—
Я перелякався,
Та й прокинувся...

Такий це був «сон». В диспозиції його бачимо (це
ззначили майже всі критики) багато нерівномірності,
багато, так сказати б, архітектонічних похибок. Обра-
зи кріпацького пекла на початку поеми, які повинні б
творити її зруб, виведені шкіцово, а малюнки столиці,
які є неначе вищими поверхами тої будівлі, куди шир-
ші й більше викінчені; вони придавлюють її, вбива-
ють у землю. Можна б сказати, що поет без потреби
двічі заходить у царські палати, через те подія повто-
рюється до якоїсь міри і надає творові зайву розтяг-
нутість. Можна й цей закид робити, що забагато,
слухної врешті, гіркоти й обурення припадає на царя,
а натомість майже не згадується тут про тих провін-
ційних цариків, про тих панів-собачників, що так
уперто піддержували тодішній суспільний лад на
Україні. Чимало закидів можна ставити до «Сну».
Але ж у відповідь годиться пригадати, що твір, збу-
дований із видержанням архітектонічних розмірів,
твір, викінчений рівномірно у всіх частинах, втра-
тив би характер сну, не був би «якимсь чудним дивом,
яке сниться тільки юродивим та п'яницям». Це бачить
і сам поет і тому наприкінці поеми каже:

Не здивуйте,
Брати любі, милі,
Що не своє розказав вам,
А те, що приснилось.

Високої поетичної вартості годі відмовити «Сно-
ві»¹. Вона криється перш усього в чудових описах

¹ Робить це Альфред Єнсен у книзі «Taras Schewtschenko.
Ein ukrainisches Dichterleben». Wien, 1916. S. 122.

природи («Летим. Дивлюся, аж світає»), а далі в гли-
боко ліричних вставках («Душе моя убогая»), ще да-
лі в високопатріотичних моментах («Із города із Глу-
хова», «І ми сковані з тобою»).

Для української літератури має «Сон» своє окреме
значення, якого чужий критик не годен гідно оцінити.
Це перша спроба дати великий, загальний, хоч би
тільки шкіцово накреслений, образ народного горя і
кривди. Ніколи досі українська поезія не спромоглася
на таке відважне, сильне, живе слово, повне жалю й
болю, гніву й обурення, туги й ідкої, гіркої сатири. Як
обережно малював Котляревський картину суспільно-
го побуту на Україні кінця XVIII ст., як уважно мас-
кував він свій дійсний намір фантастичним одягом
трагедії і як сміло, як невстрашено виступав моло-
дий Тарас на бій із всемогучим противником, мов Да-
вид із Голіафом. І не тільки у тім противнику бачить
Шевченко причину лиха. Ні, він пильно розглядається
також поміж своїми власними земляками, шукаючи й
за ними вину. Від «Сну» починається свідомо само-
критика, аналіз нашого народного «я», бажання роз-
крити правду, хоч би вона була й не знати як болюча,
хоч би прийшлося своїх передових людей «п'яними»
назвати, хоч би прийшлося кинути їм у лице таке
образливе слово, як оце «варшавське сміття» й оця
«грязь Москви»¹.

«Сон», написаний 8 липня 1844 р. в Петербурзі,
ходив зразу як твір наскрізь нецензурний у списках.
Він-то й стався однією з причин Шевченкового ареш-
ту й заслання. Видно це з питань, які поставлено йому
21 квітня 1847 р. під час слідства².

Критика прийняла «Сон» неоднаково. Драгоманов
назвав його приміром «розтріпаності» поета³. Фран-
ко, зіставляючи «Сон» з «Кавказом», сказав, що оби-

¹ Дорогою тією пішов П. Куліш у другій добі своєї літера-
турної діяльності, та, на жаль, зайшов на манівці, задалеко
загнався, ведений своєю палкою вдачею та заодно розшарпува-
ний двома душами, які сховалися в його дивній, незвичайно
сконструйованій вдачі.

² «С какою целью вы сочиняли стихи, могущие возмущать
умы малороссиян против нашего правительства?»

³ Громада. 1879. № 4. С. 187.

Дві поеми — це оскарження темного царства за теперішні й минулі кривди України, тільки «Сон» — оскарження з більш партикулярного, українського становища, а «Кавказ» побудований на ширшій, можна сказати, на загальнолюдській основі¹.

Омелян Огоновський² вважає «Сон» вислідом тієї переміни, яка відбулася в поглядах поета, коли він збувся старокозацького патріотизму, а перейнявся обуренням до царської самоволі.

Ефремов тієї думки, що в поезіях «Сон», «Кавказ» і «Юродивий» Шевченко виступає апостолом політичної волі, бо знає, що обидві вони — суспільна й політична свобода — тісно між собою зв'язані і що одна неволя другу родить і одна з одної підпомогу має.

На його думку, трудно знайти іншого поета, щоб так умів вишукати дошкульне місце в супротивника й завдати такого тяжкого удару, не лякаючись за це карри од розгніваного ворога. «Тонка іронія, безпощадний сарказм, обурення гнівне — все пускає він у діло, щоб здискредитувати систему гніту й безправності»³.

У вищій артистичній вартості відмовляє йому Енсен⁴.

Як бачимо, погляди критиків сильно розбігаються залежно від того, з якої точки котрий з них глядить (Ефремов із становища української літератури, не шукаючи загальних світових вартостей, Драгоманов — з загального).

При «Сні», як і при багатьох інших Шевченкових політичних творах, діється авторові кривда через те, що він у цих творах наскрізь національний.

Така ж кривда діється й іншим оригінальним поетам, твори яких наскрізь овіяні ароматом рідного краю, його радощів і горя. Вони для чужинців не зрозумілі, а часто й своїми недооцінені, коли оці свої хочуть стати на якомусь нібито загальнолюдському ста-

¹ Франко І. Причинки до оцінення поезій Т. Шевченка. Світ. Львів, 1881. С. 197.

² «Кобзар» Тараса Шевченка. Частина перша. Львів, 1893. С. ХСІХ.

³ Ефремов С. Шевченко. Збірка. К., 1914. С. 26.

⁴ Jensen A. Taras Schewtschenko. Ein ukrainisches Dichterleben, S. 117. Там же (с. 104) пише цей критик: «Сон» — це ідка сатира, це під впливом Данте та Міцкевича накреслений образ фантастичної подорожі з України до Петербурга.

новиці¹. Вже одна наскрізь оригінальна мова, вірш і загалом форма стають на перешкоді чужому або відчуженому критикові.

Вже І. Франко 1891 р. вказав був на залежність «Сну» від Міцкевичевих «Петербурга»², «Дзядів» і «Przeglądu wojska» та Пушкінової поеми «Мідний вершник»³. А. Енсен додав ще й Дантову «Божественну комедію». Коли такі знамениті та великі твори впливають на невеличку Шевченкову поему, що з неї тоді зостанеться? Вони її геть придавлять, заллють словами й думками, сторощать оригінальність наміру так, що зостанеться якийсь хіба марний зліпок, якийсь конгломерат, одним словом, «чужий жупан, не на мене шитий». А ви ж нічого подібного не відчуваєте, читаючи «Сон». Навіть читач, який добре тямить Данте, Міцкевича й Пушкіна, читає «Сон», не думаючи про «Петербургу», «Божественну комедію» і «Мідно-го вершника».

Хто шукає впливів, той їх конечно дошукається у кожному творі, особливо більшої ваги, та ще в політичному творі. А до того тяжко не дошукатися впливів такого генія, як Данте, а коли не його, так Шекспіра та Гете. Скільки ж поем та повістей знайдеться у світовій літературі, яких задум не можна було б зробити залежним від Прометея, Дон Жуана, Фауста й Гамлета?

Але чи це шукання впливів конечно та потрібне, коли якийсь твір є у своїй остаточній формі чимось новим, оригінальним, коли він має якусь видиму ціль, якесь своє нове завдання? Чи треба мандрівку Шевченка з України до Петербурга робити залежною від мандрівки Данте по пеклу, коли Шевченко сам недавно лише таку мандрівку перебув і не потребував цієї ідеї позичати в італійського генія? Чи треба підсовувати Шевченкові підозру в запозиченні описів Петербурга та Петрового пам'ятника, коли він сам мешкав у Петербурзі і ті палати над Невою і той мосянжовий

¹ Великий польський поет Ю. Словацький і великий українець, російський письменник М. Гоголь можуть тут бути прикладами.

² Зоря. 1891. С. 89.

³ Гретяк О. Про вплив Міцкевича на поезію Шевченка. Краків. 1892. С. 21—31.

пам'ятник щоднини на власні очі бачив? Може, яке слово і який зворот та порівняння й попадуться у нього, подібні до зворотів і порівнянь Міцкевича й Пушкіна, але хіба ж кожному з нас не попадаються на уста подібні слова, звороти й порівняння?

Не в тім річ, чи в подробицях є щось подібне, а в тім, чи цілість являє собою твір новий, оригінальний, творчий. А сумніву нема, що поема «Сон» є таким новим твором. Хоч би десять поетів писали були про статую Петрову, Шевченко як український поет, живучи в Петербурзі, мусив про неї написати. Не годен був мовчки пройти повз цей монумент поневолення рідного краю і народу.

З того ж джерела, що «Сон», витікає «Чигрині, Чигрині» і «Сова».

За що ж боролись ми з ляхами?
За що ж ми різались з ордами?
За що скородили списами
Московські ребра?.. засівали,
І рудюю поливали..!
І шаблями скородили.
Що ж на ниві уродилось?!! —

питається поет на руїні колишньої Гетьманщини. І ніби якийсь голос від степу, відповідає він на це:

Уродила рута... рута...
Волі нашої отрута.

Заснула Вкраїна,
Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла,
В калюжі, в болоті серце прогноїла
І в дупло холодне гадюк напустила,
А дітям надію в степу оддала.

Який це бур'ян, яка цвіль, калюжа, болото і яке дупло, і яких у нього гадюк напущено, не тяжко догадатися тому, хто знає, як висловлювався поет про наших перевертнів, про панів-іродів, про тую московську отруту, про те гадюче кодло, яке скрізь по Україні кишило.

Коли ж оця погань переведеться? Невже ж ми за таке добро кров свою так щедро проливали? Коли? І замість відповіді поет каже:

Спи ж, повитий жидовою,
Поки сонце встане,
Поки тії недолітки
Поростуть, гетьмани.

У відновленні Гетьманщини, значиться, бачив тоді Шевченко спасіння рідного народу.

У «Сові» доторкається він тої рани, яка йому так дошкульно боліла,— тодішньої мілітарної системи в Росії.

Убога вдова має сина-одинака. Це її уся любов і надія.

І день і ніч працювала,
Подушне платила...
І сивові за три копи
Жупанок купила.
Щоб і воно, удовине,
До школи ходило.

Виріс син гарний, добрий, розумний. Вже й женився пора. Аж нараз стали хлопців у кайдани кувати. І, як звичайно тоді бувало, у кого сила й гроші, у того й правда.

Кожний викрутиться,

А у вдови один син,
Та й той якраз під аршин.

Осталася самою. Стара, немічна, тяжким горем пририта. Пішла в найми. За кусок хліба жидам воду носить. Та й того, кажуть, не варта. Прогнали... Прийшлося Христа ради просити... А його нема! ... Коли ж він прийде?.. Мусить прийти... І вийшла за село, сіла на вигоні і дивиться в поле на дорогу, чи він не йде.

І світає, і смеркає,
І знову смеркає,
А москаля, її сина,
Немає, немає.

Оці твори мають окреме, переломне місце в творчості Шевченка і в українській ідеології. Український романтизм, сентиментальне ідеалізування народного життя, виключно малярський ефект в поглядах на нашу минувшину чим далі, тим більше стане відсуватися на задній план, а наперед висунеться бажання розкрити правду.

Нема ради, нема спасіння без правди!

Що й нові російські твори, оповідання з життя простого народу Григоровича й Тургенева, що й зміна напрямку в писаннях Гоголя спричинилися до такого

звороту у Шевченка — це можливо, але наймогутніше впливало на нього тепер саме життя. Тяжко знайти поета, який так безпосередньо відзивався б на зовнішні враження, якого твори були б неначе артистичним відгуком життя. Тому-то вони й роблять іноді враження нарисів, імпровізацій, поетичних нотаток. Це вже прикмета його артистичної майстерні, його духовної кузні, яка так, а не інакше свої архітвори викувала. Дорогоцінний метал виливався іноді без форми і застигав наскоро, так, як цього дух поета бажав.

VI

22 березня 1845 р. скінчив Тарас Шевченко науку в Петербурзькій Академії мистецтв й одержав диплом «свобідного художника». На другий день, себто 23 березня, писав він до Якова Кухаренка: «Отамане. Я сьогодні Петербург покидаю. Буду літом у Таганрозі, то, будь ласка, напиши до мене, як там шлях найти до твого гнізда»¹. Листи просить Шевченко слати в Миргородський повіт, в село Маріїнське.

25 березня 1845 р. рушив з Петербурга на Україну². По дорозі відвідав Москву, де побачився із своїм другом М. Щепкіним та з істориком О. Бодянським, якого прохав ще перше у листах, щоб він komponував йому текст до видів України³. Значиться, Шевченко їхав на Україну з окремим, особливим наміром малювати нашу старовину, тих «свідків слави, дідівщини», до яких ставився завжди з такою любов'ю. Ще перед святами приїхав до Києва⁴, а звідси через Васильків, Білу Церкву й Лисянку прибув на свято до Будищ.

¹ Твори Т. Шевченка. Видання В. Яковенка. СПб., 1911. Т. 2. С. 350.

² Зоря. 1894. С. 5; Повести и поеми Шевченко. К., 1888. С. 364 й далі; *Кониський О.* Тарас Шевченко-Грушівський. Т. I. Львів. 1898. С. 148.

³ «Нарисую види, які єсть на Україні, чи то історією, чи красотою прикметні.., а текст історичний будете ви komponувать». (Твори Т. Шевченка. Вид. В. Яковенка. С. 349.)

⁴ *Кониський О.* Тарас Шевченко-Грушівський. Т. I. С. 150.

Скільки історичних споминів мимохідь пересунулося перед очима поета, і яким контрастом були вони супроти буденного, дійсного життя!

Цілий травень подорожував Шевченко по Звенигородському та Канівському повітах, відвідуючи знайомих та малюючи. За весь той час, аж до осені 1845 р., не писав нічого. В його голові збиралися матеріали до творів, які постали того ж року восени.

У Києві зійшовся поет з гуртком патріотичної, освіченої молоді (Куліш, Максимович, Пильчиков, Андрузький, Білозерський та інші), яка перейнята була визвольними кличами і кличі ті, особливо ж визволення народу з кріпацтва, заходила нести й проповідувати між українськими панамі. Вже оця одна ідея мусила зблизити нашого поета з гуртком «україністів», як пізніше уряд назвав членів цього гуртка¹.

З одного боку — старші знайомі, відомі українські пани², з другого — ентузіастична молодь — це була сфера, у яку тепер попав Шевченко. Що атмосфера така не могла зле впливати на формування історично-суспільних поглядів молодого поета, це певно. У його духовній роботні протягом весни й літа 1845 р. велася перебудова, йшли приготування до нових праць, до інших творів. Дрібних, ліричних віршів він тепер не пише. Немов відпочиває й набирає широкого віддиху до більших творів.

Поки що заходиться, щоб у Києві знайти собі ґрунт до прожитку. Знайомі стараються примістити його при «Комиссии для розбора древних актов», яка організувалася в столиці України перед двома роками (1843) і до якої належали знайомі поета: М. Максимович, М. Юзефович, М. Іванишев, Селенін та інші. В коло діяльності тієї комісії входила також опіка над археологічними й історичними пам'ятками україн-

¹ *Куліш П.* Хуторна поезія. Львів. 1882. С. 2. Для них молодий геніальний поет, та ще дитина люду, був мов посланець з неба, мов «видиме виправдання їхнього натхнення з виш».

² «Придививсь і прислухався до останків козацької традиції (у панських сім'ях), познайомився з людьми, що колись училися в заграничних університетах, півперек перейшли Європу в Наполеонівських походах, належали до тайних конституційних товариств, що повторилися були в останніх часах панування Олександра I, а й тепер ще, закопавшись в тихих хуторах і дворах Придніпрянської України, під попелом чудацтва і здичиння хоронили іскри святого огню,— любові до всього, що чесне й добре». (*Франко І.* Зоря. 1891. С. 87).

ської минувшини. Шевченко, як відомий тоді артист-малювальник, був для неї дуже бажаним співробітником¹.

Поки робилися оці заходи, Шевченко рушив на Лівобережну Україну провідати деяких своїх знайомих. Був також у Ромнах на славнім ярмарку, де можна було стрінати багато людей, мов на якому карнавалі. Тут і справді приглянувся поет до тодішнього панства.

В серпні їздив Шевченко по Переяславському повіту і в Переяславі познайомився з лікарем і професором духовної семінарії А. Козачковським.

В листопаді дістав наказ генерал-губернатора Бібікова їхати в Полтавщину «для некоторых разысканий». Бібіков наказував йому довідатися, які є по Полтавщині могили, давні руїни і взагалі пам'ятки життя й історичних подій, і, коли можна, поробити з них малюнки².

Здається, що Шевченко не дожидався цього наказу на письмі, лиш знаючи, що він буде даний, поспішив у дорогу, робити любе діло.

Здається, перше відвідав Густиню і Густинський монастир, а далі подався у Дехтярі і Переяслав. Сюди він прибув у жовтні, трохи хворий, лікував його Козачковський. Одужавши, він весь свій час віддав змалюванню видів з переяславської старовини. З Переяслава їздив у Андруші, Трахтемирів, Монастирище, Потоки, Василівку й В'юнище. Скрізь промовляла до нього старовина, коли не будівлями та руїнами, то історичними споминами.

Здобутком тієї мандрівки були численні нові твори. Так, у Миргороді постали дві поезії «Не завидуй багатому» й «Не женися на багатій», в Мар'їнському — «Єретик, або Іван Гус» та одна з більших поем — «Невольник», в Переяславі — «Наймичка» і «Кавказ», у В'юнищі — «Послання», «Холодний Яр», «Псалми Давидові», «Минають дні», наприкінці, знову в Переяславі, під враженням тяжкої недуги — славний «Заповіт». З огляду на число й на вартість творів рік 1845 є найпліднішим і найвартіснішим у житті поета.

Коли не числити двох коротких віршиків «Не завидуй багатому» й «Не женися на багатій», то на чолі

¹ Диплом за альбом офортів «Живописная Украина», портрети до книги М. Полевого «Русские полководцы» і т. д.

² Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський. Т. I. С. 163.

великих творів 1845 р. стоїть «Єретик, або Іван Гус» — поема, у якій Шевченко виступає в обороні чеської національної віри, гуситизму та її творця Яна Гуса, котрий за свої переконання потерпів смерть на вогнищі в Констанці року 1415. Імпульс до написання «Єретика» дала Шевченкові, мабуть, його гостина в Осипа Бодяньського в Москві 1844 р. Бодяньський перекладав на російську мову Шафарикові «Слов'янські старожитності», які 1844 р. вийшли також в перекладі Баньковського на мову польську. Обидва земляки, поет і історик, говорили про слов'янське питання і не могли не спинитися на такій визначній постаті в слов'янському світі, якою був тоді П. Шафарик. Від нього перейшли, мабуть, на відродження чеського народу і на його історію. Шевченкова увага спинилася на одному з найбільших чехів, на Яні Гусі, якому він і віддав честь у своїй поемі.

Поема присвячена Шафарикові, з чого й видно, що Шевченко вже тоді став був зазирати поза границі російського слов'янофільства, окреслюючи для своїх слов'янолюбних ідей дуже широке коло.

Та ще видно з поеми, що Шевченкове слов'янофільство тісно зв'язане з вільнодумством, з охотою

... розкувати,
Одностайне стати
За Євангеліє правди,
За темні люде!

Шевченко зживався з героями своїх творів, він і Гус ототожнює з собою.

Поборюсь...
За мене Бог!.. да совершиться!

Так каже Гус, а читач чує, що це говорить Шевченко про себе: поборюсь за правду!

У «Гусі» Шевченко виступає на бій з брехнею, з тим суспільним і політичним устроєм, який побудовано на кривді та неправді. І коли він закінчує свою поему про чеського апостола волі словами: «Постривайте! Он над головою старий Жижка з Таборова махнув булавою», то читач чує, що поет говорить це не тільки за чеський, але й за свій народ. Постривайте, недолюдки, прийде час, коли підростуть недолітки-гетьмани і над поневоленим українським людом махне булава визволення.

«Єретика» не можна назвати викінченою епічною поемою. Бракує їй історичного, добре простудійованого підкладу. Стрічаються навіть грубші похибки з того боку. (Гус не роздер папської булли; на собор в Констанцу з'явилися не всі три тодішні папи, бо це було неможливо, а лиш один, Іоанн, XXIII, і т. д.).

На цю поему глядіти треба як на поетичне дружнє послання українського молодого поета до братнього чеського народу, послання із словами віри й любові, з надією, що правда переможе, хоч би її й на вогнищах вороги наші палили.

Шевченко тільки в прозі вмів спокійно оповідати, вірш поривав його звичайно з собою, мов розбурхана хвиля, і він, за нечисленними виїмками (наприклад, «Наймичка»), епічних поем в європейському розумінні цього слова не дав. В побутових й історичних писаннях над малярем, над співаком брав верх суспільний і політичний діяч, апостол нового життя, реформатор. Так і тут. Та це не применшує вартості «Єретика». Як поетично-політичне послання він є твором дуже оригінальним, повним сили й могутнього, широкого вислову. Такі частини поеми, як «Кругом неправда і неволя», належать до найсильнішого, що українською мовою було написано.

Зовсім інше — «Невольник». Це поема, у якій ідилічне в'яжеться з трагічним в якоесь своєрідне одно. (Подібно в'яжеться сатира з ліризмом в Гоголевих «Старосвітських поміщиках»). В «Невольнику» повно малюнків, і то роблених дуже ясними й чистими фарбами, з нашого давнього побуту, прегарні типи старого козака й української хуторянки, дуже живі жанрові сценки. А попри це в розмові старого козака з плеканцем Степаном бринить щира туга за давнім козацьким духом, який туманом раннім розвіявся по степові, та пробивається тихий докір, що суспільність забула живі «мислі» і що вона не по-молодецьки, а якоесь по-чернечому «харамаркає». В ідейній основі твору бачиться поділ нашої історії на добу славіних дідів, поганих батьків та маленьких онуків, поділ, який в Шевченкових творах не раз приходив до слова. Поема цікава також своєю вставкою — «Думою», у якій молодий кобзар Шевченко хотів ударити в тон давніх козаків-кобзарів. Чи потрафив? Можна по-різному відповісти, але що відчував дух дум краще, ніж усі, що під них підроблювалися, це певне.

І тут, як у «Єретикі», деякі похибки історичні (хронологія подій), і тут, як там, велика простота й ширість.

Отак, тату! Я щасливий,
Що очей не маю,
Що нічого того в світі
Не бачу й не знаю ...
Ляхи були — усе взяли,
Кров повипивали!..
А москалі і світ божий
В путо закували.

Дивно стає, як можна таку трагічну думку висловити так просто, щиро, без сліду якого-небудь пафосу. Простота і щирість — це прикмети Шевченкових творів. У нього зміст — це головна річ, зовнішній вираз — річ менш важлива.

Найчільнішим твором 1845 р. є «Великий льох». Певно, що й при цій Шевченковій поемі, як і при кожній іншій, можна б за джерелами шукати по цілій світовій літературі, але хто знає гаразд твори нашого генія і його життя, хто розуміє його вдачу й неначе бачить його духовну кузню, той певний, що його твори впливали не з поем і книжок чужих авторів, а лиш з власних переживань. Це було головне й певне джерело. Шевченко писав те, що пережив, чим щиро перейнявся, що глибоко запало в його душу. І на вигнанні, коли була йому нагода писати російською мовою, він не брався ні до перекладів, ні до переспівів та переробок, а лиш перетворював у прозі свої власні колишні поеми та писав повісті, основані на власних переживаннях.

Як у «Сні» дає нам Шевченко поетичний образ своєї поїздки з України в Петербург, так «Великий льох» є вислідом того перебування поета віч-на-віч з українською старовиною, того оглядання й малювання руїн і могил, того дотику його теплої руки до зимної, трухлої домовини, у якій похована наша минувшість.

Шевченко здавна прислухався до голосу могил і руїн¹ і в містерії «Великий льох» промовив до нас

¹ Сліди стрічаємо скрізь у його творах («Холодний Яр», «Свято в Чигирині» і т. д.), а в «Щоденнику» 13 серпня 1857 р. він каже ясно: «Я люблю археологію й поважаю людей, що по-святилися цій таємничій матері історії, і я вповні признаю по-

образами й враженнями, які вони йому навіяли.

Драматична поема польського поета Адама Міцкевича «Дзяди», у якій також виступають покутуючі душі, могла мати деякий вплив на переведення ідеї в дійсність, але сама ідея виникла з глибоких переживань нашого поета. Уявім собі генезу «Великого льоху» так: поет здавна цікавився могилами й руїнами, був навіть свідомий якогось дивного прив'язання до цих німих свідків живої давнини. Тепер йому веліли розглянути їх ближче й змалювати. Іздив, слухав оповідання, малював і мимохіть в'язав минуле з теперішнім. Народна легенда про великий Богдановий льох¹ дала останній поштовх, і між 16 і 21 жовтня 1845 р. у «славнім городі Миргороді» з'являється містерія «Великий льох». Шевченкові малюнки «Богданова церква в Суботіві» і «Богданові руїни в Суботіві»² скріплюють цей погляд.

В селі Суботіві, колишньому хуторі Богдана Хмельницького, є два підземелля, так звані Богданові льохи — великий і малий. Народ оповідає, що там схоронені скарби великого гетьмана і що тоді, як москаль розкопає льох, станеться на Україні щось незвичайне.

Отож москалі збираються розкопувати Богданові льохи. Знають це три душі, які сідають на похилому хресті³ Суботівської церкви і дожидаються, бо так сказав Петрові Бог, що як москаль розкопає Великий льох, тоді їх в небо повпускають.

Перша душа — це дівчина-відданиця Прися. Вона гралася з Юрасем-гетьманенком і бувала в гетьман-

житок таких розкопок. Але краще, якби були не розкопували нашої славної Савор-Могили. Дивне й навіть нерозумне прив'язання до німих, нічого не говорячих могил! Цілий день і вечір я все співав:

У степу могила
З вітром говорила.
Повій, вітре буйнеський,
Щоб я не чорніла.

¹ Шевченко Т. Кобзар. Вид. В. Доманицького. СПб., 1908. Є. 621.

² Новицький Ол. Тарас Шевченко як маляр. Львів, 1914. Є. 32 (ілюстрації).

³ На малюнку Т. Шевченка «Богданова церква в Суботіві» добре видно цей направо похилений хрест.

Т. Шевченко. Богданова церква в Суботіві.
Акварель. 1845.

ських палатах, але тяжкий гріх на душу взяла: перейшла гетьманові вповні дорогу, коли він їхав у Переяслав Москві присягати. І за те її тепер, сестрички, у рай не впускають.

Друга душа — це бідна дівчина, яка напоїла коня цареві Петрові в Батурині, коли він по зруйнуванню цієї гетьманської столиці вертався у Москву. За це вона й досі над козацькими степами літає, не знаючи, за що її карають. Мабуть, «що всякому служила, годила, що цареві московському коня напоїла». Третя душа — це канівська дитина, якої гріх такий, що вона всміхнулася, побачивши тую пишну галеру, якою їхала цариця Катерина в Канів Дніпром. Вона була малою дитиною і не розуміла, що «тая цариця — лютий ворог України, голодна вовчиця». А отож її за це й досі не хочуть на митарства пустити.

Смеркається, і душі відлітають в Чуту, звідкіль буде чути, що робитимуть москалі з Богдановим льохом.

А тим часом надлетіли три ворони: українська, російська і польська та сіли на маяку в лісі. Українська хвалиться, що спалила Польщу з королями, але й козаків не пощадила. Наймала їх, продавала й думала, що у війнах Хмельницького до решти їх винищить.

Та вони, погані, за Мазепи знову віджили. Але вона їх дальше мордувала — в Батурині, в Фінляндії, на Орелі та на Ладозі — скрізь, де лиш була нагода. Та що вона не робила, як їй на підмогу не спішилися москалі та інші вороги, Україна зосталася незруйнованою, а цієї ночі мають там родитися двоє близнят — один, як Гонта, а другий — зрадник, запроданець, що катом до помочі стане.

Польська ворона — це хвалько. Вона величається, що «в Парижі була три злота з Радзивілллом та Потоцьким пропила».

Третя, московська, величається своїми указами, тим, скільки вона душ передушила, та характеризує себе словами: «С татарами помутила, с мучителем покутила, с Петрухою попила, да немцам запродала».

Але всі три вони згідні у тому, що нового Гонту, українського Івана, треба зробити нешкідливим: треба йому чинами скрутити руки, розтопленням золотом залляти очі, а коли й це не pomoже, замучити його всіма злами і муками. Але українська ворона наприкінці каже, що його треба поховати, поки сліпі люди, а то буде запізно.

З тим і розлітаються, а надходять три лірники — один сліпий, другий — кривий, а третій — горбатий. Почули, що в Суботів до розкопування Богданового льоху зійдеться багато люду, так ідуть мирянам про Богдана співати. Бачать понаставлювані фігури і міркують кожний по-своєму, нащо їх москалі понаставляли. А поки що сідають під берестом, щоб відпочити та підкріпитися, а там, щоб і поспати.

День великий.
Ще будем співати.

Заснули. А між тим москалі докопалися до черепка, гнилого корита й кістяка в кайданах. Ісправник «трохи не сказився, що нічого, бачиш, взяти», а побачивши лірників і довідавшись, що вони прийшли тут співати про Богдана, наказав їх по-московськи випарити.

Так малий льох в Суботові
Москва розкопала!
Великого ж того льоху
Ще й не дошукалась.

Такий зміст Шевченкової містерії.

Бачимо, що будова «Великого льоху» добре обдумана й старанно переведена. З того боку Шевченкова поема нічим не нагадує Міцкевичевих «Дзядів», котрі мають свобідну, архітектонічно невикінчену форму новітньої драми.

Із змісту «Великого льоху» бачимо, що Шевченко у своєму вертепі, побудованому біля суботівської церкви, не посуває ляльками, виструганими й прибраними на подобу реальних людей, а тільки орудує алегоріями: три душі, три ворони, три лірники. Щойно наприкінці, немов якусь інтермедію, дає реальну, гумористично трактовану сценку з ісправником, котрий з'являється на подобу карикатурної вертепної смерті, яка приходить і всіх розганяє зі сцени. Ціла будівля «Великого льоху» складається: 1) з коротенького вступу, неначе з декорації сценічної (таблиця з написом в шекспірівському театрі), 2) з власне містерії (три сцени, душі, ворони, лірники) і 3) із закінчення, виведеного на зразок інтермедій. У власне містерії орудує поет алегоріями.

Алегорії може кожний по-своєму з'ясувати, і поки сам автор не дасть нам якогось ключа в руки, годі певно сказати, котра розв'язка правдива. Такий ключ, на мою думку, дає нам Шевченко у вірші «Стоїть в селі Суботові», написанім того самого дня, коли викінчено «Великий льох» (21.X.1845), і на тому самому місці (Миргород). Поет немов боїться, що його містерія не досить зрозуміла, і тому у цьому вірші висловлює свою політичну думку. Для нього церква, яку збудував Хмельницький в Переяславському договорі, — це церква-домовина, гріб України. Хмельницький думав, що в тій церкві будуть молитися москалі й українці, ділячися спільним добром. А вийшло не те: москаль не ділиться добром і лихом, лиш лупить з України останню шкуру; навіть могил не щадить, розриваючи їх та шукаючи грошей.

Але Шевченко вірить, що тая церква-домовина, себто Переяславський договір, розвалиться і що з-під неї встане вільна, самостійна Україна, яка розвієтьму неволі, засвітить світ правди і дасть спромугу своїм дітям помолитися на волі. Це провідна ідея, ключ, яким спробуємо відчинити містичний твір поета.

Три душі (відданиця, дівчина й дитина) покутують за те, що прогрішилися супроти самостійної України.

Перша тим, що вповні перейшла дорогу Хмельницькому у Переяслав, друга — що напоїла Петрового коня¹, третя — що всміхнулася, коли на Україну пливла золочена галера Катерини.

Значиться, поет вибрав три вирішальні моменти з нової української історії, коли важилася доля нашої незалежності народної і державної, і приглянувся, як народ поставився до своєї справи. Народ (селянство) пішов назустріч намірам Хмельницького (перейшов йому шлях з повними коновками), напоїв коня Петрові, коли він їхав із зруйнованого Батурина (себто не підпер заходів Мазепи біля відбудування української незалежної держави), а вкінці до золоченої галери Катерини, до її русифікаційної політики поставився з дитячою, нерозумною усмішкою.

Значиться, три душі — це гріхи трьох поколінь українського простонароддя. Чому ж поет вибрав три душі дівчат, а не мужчин? Тому що народ прогрівився не в вік своєї мужеської зрілості, а, так сказати б, жіночим розумом, навіть (через свою неосвіченість) немов у дитячому віці. Перед ним не зачинено дверей до раю, його лиш на митарства поки що не пускають, кажуть літати понад козацькими степами доти, поки «все москаль позабирає, як розкопа «Великий льох». На цьому місці треба нам спинитися, щоб зрозуміти його.

Москаль замість того, щоб з козаком добро й лихо по-приятельськи ділити (як сподівався Хмельницький), усе від нас забирає, грабує нас, тепер і могили розриває, шукаючи грошей. Нехай бере! Чим гірше, тим краще, бо все ж таки колись станеться те, що мусить статися, — пробудиться свідомість народу, настане момент протесту. У «Великім льоху» поховав Хмельницький не свої маетки, а свідомість національної самостійності, угодою Переяславською він згасив ту пожежу, яка зайнялася на Україні, втишив велику бурю народного гніву, помсти й завзяття. Москва своїми насильствами, грабежами, своїми русифікаційними й централістичними безправствами доведе до того, що народ знову повстане², знову розбудиться його самостійницька свідомість — буде розкопаний «Великий льох» України.

¹ Того, що змальований у «Сні» на монументі.

² «Встане Україна. І розвіє тьму неволі». («Стоїть в селі Суботіві».)

Щойно тоді історичні гріхи нашого простонароддя знайдуть своє прощення, і три душі увійдуть до раю. Друга трійця — це три ворони: українська, польська й московська. Вони себе вже при першій появі достатньо характеризують. Українська — іронічним висловом про Хмельницького («крав Богдан крав»¹), польська — хвальбою, що вона була в Парижі, а московська — напівзагадковою, напівп'яною пісенькою про козу й чорта.

Українська ворона найбільше говорить, польська більше на паву подобає, а московська коротко збирає свої заслуги, подаючи три періоди російської історії: татарський, Івана Грозного й Петра Великого. У всіх їх одна думка: придушити всякі добрі змагання народів та закріпити на своїх територіях панування кривди й насильства.

Кого ж вони представляють? Нікого іншого, як тих, що ми їх привикли прозивати круками та воронами: реакцію, упертий консерватизм, охоту придушити всяку нову думку, новий розгін в країну правди й волі. Ті ворони — це неначе злі демони трьох слов'янських народів, які ніяк не годні звести між собою поррахунків, а через те й кожний у себе дома не годен запровадити нового, кращого ладу.

Як три душі покутували за гріхи темного народу, так три чорні гайворони крякають від імені верховодячих сфер: польського можновладства, українських старшин та московського боярства й чиновництва, які завдяки непросвіченості всіх трьох народів мали головний вплив на їх життя-буття.

Всі вони бояться якогось Івана-месника, котрий має прийти на світ тоді, як розкопуватимуть Великий льох. Але разом з ним зродиться його брат-близнюк, Іван-зрадник, що піде рука в руку з катами.

Цей Іван — наймістичніша постать в поемі. Ми знаємо, що Шевченко ждав апостола правди й науки, що він і поза Уралом блукаючи шукав сумирного пророка, що були в нього бажання, щоб явився якийсь новий український месія. Можливо, що цього нового месію має тут на думці поет. Але він боїться, щоб разом з таким чоловіком не прийшов на світ якийсь новий запроданець, якийсь Тетеря, Сава чи Брюховецький.

¹ Себто волю України, яку продав злодіям.

Три ворони у тому згідні, що того нового Івана треба зробити нешкідливим, царськими чинами його зв'язати або золотом осліпити, або прямо поховати, поки народ не прозріє і не піде за ним.

Третя трійця — це лірники: сліпий, кривий і горбатий. Хто вони такі? Чи не наша інтелігенція, учені й письменники Шевченкових часів? Тут Москва розкопує Богдановий льох, а вони йдуть гробокопателям до праці приспівувати; вони несуть на московський базар українські пісні, оповідання, працюють на хосен ворога — ради хліба, ради заробітку. «Отутечки під берестом та трохи спочинем... То поспідаєм в пригоді, поки сонце встане». А праця для рідного народу? — «День великий. Ще будем співати».

Не три було нас, а багато, дуже багато лірників сліпих, кривих і таких горбатих, що їх навіть домовина не могла випростати. Який влучний, який невмирущий символ!

А Москва все одно копає. Ісправник піклується, щоби хто не помішав, спроваджує мордате начальство, кричить, вештається. Це знову характеристика праці чиновництва на Україні.

І докопалися, але до чого? До черепка, гнилого корита й кістяка в кайданах. Що ж це знову за добро? Це ті частини українського народу, що пішли під московський заступ; ті зрусифіковані українські пани, генерали, ті дворяни-собачники, трухля нашої минушини: кістяки в кайданах.

Закінчення містерії має в собі щось пророче. Незабаром сталося дійсно щось таке, що описав Шевченко наприкінці «Великого льоху». Не одного з тих, що москалям приспівували при їхній роботі, випарено в московській бані-прохолоді. Жоден з українців, які зрікалися ідеї самостійності й незалежності державної, обмежуючи своє українство до етнографії, до народної пісні й мови (для домашнього вжитку), не діждався сподіваної нагороди. Навіть «тоже малоросів» не щадив московський режим.

«Великий льох» був новаторством в нашій літературі і з боку форми, і з боку змісту. Поет підібрав драматичний діалог на взір давніх містерій і таким способом усунув набік ці монологи, поуки й гадки, які прямо від себе залюбки влітав у епічне оповідання в «Гайдамаках». Що ж торкається змісту, то бачимо в «Великому льоху» спробу синтетичного зіставлення

поглядів на взаємини України, Польщі й Росії, стремління українську ідеологію поставити на ширшому ґрунті.

Критика ставилася до містерії «Великий льох», так сказати б, з резервом. Рішучого суду про її вартість довгий час годі було почути.

Драгоманов у своїй статті «Шевченко, українофіли і соціалізм»¹ злегка тільки доторкається цього помітного твору. Він каже, що Шевченко в «Великому льоху» показує себе ворогом Богдана Хмельницького, який «присяг Москві», і прихильником Мазепи, якого вояків «порізала Москва» в Батурині і під Полтавою, а найбільше — «славного Полуботка, який у «Історії русів» малюється як «останній Катон козацької республіки».

Що Шевченко з усіх гетьманів найвище ставив Мазепу, це виявилось також на слідстві Кирило-Мефодіївського братства, але щоб він був «ворогом» Хмельницького, того сказати не можна. Шевченко критикував тільки нещасливий крок батька Богдана, його Переяславську угоду, але він не міг забути його перемог, його великих визвольних старань.

Далі наводить Драгоманов, що Шевченко у «Великому льоху» пророкує народини нового Гонти, який поширить волю на всій Україні, і що він виступає тут «ясним сепаратистом».

Що ж до загальної вартості поеми, Драгоманов обмежився одним тільки закидом, а саме, що Шевченко «зійшов тут на противну поезії алегорію». Наскільки цей закид слушний, судити самому читачеві.

В останніх літах стрінувся «Великий льох» з іншою, більш прихильною, оцінкою. Так, А. Єнсен² називає його твором глибоко оригінальним, містикою навіяним, на народних повір'ях оснований. Він каже, що цей надзвичайний твір, який Шевченко назвав містерією, хоч і має у своєму пророчому тоні і в таємничому настрою³ деякі відгуки Міцкевичевих «Дзядів» і польської «української школи», то все ж таки його

¹ Громада. 1879. № 4.

² Jensen A. Taras Schewtschenko. Ein ukrainisches Dichtersleben. S. 122—123.

³ Gespensterhaff.

оригінальність безперечна, бо він виходить із старого українського народного переказу.

Найосновнішу розвідку про «Великий льох» написав В. Сімович¹. Він пробував з'ясувати значення алегорій та пояснити провідну думку поеми. Додав також цінні літературні й історичні пояснення.

«Великий льох» — твір оригінальний, добре обдуманий і старанно викінчений. Оригінальний думкою і формою. Думкою про незалежність і волю України, які приховані у свідомості і незіпсутості широких кіл нашого простонароддя. Хоч московський лад на Україні розкопав «малий льох» Хмельницького (себто деморалізував наше панство, а почасти й інтелігенцію), та докопався у ньому тільки до черепка, гнилого корита й до кістяка в кайданах, а «великий льох», себто свідомість своєї окремішності, бажання волі й незалежності в широких колах народу zostалися незаторкнутими. На цей скарб покладає поет свою сильну надію, надію, що «встане Україна і розвіє тьму неволі». На свідомості народній, він сподівається, буде збудована нова церква (вольна Україна), а стара, Богданова церква (Переяславська угода) розпадеться.

Неначе доповненням «Великого льоху» є тої самої днини (21.X.1845) написаний вірш «Стоїть в селі Суботіві», який закінчується сильним акордом надії, що:

Церков-домовина
Розвалиться... і з-під неї
Встане Україна.
І рав'є тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!..

Тією «церквою-домовиною» називає поет не що інше, як Переяславську угоду, яка основувалася на фальшивій вірі, що москаль буде з козаком добром і лихом ділитися. Шевченко вірить, що та домовина порохом розсипеться і що Україна виб'ється на волю й заживе як самостійна держава.

Від оцих великих історично-політичних творів переходить поет в «Н а й м и ч ц і» в країну чистої шту-

¹ «Великий льох» Тараса Шевченка з передмовою й поясненнями Др. Василя Сімовича. Відень, 1915.

ки, коли можна до Шевченкових творів приложити цей модерний термін. Чиста штука — бо дійсно «Наймичка» є чимсь так чистим, ясним, білим, мов статуя з карарійського мармуру. Це наче старша сестра «Катерини», яка гріх свій покутує не під льодом, а в тихій, святій самопожертві. Апофеоз материнської любові, один з найгарніших малюнків української жінки, твір, писаний у євангельському настрою, без злості, злоби, без усякого людського гріха. Архтівір...

Зовсім в іншому настрою написаний «К а в к а з». Він присвячений Якову де Бальмену, зукраїнізованому потомкові французької панської родини, приятелю Шевченка, що загинув у бою з черкесами.

Увагу поета до долі кавказьких горців звернув був його приятель Яків Кухаренко. Війна, яку Росія провадила на Кавказі від 1843 р., заставила його ближче приглянутися до тих людей, що так хоробро боронились перед російськими «ширителями культури», а смерть друга дала останній поштовх до написання цього полум'яного оскарження російської нахабності.

Стаючи в обороні нещасливих черкесів, Шевченко боронив волю перед насильством, виходив на бій з царатом. Невмирущий образ Прометея ставав його власним символом. «Кавказ» — це початок українського прометеїзму.

«Кавказ» як артистичний твір не суцільний. Початок має характер якоїсь релігійної псалми. Друга частина (від: «Чурек і сакля» до: «По закону апостола») — це бистрий струмінь, мов полин гіркої іронії; третя (від: «По закону») — ніби громи, які кидає проповідник на своїх злочинних слухачів; остання ж («І тебе загнали, мій друже єдиний») — сердечна, щира лірика. Звести такі далекі від себе почуття і настрої в одну згармонізовану цілість неможливо. «Кавказ» вибухає перед читачем, як вулкан, що з нутра свого кидає то полум'я, дим, сірку, то знову гарячу лаву, в якій стопились всілякі елементи.

По силі, вибуховості, безпосередності «Кавказ» не має рівного собі твору. Ця поема валить, трощить, палять, вбиває іронією, морозить правдою, сліпить блискавками порівнянь, поки в сердечнім спомині друга не знайде кінцевого тихого акорду. Це зовсім виїмкова річ.

Менше сили, більше врівноваженості й спокою має політично-дидактична поема «І мертвим, і жи-

вим, і ненарожденним землякам моїм...». Шевченко звертається тут з докорами до своїх земляків за те, що вони удержують кріпацький устрій, що не люблять рідного краю, що на чужині шукають для себе вдоволення, значиться, не творять власної культури, що не вчаться так, як треба, що не мають свого власного погляду на рідну справу, що фальшиво тлумачать історію власного народу, що гірше ворога свою власну матір розпинають. А наприкінці три накази: вчіться, пізнайте правду і обніміть найменшого брата, або, іншими словами: просвіта, наука і братерство — це ліки на нашу тяжку національну недугу. В «Посланні» є місця великої поетичної сили, є вислід енергійної праці ума, є охота послужити добрій справі, та менше у ньому краси.

«Холодний Яр», «Маленькій Мар'яні», «Псалми Давидові», прегарна думка «Минають дні», поетичний огляд «Три літа» і політичний тестамент «Заповіт» доповнюють багату й дорогоцінну спадщину, яку Шевченко в 1845 р. залишив своєму народові.

«Заповіт» став до якоїсь міри політичною програмою українського народу, доповненням національного гімну «Ще не вмерла Україна», котрий похибково теж приписувано Шевченкові. Написаний «Заповіт» під враженням недуги, перебутої в Переяславі. Перша строфа — це прохання, щоб поета поховали серед степу, на могилі, звідкіля було би видно Дніпро й було би чути його гнівливо-сумовитий рев. Там не тільки його тлінні останки, але й душа так довго витати-ме, як довго не визволиться народ.

Тільки тоді він покине і лани, і гори і полине до самого Бога. Поки це не станеться, він не хоче вірити, що Бог був і що він міг дивитися на таку кривду, яка діється українському народові.

Тож поховайте мене, а самі вставайте на те, щоб порвати кайдани і щоб окропити волю ворожою, «злюю» (тільки — злою!) кровю.

На правдиві поминки поета прийде пора лиш у сім'ї великій, вольній, обновленій, серед миру, коли втишитися розбурхане море визвольної боротьби, коли люди стануть говорити незлобивим, тихим словом братерства, любові і згоди...

За ті півтора року, як Шевченко покінчив науку і відвідав Україну, він дозрів, виріс в повний зріст і

розвинувся понад усякі сподівання. Такого поета не було досі на Україні — це розумів усякий, це й він сам мусив розуміти. Це вже не був український кобзар, що оспівує славу й недолю рідного краю, це був викривач людей неситих, пророк, що прийшов благовістити любов, правду і згоду.

Так на нього й дивилися тепер. Його вірші переписували свої й чужі, вчили їх напам'ять, були й такі, що виучувалися української мови, щоб читати та розуміти «Кобзаря». На жаль, багато дечого, що тепер понаписував Шевченко, могло тільки таємно поширюватися між близькими й знайомими поета. Були це переважно нецензурні твори, як нецензурною була тоді в Росії правда.

VII

Саме тоді, як Шевченко став на вершину свого натхнення і промовив огненным словом, немов якийсь посланець з неба, в Києві склався гурт молодих людей, переважно студентів, що поклали собі завданням ширити визвольні й братолюбні ідеї¹. Визволити на-

¹ В Києві завдяки недавно заснованому Університетові св. Володимира, другому на Україні, перебувало тоді багато інтелігентних людей, особливо молоді, усіх трьох народностей: російської, польської й української. Над Києвом здавна висіла вільнодумна атмосфера. Тут ще 1818 р. постала була одна з найцікавіших масонських лож — «З'єднані слов'яни», а 1823 р. організується тут Товариство з'єднаних слов'ян, яке стояло на програмі заснованого в Росії по повероті російської армії із закордону «Союзу благоденства». Члени цього «Союзу», переважно офіцери, зобов'язувалися зайняти важливе становище в державі й добувати права для народу, скасуванням кріпацтва починаючи. Члени цієї організації уславилися пізніше своїм революційним виступом 14 грудня 1825 р. і звідти прозвані були декабристами. Головні їх сили якраз набиралися в Поділлі та Київщині.

Там служив полковник Пестель, полковники Артамон Муравйов, Швейковський, Митьков, Аврамов і Норов. У вирішальний момент мали вони зі своїми полками йти на Петербург, щоб оволодіти столицею. Невдала змова, шість місяців тяжких мук в Петропавлівській кріпості, страшний присуд, п'ятеро повішених людей, полум'яні вірші одного з них (Рилєва), до того деякі українського змісту, — це був той кривавий спомин, який не минає безслідно.

Дух Пестеля витав над цією землею. Шокраші люди

род з кріпацтва, просвітити його, показати правду й довести до того, щоб утворилася велика слов'янська спілка, у якій кожний народ мав би своє самоврядування, а всі разом творили б одну велику, кріпку й поступову державу,— це в головних рисах програма Кирило-Мефодіївського братства.

Батьком цього таємного товариства був пізніший славний історик Микола Костомаров, який в серпні 1845 р. перейшов з гімназії в Рівному учителем до 1-ї гімназії в Києві, а літом наступного року став професором руської історії в Київському університеті¹.

Сам, не тільки учений, але й поет, зібрав довкола себе гурток молодих ентузіастів, романтиків, людей, що хотіли щось гарного й доброго робити. Між ними були: М. Гулак, який недавно скінчив був університет в Дерпті й готувався до магістерського іспиту, його свояк О. Навроцький, учителі В. Білозерський і Д. Пильчиков, дідич М. Савич, студенти А. Маркович, Г. Андрузький, І. Посяда, О. Тулуб і пізніший товариш Тараса, славний письменник П. Куліш.

Гурт мав статут з 6 параграфів, зредагований Костомаровим, і установчу «Записку», що складалася з 11 пунктів². Статут був неначе начерком конституції

не могли байдуже ставитися до нього, він ходив за ними й нагадував, що «треба б робити». Часи ж не змінилися, лиш погіршилися. Микола І стояв на вершині свого деспотизму. Надходив 1848 рік.

¹ Під впливом Максимовича й українських повістей Гоголя ним, за його власними словами («Автобіографія»), оволоділа йристрасть до всього українського. Він виходив із себе, чуючи, як невігласи, яких тоді було багато, з презирством відзивалися про «хахлів» і як кожне українське слово будило один тільки сміх. Він загадав писати по-українськи. Але як? Треба вчитися від народу, треба приблизитися до нього. І тоді він став говорити з «хахлами», став ходити на вечорниці й збирати пісні.

² Коли рівняти його з масонською ложею «З'єднані слов'яни», то він є більш реальним. Замість фантастичного церемоніалу й містичних форм — конкретна програма, як би зарадити громадському горю, як би пізнати правду й визволитися нею. Широка програма братства розпадається на дві частини — на працю внутрішню й зовнішню. Зовнішня — це перебудова слов'янського світу на основі єднання, зближення й вирівнювання усяких порохунків між поодинокими слов'янськими народами, а внутрішня — захода коло розвитку, просвічення й визволення українського народу. Братство покляло собі метою ширити поміж слов'янами ідею єднання й федерації на основі непорушної волі й автономності кожного народу, що пристане до загальнофедеративної спілки. Кожний народ матиме свою власну управу («правление народное») і творити буде свою

нової загальнослов'янської держави-спілки, а «Записка», між іншим, постановляла, що кожний член, вступаючи до товариства, присягає всі свої сили й обдарування присвятити здійсненню програми і коли би він попався у руки гонителів, то товаришів своїх не видасть.

Братчики носили перстні зі словами: «Кирилл и Мефодий, январь 1846 г.» і мали свою печатку з вигравіруваним написом: «Уразумеете истину, и истина освободит вас».

Вже 5 пункт Статуту говорив про обов'язкову науку для народу, тим більше що тільки освічені люди, на думку братчиків, могли брати участь у порядкуванні громадськими справами, а 8 пункт містив постанову про «повсеместное» поширення грамотності. З цією метою Маркович мав видавати українською мовою «Сельское чтение» для народу. За співробітників зголосилися бути: Гулак, Куліш, Костомаров та інші. Гулак особливу увагу звертав на заснування народних шкіл та на видання популярних книжок для народу.

У Куліша знайдено навіть готову просьбу до царя про дозвіл на це. Цей же Куліш оповідає (у «Хуторній поезії»), що була гадка проповідувати серед українських панів визволення народу з кріпацтва дорогою просвіти¹.

Якою мірою доля України лежала братчикам на серці, видно з характеристичних прокламацій до «братъев великороссиян и поляков». (Виступають тут ки-

окрему республіку («Речь Посполитую»). Він орудуватиме сам своїми справами, цілком незалежно від інших, розвиваючи свою власну мову, літературу, свій власний суспільний уряд. Від кожного мають вибиратися послы на загальний сойм («Славянское собрание»), на якому вирішуватимуться загальні справи. На чолі кожної республіки має стояти на означений час вибраний правитель. Такий самий правитель мав стояти на чолі цілої спілки. На прапорі братства була виписана загальна рівність і однакове для всіх громадян право, воля особи й віри, скасування всяких станових привілеїв, а надто викорінення рабства й всякого пониження нижчих класів, загальна народна освіта, вселюдне виборче право, виборність урядників і т. ін. До такого устрою думали братчики дійти дорогою виховання молоді, поширення освіти й літератури, словом мирною пропагандою за євангельськими правилами «любовь, смиренность и терпение» та з додержанням девізу: «мета освячує засоби». (Єфремов С. Шевченко. К., 1914. С. 13—14.)

Внутрішня праця була головно в напрямі освіти, бо освіта тісно зв'язувалася із справою народного відродження.

¹ Див.: Єфремов С. Шевченко. С. 215.

рило-мефодіївці як речники України, котру поляки й москалі «распяли и растерзали», і закликають і одних, і других заради «общего спасения» припинити дальшу кривду і пристати до слов'янської спілки.) В другому посланні, зверненому до українців обох берегів Дніпра, говориться: «Если вы об этом станете прилежно думать, то когда придет пора заговорить об этом, Господь дарует вам смысл и уразумение».

Програма, як бачимо, дуже велика і, як на ті часи, дуже радикальна, дарма що під девізом святих Кирила й Мефодія складена. Маючи за собою традицію, маючи й незабутніх мучеників-декабристів, про яких пам'ять живою була в Росії й на Україні та на яких часто-густо можна було посилатися, братчики могли мати, як каже Єфремов, великий вплив на формування демократично-федералістичних думок для цілої Росії, коли б... та об тім буде річ пізніше.

В таку хвилину і в такий гурт інтелігентної, ідейної молоді попав був, приїхавши у Київ, Тарас Шевченко.

Для нього була це новина. Коло людей, серед яких обертаясь він у Петербурзі, хоч певно що не байду-жих до питань суспільно-політичних, все ж таки не було зв'язане ніякою програмою, так що кожний робив своє діло, а про загальне більше говорилося, ніж робилося. Те ж, що тепер Шевченко застав у Києві, було конспірацією, звідкіля б не дивитися — акт революційний. Шевченко, вроджений бунтар, не міг байду-жеставитися до такого гурту. Чи формально належав до братства, чи ні, але був йому близький. Діяльної участі не міг брати, бо часто-густо виїздив з Києва. З того однак, що у Києві написав дуже мало, а всі його такі численні й великі твори народилися по провінціальних містах і селах, видно, як оце товариське життя забирало весь його час і сили у Києві. А що провідні думки братства промовляли йому до серця, найкраще видно з «Послання» і «Єретика». Братчики привітали Тараса не то як кобзаря, а як національного пророка і ставилися до нього з високим поважанням. Куліш¹ каже у «Хуторній поезії»: «Коли говорено коли-небудь по правді, що серце ожило, що очі за-

¹ П. Куліш був учителем у «дворянському» училищі на Подолі. З Шевченком вони знайомі були ще з 1843 р. 1845 року (восени) він перейшов на службу в Петербург, звідки приїздив на Україну.

горілися, що над чоловіком засвітився полум'яний язик, то це було тоді в Києві».

Спів Шевченка був для братчиків гуком воскресної груби архангела. Сухий програмі він давав рум'янець життя, давав їй поетичну принаду, кристалізував її у такому короткому, вагомому і поетичному вислові, як незабутнє: «щоб усі слов'яни стали рідними братами і синами сонця правди». Словами цими як не можна краще Шевченко відмежовував наше, українське, слов'янофільство від російського і давав різку відповідь на заклик Пушкіна, щоб усі слов'янські ріки зливалися в російському морі. Правдиве, демократичне слов'янофільство, без прихованого російського імперіалізму, без тієї нехоті до «гнилого запада», яка, мов червона нитка, тягнеться слідом «восточников» ще з давніх княжих часів, від полеміки про опрісноки починаючи.

Братчики сходилися на таємні засідання в помешканні колезького секретаря Гулака, за Софійською огорожею, в домі протоієрея Завадського. Величезна підпільна робота. Інакше тоді й не можна було. Це ж були часи найбільшого гніту нової думки, «славні» миколаївські часи!

Олександра І виховувала його освічена бабка Катерина ІІ. Микола І на лекціях своїх професорів дрімив або малював карикатури, а опісля (про що сам у своєму листі до дітей признається) на іспит виучував будь-що, «без плода и пользы для будущего» і так скінчив свої науки. Зате він добровільно годинами цілими стояв на варті і, наслідуючи вояків, вправлявся в лайці та прокльонах¹. Будучи в Англії, не познайомився, як колись Петро Великий, з парламентом, а проводив час в офіцерських колах. Виріс грубим, безсердечним ворогом всього гарного, нового, гуманного. Привіт, який зготовили йому декабристи в хвилину вступу на престол, наповнив його ще гіршою злобою й неохотою до всякого поступу. До самої смерті не хотів помилувати змовників, що 20 літ каралися по каторгах далеких. Радий був викоренити у своїй державі вільну думку, знищити науку, спинити і так дуже слабу просвіту. За цензурним уставом 1838 р., заборонені були «всякие рассуждения о правительственных мерах». Коли «Северная пчела» зробила докір полі-

¹ Шильдер. Николай I и его царствование. Т. I. С. 20—22.

ції, що вона негаразд пильнує візників, які в дощ жадають бозна скільки за їзду, то навіть це вважалося недопустимою критикою влади, і зразу ж з'явився царський наказ: «дабы впредь не было допускаемо в печати никаких, хотя бы и косвенных порицаний правительства» (?).

Навіть із Святого письма не смів промінь просвіти свобідно падати на голову прибитого народу.

В Петербурзі спалено на вогнищі десятки тисяч книг Нового завіту й Псалтирі в перекладі російською мовою, бо Святе письмо, мовляв, дане Господом Богом для священників, а не для мирян. Доходило до того, що хотіли викреслити з акафіста до Покрови Божої Матері деякі слова за їх революційність. Жалкували, що Євангеліє така загальнозвісна книга, а то б і його не зашкодило пропустити крізь вогонь цензурного очищення.

Це церковні книги, а що ж казати про світські? Міністр Уваров прямо говорив: «Хочу, щоб спинилася література. Тоді й відпочину собі». А цензора Красовського він хвалив словами: «Красовский в мене, що на прив'язі собака. Сплю спокійно». Цензур появився безліч: «общая», «духовная», «военная», «иностранная», «театральная», «газетная», «учительская», «жандармская», а над ними, неначе якась надцензура, «Верховный негласный комитет». Слушно кажуть, що в Росії за жодним злочинцем і душогубом не стежило тоді стільки очей, як за новою книжкою. Коли Краєвський і князь Одоєвський подали прохання дозволити видання нового часопису, Микола I відповів: «Без того достаточно!» Року 1844 загальноповажаному професорові Грановському на прохання дозволити випуск «Ежемесячного обозрения» прийшла найвища відповідь: «Не нужно».

З'явилися окремі розпорядження, щоб не уживати таких небезпечних слів, як «конституція», «депутат», «вибори», «народна воля», «потреби робітничого класу». Не вільно було і згадувати про недолю кріпаків, про знущання над ними поміщиків, про те, як живе народ в інших державах. Цензура викреслювала імена героїв в історії Греції і Риму¹.

¹ Див.: *Семевский В. Крестьянский вопрос в России в XVIII — первой половине XIX в. Т. II; Крестьянский вопрос в царствование Николая I. Т. I; Дневник Никитенко. Т. I. С. 508; книга Скабичевского про цензуру та ін.*

Професора Бодянського заслали в Казань за те, що як секретар Московського історичного товариства допустив до видання книгу Флетчера про порядки в Росії за панування Івана Грозного. Міністр Шахматов кричав на славного історика Соловйова, мов на учня, за те, що він у лекціях про літопис Нестора викладав, що літопис цей дійшов до нас у неповному вигляді і що важко відтворити його первісний текст. Цензор Єлагін викреслив у книзі про Сибір місце, в якому говорилося, що на Сибіру їздять собаками; другий цензор перекреслив у науковій книзі розділ про шкідливі гриби, бо «гриби — це пісна страва російського народу». Одну книжку знищили, бо, як казав військовий міністр: «вона тим гірш шкідлива, що в ній що слово, то правда». Викреслювали такі слова, як «движение умов», «силы природы», не пропускали в куховарській книзі навіть таких «небезпечних» порад, як пироги покласти у «вольный дух». З «Мертвих душ» Гоголя викреслено образ собаки, яка, закинувши голову на хребет, вила протяжливо, а друга хапала наскоро, мов паламар, бо паламар, звісно, «церковное лицо». Подібної долі зазнали Грибоедов і Пушкін. «Мідного вершника» надруковано щойно по смерті поета, а «Борис Годунов» вийшов із цензури самого царя Миколи I таким пошматованим, що здавалося, немов це не драма, а збірка драматичних уривків.

Коли Краєвський став друкувати по смерті Пушкіна його твори, генерал Дубельт закликав його до себе й кричав на нього: «Нащо? Пощо? Досить тієї погані надруковано за його життя».

Найбільшого російського поета, забитого в двобою чужинцем-ловеласом, поховали вночі при участі жандармів, і не дозволено писати некрологів, бо «забагато честі». «Хіба ж Пушкін був генералом або міністром?»

Так ставився Микола I до найбільших людей свого часу, а що ж говорити про звичайних робітників ума? Їх — чим менше, тим краще!

«Дійшло до мого відома, — писав Микола I, — що часто кріпосні люди вчаться у гімназіях та інших наукових закладах. Від цього подвійна шкода. З одного боку, ці молоді люди приходять до школи із шкідливими звичками й заражають ними своїх товаришів..., з другого — талановитіші з них звикають до способу життя, до «образа мыслей» і понять, не відповідних

їхньому «состоянню». Отже — замкнуті двері гімназій та університетів перед синами кріпаків на сім замків.

«Умей стоять перед начальством, а остальное все — вздор» — писав князь С. Трубецькой у книзі «Время царствования Николая I».

І що лиш тоді, як ми пригадаємо собі ці нестерпно тяжкі часи миколаївської темряви, ці іротові гоніння всякої нової думки, всякого хоч би як обережного поступу, що лиш тоді зрозуміємо, яке небезпечне для себе діло затіяли кирило-мефодіївські братчики, що лиш тоді зможемо як слід зрозуміти дійсно подиву гідну відвагу, з якою Шевченко писав свої твори й проголошував свої бунтарські погляди. Коли «Борис Годунов» виходив пошматованим з-під царського цензорського олівця, то що казати про «Сон» і «Кавказ»? Коли міністр тупотів на Соловйова за його думку про Несторовий літопис, то що ж мав він робити з Шевченком за його історичні погляди?

Під весну 1846 р. братчики роз'їхалися. Гулак поїхав у Петербург до іспиту, Савич — за кордон, Білозерський і Пильчиков — у Полтаву на вчителів до школи кадетського корпусу, а Куліш — у Борзенський повіт, в маєток Білозерських вінчатися з Олександрою Білозерською, пізніше — письменницею Ганною Барвінок. Туди запрошено й Тараса на боярина.

Шевченко раював щастям своїх друзів. Ходячи по світлиці, співав свою улюблену пісню: «Ой зійди, зійди ти, зіронько та вечірняя». А співав він так гарно, що гості стихли й зійшлися слухати того співу. Ганна Барвінок до смерті цього співу не забула і ще 26 лютого 1911 р. щирими словами про нього згадала. «Коли ти бувало, заложивши руки за спину, мигтиш по хатах, співаючи свою «Зіроньку», ми забували тоді про те, що ми на землі; тепер повсякчас те я пам'ятаю... Те віднеслось в далечінь, а і досі твоя пісня почувується чулою».

В один момент дійшло до того, що Ганна Кулішева із панського роду Білозерських поцілувала руку колишнього кріпака, молодого чоловіка Тараса Шевченка, та ще перед смертю казала: «Мене Господь уповажив, що я могла хоч цим тобі виректи мою прихильність до тебе — мученика». Пригода ця показує нам, який то ентузіазм будив Шевченко серед молодшого українського панства.

На тому весіллі постановлено, що молода Ганна віддасть свої коштовності, щоб Шевченко поїхав до Італії вчитися далі малярства. Шевченко не мав знати, від кого гроші на його науку йдуть, бо, може б, такої жертви не прийняв. Все склалося гарно, і він в гарному настрої від'їхав із весілля з гостинної Оленівки до своїх знайомих в околиці. Побув довше в дідиці Андрія Лизогуба в Седневі, що теж залюбки брався до малярської справи, а звідси 5 квітня 1847 р. виїхав у Київ, на весілля Миколи Костомарова, у якого мав бути, як і в Куліша, за старшого боярина.

їхав убраний по-святочному, не прочуваючи лиха. Навпаки, перед ним розкривалися вигляди на гарну й щасливу будучину. Його ще в лютому 1847 р. іменовано учителем малярства при Київському університеті, і він був певний, що незабаром почне свою працю.

Між тим Петров ще 28 лютого 1847 р. доніс помічникові попечителя учбового округу М. Юзефовичу про Кирило-Мефодіївське братство і видав членів цього таємного товариства¹. Юзефович перше всього поспішив увільнити Шевченка з Археографічної комісії, при якій він був рисувальником-співробітником, а з 3 березня разом з Петровим з'явився до попечителя учбового округу, де Петров на письмі подав свій донос. Генерал-губернатор Бібіков був тоді в Петербурзі. Туди переслано йому донос і 17 березня передано його шефові жандармів графу Орлову.

Донос зробив велике враження. Це ж було напередодні революції в Європі та в момент найтяжчого гніту всякої нової і вільної думки в Росії. І тоді у Києві думають про якусь слов'янську федерацію, сходяться, радяться. Ні, це щось прямо неймовірне! Начальство взялося гостро за справу.

Перш за все — братчиків арештовано. Куліша — у Варшаві, як вибирався за кордон, щоб готуватися на професора філології, Гулака — в Петербурзі, Костомарова — напередодні шлюбу, інших — де кого застали. Слідство повинно було вестися в Петербурзі під проводом Орлова й Дубельта та під наглядом самого

¹ Він жив за стіною квартири М. Гулака. Запримітив, що у Гулака збирається чималий гурт молоді, у який входять також поважні люди, як, приміром, професор Костомаров. Це йому мусило видатися підозрілим ділом. Став прислухатися крізь стіну і підслухав дещо, а далі підійшов до Гулака, здобув його довіру і довідався про існування таємного товариства.

Миколи І, котрому щоднини давали звіт про розвій справи.

Шевченко, не знаючи й не прочуваючи нічого, спішився у Київ до Костомарова, до його благої «мату-сі», до товаришів, до праці в університеті. Які рожеві сподівання снувалися у голові молодого, здорового, повного запалу маляра і поета!

Ось вже й Лавру видно, ось Дніпро... пором... берег... візок... Нараз, мов з-під землі, вилізли жандарми й поліцейські.

— Ви Тарас Шевченко?

— Я. А чого вам треба?

— Арештуємо вас.

І повезли його до Фундуклея.

— Що це ви, Тарасе Григоровичу, у фраку і в білому галстуку? — спитав його губернатор.

— Я поспішав на вінчання до Костомарова за боярина, й тому в Броварах, заки перепрягли коней, я й переодягнувся,— відповів Тарас.

— Га, куди молодий, туди й боярин,— промовив, всміхаючись, Фундуклей, і Шевченка відправили в кутузу, до якої запроторювали найгірших злочинців, приловлених на гарячому вчинку.

Сталося це 5 квітня 1847 р. Шевченко знову опинився в неволі.

На другий день в товаристві квартального надзирателя Гришкова і одного жандарма відправлено Тараса Шевченка до Петербурга, де під боком царя мало бути проведене слідство.

У дорозі Шевченко поведився певно й спокійно, навіть жартівливо, так, що на одній станції смотритель питав, хто кого везе в арешт — Шевченка Гришкова чи Гришков Шевченка?

VIII

За той час, як Шевченко їхав у Петербург, «III отделение» послало листа до президента Академії мистецтв герцога Максиміліана Лейхтенберзького з запи-

танням, чи Шевченко «находиться и ныне при академии» і яка там про нього гадка?

На це герцог відповів шефові жандармів графу Орлову, що Тарас Шевченко став 1845 р. вільним художником і що він тепер від академії не залежить. Цей самий Шевченко, писав герцог, складає також українські вірші, які подобаються людям, що ближче знайомі з Україною. «Він був водночас чоловіком моральним, може, дещо надто мрійливим прихильником української старовини, але на всякий спосіб нічого небезпечного про нього до відома академії не доходило».

Шевченка доставлено в «III отделение» 17 квітня 1847 р. Разом з ним привезено й ті його твори, листи та малюнки, які знайдено в нього під час трусу. Між віршами був «Сон», а між листами попався один від Квітки, у якому знаменитий український повістяр прозивав росіян «дурними кацапами». В інших листах Шевченкові знайомі величали Тараса «останнім козаком» і навіть «отаманом». При трусі знайдено також три пістолети. Це був обтяжуючий матеріал.

21 квітня Шевченка допитано. Він заявив, що до «Славянского общества» (себто до Кирило-Мефодіївського братства) не належав і тому його статуту й програми праці не знає. Українські вірші писав, бо вони подобаються його землякам. Ще в Петербурзі чув він «дерзости и порицания на государя и правительство», а на Україні побачив нужду і страшний гніт селян від дідичів, посесорів та шляхтичів-економів, і все це діялося і діється іменем царя і уряду. Тому не міг мовчати.

15 травня поставили Шевченка віч-на-віч з Андрузьким. Цей зізнавав, що обвинувачений Тарас Шевченко був представником крайніх українців у братстві, яке хотіло повернути Гетьманщину, і що діяльність цього братства з виїздом Шевченка з Києва втихала, а з приїздом оживлювалася. Шевченко з усіх гетьманів найвище ставив Мазепу, а на вечорах у Костомарова читав «пасквильные стихи».

Слідство тяглося більше місяця. Вели його найвищі й найвправніші царські слідчі: генерал-ад'ютант граф Орлов, шеф жандармів і начальник «III отделения», генерал-лейтенант Дубельт, начальник штабу корпусу жандармів. Вели, розуміється, за допомогою

всіх тоді так гарно відпрацьованих способів¹: підступу, деморалізації, терору. Орлов тупав ногами, кричав і страшив карою смерті.

Коли додати той настрій, яким обдають інтелігентного молодого чоловіка холодні та гидкі мури в'язниці й умови в'язничного життя, то зрозумілим буде, чому деякі з обвинувачених упали духом.

Але Шевченко тримався кріпко та ще й інших підтримував, особливо Костомарова. «Не журись,— казав до нього,— ще ми будемо разом жити!»

І віршів не кидав писати. Постаło їх у цитаделі 13. А саме: «Ой одна я, одна», «За байраком байрак», «Мені однаково, чи буду», «Не кидай матері!— казали», «Чого ти ходиш на могилу?», «Ой три шляхи широкіі», «Н. Костомарову», «Садок вишневий коло хати», «Не спалося,— а ніч, як море», «Рано-вранці новобранці», «В неволі тяжко, хоча й волі», «Чи ми ще зійдемося знову?», «Косар».

Чудова збірка! Від пісні «Ой одна я, одна, як билинонька в полі» до грізного образу «Понад полем іде, не покоси кладе» — яка широка шкала гадок, почувань, образів! А посередині величава думка «Мені однаково» — наймогутніший вислів патріотизму в цілій українській літературі, вірш, якому рівного нема. Що станеться зі мною, чи пустять мене з тюрми, чи, може, доведеться в снігах на чужині і в забутті, ще зимнішим від снігу, навіки заснути — однаковісінько мені!

Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окрадену, збудять...
Ох, не однаково мені.

¹ «Все он изведаль — тюрму Петербургскую,
Справки, доносы, жандармов любезности,
Все — и раздольную степь оренбургскую
И ее крепость. В нужде, неизвестности
Жил он солдатом с солдатами жалкими;
Жил, оскорбляемый всяким невеждою.
Мог умереть он, конечно, под палками,
Может, и жил только этой надеждою...»
(М. Некрисов)

Стільки чуття, таку глибоку думку про самопожертву одиниці для добра народу висловити такими звичайними словами — це мало кому й мало коли у світі довелось. «Називаюся мільйон, бо за мільйони терплю», — кличе Міцкевич, виступаючи на бій за долю свого народу з всемогучим Богом. А Шевченко без жесту героя, без пафосу артиста, як чоловік, і тільки чоловік, із серця, переповненого жалем, немов говорить: мене нема, а є тільки турбота про долю рідної країни.

І дійшовши до цієї точки самозречення, він дякує Богові, що немає у нього близької людини, яка його зневолила б пам'ятати про своє «я».

Молюся! Господи, молюсь!
Хвалить Тебе не перестану!
Що я ні з ким не поділю
Мою тюрму, мої кайдани!

У мурах цитаделі Шевченко переживає процес самоусвідомлення. Глибоко, дуже глибоко зазирає у власну душу, очищується сам в собі, в своїх думках, в своїх могутих переживаннях, мов золото в огні, і з того психічного процесу виходить суцільним, чистим, божеськи правим. Що було буденного, звичайного, пилом припорошеного, випаде з його душі, зостається серце велике, любляче, чисте, мов кришталь.

Не кляне ворогів, що позбавили його волі, не лихословить їх, не кличе кари, лиш прощає їм з великим, самотнім смутком, що «не в Україні буду жить, людей і Господа любить».

І не тільки сам дійшов до такого, евангельського, погляду на світ і людей, але й товаришів недолі за собою кличе:

Годіть!
Смиріться, молітьсь Богу
І згадуйте один другогб.
Свою Україну любіть,
Любіть її... Во время люте,
В остатню тяжкую минуту
За неї Господа моліть.

Кращої ради не міг ніхто тоді дати тій громадці молоді, що переживала пекло «московської тортури». Гнулися душею, ламалися у собі, один на другогб ставав, товариш на товариша піднімав руку. Яку ж велику ціну мала для них така проста та глибокодум-

на порада! І не тільки для них, для цих 10 братчиків у петербурзькій цитаделі, але й для численних пізніших мучеників за правду й волю і для цілих поколінь українських діячів. І нині кращої ради над оце просте та правдиве: «свою Україну любіть» годі для українського народу підібрати.

В цитаделі росте Шевченко у велетня думки й чуття, стає поетом, свідомим свого «я» — супроти світу, життя, людей. Слідство не зламало його, а скріпило в собі.

Врешті граф Орлов запропонував цареві дуже простору, вичерпну доповідь, на якій «собственной рукой Его Величества» 28 травня 1847 р. дописано одне-однісіньке слово: «Исполнить». Слово, яке рівнялося згинанню пальця вділ, яким римські цісарі в Колізеї вирішували про смерть і життя безталанних гладіаторів.

В доповіді Орлова було сказано про Шевченка, що він «замість того, щоб вічно плекати в своїй душі благоговійні почування до осіб всемилостивішої родини, яка зволила викупити його з неволі, складав українські вірші сильно бунтарського змісту. В них він то плаче над поневоленою, безталанною Україною, то вихваляє козацькі вольності за часів Гетьманщини, то неймовірно сміло зводить наклепи та жовтю плює на членів імператорського дому, забуваючи, що це його добродії. А тому, що все заборонене приналежить людям слабого характеру, Шевченко зажив собі поміж своїми земляками слави знаменитого українського письменника, і тому-то його вірші вдвічі шкідливі й небезпечні. З улюбленими віршами на Україні могли б зародитися, а там і вкорінитися переконання про уявні гаразди часів Гетьманщини, про те, що вернути оті часи було б щастям і що Україна могла б існувати як окрема держава. Дивлячись на надзвичайне поважання всіх українських славістів до Шевченка й до його творів, спочатку думали ми, що був він коли не діячем поміж ними, так знаряддям, яким вони хотіли скористатися у своїх намірах; та, з одного боку, наміри ті не були такі-то важні, як з першого разу виглядало, а з другого — Шевченко став писати свої бунтарські твори ще в 1837 р., коли слов'янські ідеї не займали київських учених; і слідство ціле доказує, що Шевченко не належав до Українсько-слов'янського товариства, а працював окремо, захоплюючись своєю

власною зіпсутістю. А все ж таки через бунтарський дух і через сміливість, яка переходить всякі межі, треба його вважати одним із важних винуватців». А далі каже граф Орлов у своїй доповіді, що справу переведено дуже строго і можна бути переконаним, що вона зовсім вичерпана, що й сліду Українсько-слов'янського товариства не зосталося і що з арештом Шевченка й Куліша відпали від українофілів найдіяльніші сили, чого, однак, не можна сказати про слов'янофілів взагалі, про яких буде подано окрему доповідь.

На основі такої висновку граф Орлов визначає на десятьох обвинувачених всілякої міри кари. А для Шевченка придумує таку: «Художника Шевченка за складання бунтарських і у великій мірі непристойних віршів, як людину міцної будови тіла вислати рядовим в Оренбурзький окремих корпус з правом вислуги, доручивши властям, щоб пильно його берегли та щоб він ніяк не міг писати бунтарських і пасквільних творів». На присуді власною рукою олівцем дописав цар Микола: «Під найпильніший догляд, заборонивши писати й малювати».

30 травня Шевченка й товаришів прикликано, щоб вислухали, як граф Орлов казав, милосердного присуду.

Яке враження зробив оцей «милосердний» присуд на нашого поета, бачимо з вірша «Косар», написаного тої самої днини, тобто 30 травня 1847 р.

Вірш овіяний якоюсь таємною грозою, але мужній і сильний навіть своїм ритмом. Поет розуміє, що над ним нависла важка рука деспота, що засуджено його на повільну смерть, але він не плаче, не гнеться, мов лоза, лиш кидає грізне «мemento», що та ж сама смерть і царів не минає.

Він не упав духом, як деякі з його товаришів, зостався незігнутий, як один із них — Гулак.

В паперах «III отделения» є урядовий лист, немовби Шевченко «выражал глубочайшую благодарность» за кару, яка його постигла, і виявляв «искреннейшее раскаяние», але того листа поет наш не підписав. Це, мабуть, фальсифікат, скомпонований у відомих жан-дармських цілях.

IX

По оповіщенню «наймилостивішого» присуду Шевченка передано з опіки «III отделения» в розпорядження військового міністерства, а те відправило його з фельд'єгерем Віддером з Петербурга в Оренбург.

31 травня ранком випроваджено його з тюремної келії й посаджено на віз. Сідаючи, глянув поет на тюремні вікна і в одному з них побачив свого друга Микола Костомарова. Зняв шапку й привітно всміхнувся.

Заторохотіли колеса, й віз пустився в далеку дорогу. За десять діб переїхав Шевченко з фельд'єгерем майже 2000 верст, заїхавши тільки одного поштового коня. Пити, їсти, відпочивати можна було тільки тоді, як перепрягали коней. Так дуже спішилися вивезти в безпечне місце небезпечного українського співця-бунтаря.

9 червня був він уже в розпорядженні команди Окремого оренбурзького корпусу. 11 червня від заступника відсутнього командира цього корпусу, начальника 23-ї піхотної дивізії генерал-лейтенанта Толмачова вислано до військового міністерства таке звітлення:

«Вашій експеленції маю честь донести, що доставлений за № 303 під дозором фельд'єгера Віддера рядовий Тарас Шевченко, відданий у військову службу з художників С.-Пет. Академії за складання бунтарських творів, наспів у Оренбург 9 червня об 11 годині з полудня і зарахований до 5-го оренбурзького лінійного батальйону та що над ним встановлений найпильніший догляд».

В Оренбурзі перебувало тоді чимало поляків-засланців, а з українців був Федір Лазаревський, Сергій Левицький та інші. Було це прямо місто засланців. У Лазаревського зібрались українці та щиро вітали відомого свого поета. Після петербурзької тюрми та пекельної їзди поет відпочив душею, та, на жаль, навіть в Оренбурзі не міг довго zostаватися. П'ятий батальйон стояв тоді в кріпості Орськ, в глухій пустині, 267 верст від Оренбурга на схід, в степу, і туди погнала Шевченка.

«Оце вона, ота славетна Орська фортеця, майже

вголос промовив я, і мені стало сумно, нестерпно сумно, неначе мене бозна яке лихо мало спіткати в цій фортеці, а страшна пустеля, що оточувала її, здалася мені розкритою могилою, що готова живим мене поглинути. Невже так сильно впливає декорація на нашу уяву?.. А виходить, що так. Наближаючись до фортеці, я думав (чудні думи!), чи співають пісень в цій фортеці, і ладен був бозна на що закластись, що не співають. З такою декорацією можлива тільки мертва мовчанка, яку перепиняють іноді тільки важкі зітхання, а не гучні пісні. Рушаючи все далі та далі по широкому, якого ледве торкнулася зелень, лугові, я вже вправно міг бачити фортецю. Біла плямка — то була невеличка кам'яна церква на горі, а червонобура бинда — то покрівлі казенних будинків, як от: казарм, цейхгаузів і т. п.

Переїхавши дерев'яний, на дуже тонких палях, місток, ми опинилися всередині фортеці. Це був великий майдан, з трьох боків окопаний ровом та відповідної вишини окопом, а з четвертого боку протікав Урал. Оце вам і фортеця. Недаром киргизи називають її Яман-кала¹. По-моему, так це найкраща назва для неї. На місці оцієї Яман-кали колись думали заснувати обласне місто. Гарне було б місто, хоч, правду кажучи, і Оренбург щодо місцевості не багато чим переважає. Перший план цієї сонної картини оживляло ось що: юрба штемпованих в'язнів лагодила дорогу задля приїзду корпусного командира, а ближче казарм на майдані муштрувалися солдати»².

Тут приміщено Шевченка в казармі кріпості 22 червня 1847 р. Зміряли його (2 аршини й 5 вершків), записали рядовим у 5-й лінійний батальйон, дали йому номер (191), дали військовий, затісний на нього, одяг і заставили нести зненавиджену військову службу.

Всі, що стрічалися з Тарасом до заслання (Репніни, Тарновський, Капніст, Лизогуб, Кулішева й інші), говорять про його прекрасну вдачу, миле обличчя, міцне здоров'я. Костомаров у своїй «Автобіографії» вказує на такі риси поета: «З першого погляду не було в Шевченка нічого привабливого, нічого теплого; навпаки — він був сухий, холодний, хоча простий і

¹ Яман-кала, по-татарськи: погане місце.

² «Близнята». Повість Т. Шевченка.

нецеремонний. З недовір'ям він міряв свої слова й рухи. Він поводився так, як дуже часто поводитьсь вельми чесна людина і добрий українець, стрічаючись з чоловіком незнайомим: чим більше останній хоче виявити свою щирість, тим більш він обережний. Інакше воно й не може бути в народі, що часто бачить округ себе лукавство, оману й двоєдушність».

Петрашевець М. Момбеллі малює 1847 р. такий портрет поета: «Середнього зросту, широкоплечий і взагалі кремезний, станом широкий по особливому складу кісток, але у всякім разі не товстий; обличчя округле, борода й вуса завжди виголені, бакенбарди ж навкруг всього обличчя, чуприна підстрижена по-козацькому, але зачісана назад; він не чорнявий і не білявий, але все ж швидше чорнявий, не тільки чуприною, але й кольором червонуватого тіла; риси обличчя звичайні; загальний вираз виявляє відвагу; невеликі очі блищать енергією».

Таким явився Шевченко в Орську.

Вже те одне, що його закинуто з любої, гарної України в погані, пусті степи, було для нього великою карою. Шевченко був маляр і поет, любив природу, любив гарні краєвиди, а тут кругом нього була німа для вуха і мертва для ока пустиня. Шевченко був патріот, для нього велику вагу мали могили, руїни, свідки слави-дідівщини, він залюбки оглядав їх та описував у своїх творах або малював у образах. А тут, куди не глянь, усе чуже, скучне, нецікаве.

Шевченко був вдачі живої, товариської. Він над усе в світі любив товариство добрих, гарних, розумних та освічених людей. І людей таких зустрічав він у Петербурзі, в Києві, скрізь, де не повернувся. За ті недовгі літа волі, які він пережив, скільки він їх пізнав! А тут товариство вояків, зіпсутих службою і неволею, або людей, які у військову службу потрапили прямо за злочин.

Шевченко цілою душею ненавидів військову службу¹, цю безглузду муштру, яка замість вишколювати

¹ «Коли б я був душогубом і кровопивцем,— каже він,— то й тоді не можна б було для мене придумати гіршої кари». Кара тим страшніша, коли пригадати собі, як виглядала взагалі військова служба за темних миколаївських часів, а зокрема якою вона могла бути в азійській пустині під дозором грубих,

доброго жовніра давала тільки нагоду тупоумному офіцерові або до самих кісток зіпсутому унтерові приєкуватися до безталанної жертви-солдата та знущатися над ним. Наскільки ж це знущання було дошкульнішим, коли жертвою неосвіченого унтера став такий високоосвічений інтелігент, яким безперечно був Тарас Шевченко! Шевченко любив у житті не вибагливу, але гарну й чисту обстановку. А тут? Бруд і нехарство, бійка і лайка, непристойні співи й сороміцькі дотепи, одним словом — казарма. Ні, справді, сам диявол не міг для нього придумати страшнішої кари!

Прибувши, зразу представився начальству, починаючи від коменданта й кінчаючи фельдфебелем. Під час представлення в міру зменшення військової ієрархії зустріч ставала все брутальнішою, і коли дійшла черга до ротного коменданта, поручника-п'яниці, цей погрозив поетові різками, якщо він буде погано поводитися.

По такому от привіті почалося нове життя Шевченка-солдата. О 6-й годині будив казарму барабан, і жовніри спішили на муштру вчитися маршу та володінню зброєю. По трьох годинах науки трохи нікчемної страви й знову дві години муштри. Після того — школа, вечеря, і о 9-й товариство лежало на вояцьких причах у смердячій хаті, розбираючи між собою події минулої днини: кому нині спороли плечі, а кому вибили зуби.

Бійка, галас, крик, сороміцькі, непристойні співи, бруд, нехарство й пияцтво — от що було тепер кругом Тараса, який так любив чисту, білу хату, привітні розмови між добрими людьми, гарні образи й мудрі книги. А тут — нічим ока звеселити, нічим душу потішити, ні з ким тугу за рідним краєм розігнати. Куди не ступить, мов тінь, стежить за ним дядько.

неосвічених офіцерів, які побут свій у тім далекім, непривітнім краю вважали мукою для себе і злість свою виливали на нещасливих солдатів. «До того ж,— пише Шевченко в «Щоденнику»,— мені заборонено малювати. Однято найблагороднішу частину мого вбогого життя. Трибунал під проводом самого сатани не спромігся б на такий холодний, нелюдський присуд».

Не так тяжко покарано товаришів Шевченка. Гулака засуджено на три роки в'язниці у Шліссельбурзі, Куліша заслано в Тулу, Марковича — в Орел, Білозерського — в Олонцький край, Костомарова після року кріпості — у Саратов.

Страшна річ бути позбавленим людського товариства, не бачити людини й не чути голосу людського. Ще гірше, коли це сталося насильно й коли ви не знаєте, як довго у такій самоті пробуватимете. Та не менше нестерпно, коли чоловік знає, що за кожним його рухом і за кожним кроком стежить око недоброго сторожа. Усвідомлення цього може довести не то до розпуки, а й до божевілля. Незвичайно боляче відчував поет своє вояцьке звання, воно було йому протинне, а до муштри не підходив він ані віком, ані будовою тіла.

Полковник Косарев, командир тієї роти, до якої належав Шевченко, розказує: «Досить тільки під час науки глянути на постать Шевченка «под ружьем», щоб у вас з'явилися сміх і горе. Найважче давався йому «тихий учебный шаг», коли постать Шевченка «с перевальцом» ніяк не могла зберегти рівноваги, стоячи на одній нозі»... «Не збагнути мені цієї премудрості, хоч лягай та помирай», — з відчаєм говорив поет Косареву. Таким його бачимо на карикатурі, яку сам на себе намалював та ще й підписав: «От так, як бачите!»

Добрий солдат не вийшов би з нього ніколи. «В незабутній день проголошення присуду сказав я собі, що з мене жовніра не зроблять. І не зробили», — пише поет пізніше у своєму «Щоденнику».

Найгірше дошкулювало йому те, що не міг писати й малювати. На це він найчастіше нарікав та жалівся. «Писать заборонили за те, що писав я бунтарські твори, але за що ж заборонили мені малювати?.. Дивитися на предмет, а не мати змоги намалювати його — це ж мука!.. Коли б мені вільно було малювати, то я б і в сірій шинелі не тужив, поки не дотягнув би до могили».

Про дозвіл малювати старалися для нього його приятелі. Вже з початком 1848 р. запитує «III отделение» оренбурзького коменданта В. Обручова, як поводить себе Шевченко і який «образ его мыслей?» Відповідь випала прихильна. Командир батальйону Машков відповів, що Шевченко веде себе гарно і що він заслуговує, щоб дозволено йому малювати. Але відповідь пішла урядовою дорогою, а така дорога була безкінечно довга.

Тим часом зоставалося одно: ждати й страждати. А що непереможна сила тягнула Шевченка до писан-

ня і малювання, так він почав вдаватися до способів, щоб обійти страшний царський присуд. Крадькома писав, «дрібненько мережав свої «нижечки», та щоб хто не побачив, ховав їх за халявою.

Так з'являлися невольницькі думи Тараса Шевченка, твори незвичайної краси, короткі, прості, сильні своїми гадками й почуваннями. Серед смердячої казарми розцвітали квіти — буйні, колоритні, ароматні. Ось вони: «Думи мої, думи мої, ви мої єдині», «Сонце заходить, гори чорніють», «Мені тринадцятий минало», «Згадайте, братія моя», «Не гріє сонце на чужині», «Один у другого питаєм», «Самому чудно», «Ой стрічечка до стрічечки», «То так і я тепер пишу», «А нумо знову віршувать», «Ой гляну я, подивлюся».

Перший віршик, який написав Шевченко в Орську, це:

Думи мої, думи мої,
Ви мої єдині,
Не кидайте хоч ви мене
При лихій годині.
Прилітайте, сизокрилі
Мої голуб'ята,
Із-за Дніпра широкого
У степ погуляти
З киргизами убогими.
Вони вже убогі,
Уже голі... Та на волі
Ще моляться Богу.
Прилітайте ж, мої любі,
Тихими речами
Привітаю вас, як діток,
І заплачу з вами.

Цікаве порівняння з віршем «Думи мої, думи мої, лихо мені з вами», написаним у Петербурзі 1839 р. Тоді Шевченко посилав свої думи на Україну і просив, щоб вона їх привітала, мов свою дитину, а нині закликає він їх із України «у степ погуляти». Там було більше молодечого запалу, більше охоти до розмови, тут — більша простота, безпосередність та певність вислову. Цікаво, що поет, потрапивши серед обдертих киргизів, відразу у першому вірші заявляє про своє співчуття до них. Хоч сам у тяжкій горі, відкриває серце для горя чужого народу. Зламання бадьорої вдачі, вичерпання сил, притуплення гарячого й ніжного чуття ні в оцій, ні в пізніших поезіях, написаних в

Орську, не видно. Навпаки, туга за рідним краєм робить поета неначе ще більш вразливим на красу України. Образи, мальовані в пам'яті, виходять немовби ще більш одуховненими, ніж малюнки з природи.

Зоре моя вечірняя,
Зійди над горою,
Поговорим тихесенько
В неволі з тобою.
Розкажи, як за горою
Сонечко сідає,
Як у Дніпра веселочка
Воду позичає.
Як широка сокорина
Віти розпустила...
А над самою водою
Верба похилилась;
Аж по воді розіслала
Зелені віти,
А на вітах гойдаються
Нехрещені діти.

Контури й барви краєвиду зливаються тут з віруваннями народними в якусь прегарну поетичну мрію.

Так само другий образ:

Село! — і серце одпочине.
Село на нашій Україні —
Неначе писанка...

Сонце заходить, гори чорніють,
Пташечка тихне, поле німіє,
Радіють люде, що одпочинуть.
А я дивлюся... і серцем лину
В темний садочок на Україну.

Чорніє поле, і гай, і гори,
На синє небо виходить зоря.
Ой зоре! зоре! — і сльози кануть.
Чи ти зійшла вже і на Україні?

Все, чим гарна українська земля, небо, природа, люди, побут, постає тепер перед безталанним поетом у повній величі, мов щось найдорожче в світі, найсвятіше, єдине та втрачене навіки.

І, читаючи оці думки, ми маємо враження, немов поет наперекір долі те, що втратив у житті, творить у вісні. Втираючи невольницькі сльози, він згадує свої давні, благі літа:

Де, як, коли і що робилось?
Було що справді, а що снилось,
Які моря перепливали.

І темний гайок зелененький,
І чорнобривка молоденька,
І місяць з зорями сіяв,
І соловейко на калині
То затихав, то шебетав,
Святого Бога вихваляв;
І все то, все то в Україні!

А згадавши, поет мав одне-одніське бажання:

Коли-небудь,
Хоч на старість, стати
На тих горах окрадених
У маленькій хаті,
Хоча серце замучене,
Поточене горем,
Принести і положити
На Дніпрових горах.

Невольницькі думки Тараса Шевченка — це дрібні, але дорогоцінні архітвори української поезії, і не тільки української, бо і в світовій літературі мало таких гарних, ширих, таких безпосередніх творів. Поет, запропорений в чужі, далекі степи, відтятий від свого товариства, від літературного світу, не маючи певності, чи його поезії попадуться коли-небудь у руки ширшого читацького загалу, пише їх неначе з іншого світу, зоставивши за собою ген далеко всяку увагу на критику, на смак літературний, на різні життєві порадунки. Це розмова з власним своїм серцем і з Богом, душевна сповідь, поезія і більш нічого.

Та не тільки короткі думки зацвіли запахущими квітками на сторінках захаявної книжечки, в Орську написав Шевченко також декілька більших творів.

Перший з них — це поема «Княжна».

Мотив той, що у драмах англійського поета Шеллі «Родина Ченчі» і польського Юлія Словацького «Бетатрікс Ченчі». І в них, і в Шевченка героєм є магнат — деспот, який, маючи за собою маєтки, владу, значення і ні на що не оглядаючись, стає з чоловіка виродком, звірюкою і в гріхах своїх падає все нижче й нижче, не спиняючись навіть перед страшною, поганою кривою своєї власної дитини.

Час минає.
А потім крик, а потім гвалт,
І плач почули із палат —
Почули сови. Потім знову
Не чуть нічого. І в той час
Скирти і клюня зайнялись.
І зорі зникли.

Осоромлена донька підпала палати власного батька, пішла в монастир. І вмерла тут.

Сумна й грізна поема. Шевченко не раз описував кривду, яка діялася нашим селянським дівчатам від панської сваволі. Тут доторкнувся він того самого гріха, тільки ще тяжчого, бо содомського, в мурах панського будинку, в княжій сім'ї. А гріх цей виростає перед нашими очима на ґрунті того самого несправедливого суспільного устрою, тих нездорових побутових відносин, де особа, п'яна багатством, владою, значенням, перестає рахуватися з божими й людськими законами, де нехтується святе чуття любові для лакомотства лукавого, для задоволення грубих інстинктів.

Невесело на світі жить,
Коли нема кого любить.

Оці знаменні слова влітає поет в стрічки своєї поеми, немов пересторогу для людей, які, щоб вдоволити власне тіло, насилують своїх ближніх.

Якби розказать
Про якого-небудь одного магната
Історію-правду, то перелякать
Саме б пекло можна. А Данта старого
Полупанком нашим можна здивувать,—

каже Шевченко в другій поемі, написаній в Орській кріпості,— в поемі «Іржавець»¹.

Історія безталанної княжни — це якраз така історія-правда, якою можна б і старого Данте здивувати.

Поемка «Іржавець» заснована на народному віруванні, немов то образ Пресвятої, який запорожці, вернувшись з Криму, поставили в мурованім храмі в Іржавці, плаче ревними сльозами за колишньою Січчю, Гетьманщиною та за козаками.

Розказали кобзарі нам
Про війни і чваря,
Про тяжкее лихоліття...
Про люті кари,
Що ляхи нам завдавали,—
Про все розказали.
Що ж діялось по шведчині!
То й вони злякались!
Оніміли з переляку,

¹ Приклад, як Шевченко доповнює у новій поемі думки, висловлені давніше, як новий твір пов'язує з давнішим. Ще один доказ, що «Кобзаря» треба друкувати хронологічно, не інакше.

Сліпі небораки.
Отак її воєводи,
Петрові собаки,
Рвали, гризли ...

З «Іржавця» бачимо, як критично і як сміливо ставився Шевченко до історичних подій. Коли українські письменники до Мазепи й Петра ставилися дуже обережно або й ставали проти Мазепи, то Шевченко не боявся сказати правду. Він назвав Петрових воєвод собаками, котрі рвали й гризли Україну. Тим, що Петро творив з бідним українським народом після Полтавської битви, можна б, за словами Шевченка, навіть і ляхів злякати, можна б довести їх до того, що вони, п'яні небораки, оніміли б з переляку!¹

Третя поема, написана в Орській кріпості,— це безсмертний «Чернець».

У Києві на Подолі
Було колись... і ніколи
Не вернеться, що діялось,
Не вернеться сподіване.
Не вернеться... А я, брате,
Таки буду сподіватись,
Таки буду виглядати,
Жалю серцю завдавати,—

каже поет у вступі, заявляючи таким чином свою непохитну віру у поворот минулого, в поворот української волі, самостійності, власного свого державного устрою. І сподівання свої в'яже він з постаттю Семена Палія, запорожця. В першій частині поеми малює нам Шевченко живий, колоритний образ, як старий запорожець іде в монастир спасати душу. В другій — ставить нам перед очі велику постать патріота, який навіть у монастирських мурах, навіть тоді, коли йому смерть зазирає в очі, не кидає турботи про рідну землю.

Бере Письмо святе в руки,
Голосно читає...
А думкою чернець старий
Далеко літає.
.....

¹ Так само ставився Шевченко до Петра й до полтавської події ще й раніше, в поемах «Сон» і «Великий льох». Під час процесу Кирило-Мефодіївського братства виявилось, що він Мазепу найвище поважав і цинив з усіх гетьманів. Мазепинець...

Музика, танці і Бердичів.
Кайдани брязкають... Москва.
Бори, сніги і Єнісей...
І покотились із очей
На рясу сльози...

Ні, він не годен забути своєї Борзни і Фастівщини,
не годен для спасіння душі забути рідної України.

До утрени завив з дзвіниці
Великий дзвін. Чернець мій встав,
Надів клобук, взяв патерицю,
Перехрестився, чотки взяв...
І за Україну молитись
Старий чернень пошкандибав.

Оцей портрет Палія в монастирі — це безперечно
один з найвеличавіших, з найбільш артистичних ма-
люнків Шевченка. Правда, що деякі риси нагадують
нам самого Шевченка (як нагадує Монна Ліза свого
творця, Леонардо да Вінчі)¹, але цілість виринає пе-
ред нами, мов з'ява, мов воскресіння із мертвих. Без
сильного артистичного зворушення українець не го-
ден читати «Ченця», хоч би читав його разів сто.

За «Ченцем» написана «Хустина», прегарна
своєю формою і чисто народним поетичним настроєм.

Ведуть коня вороного,
Розбиті копита...
А на йому сиделечко,
Хустиною вкрите.

Багато біографічного матеріалу містить у собі по-
етичний лист «А. О. Козачковському». Тут
пригадує собі поет, як він колись крився перед учи-
телем-дяком, мережачи маленькі книжечки, і як те-
пер, на старість, мусить знову з своїми віршами хова-
тися. Пригадує собі, які то у нас степи і які тут, опи-
сує своє життя в казармі і кличе: «Не дай, Боже, в
чужім краю згинуть у неволі...»

В Орську написана також «Москалева кри-
ниця», поема про праведного Максима, чоловіка без
жовчі й без злоби, справжнього християнина, який на-
вчився найбільшої науки — ближнім прощати. У най-
мах виріс, тяжкою працею доробився копійчини, оже-
нивсь. Та лихі люди позавидували добру — хату спа-

¹ Спадає на думку порівняння з «Вишеньським» Івана
Франка.

лили, жінку звели: пішла з москалями. Максим не
мстився, не зненавидів людей, ні, навпаки, коли його
швагра, сина вдовиці, постригли в рекрути, пішов його
виручати. У війську навчився письма, набрався досві-
ду і вернув калікою в село. Помагав ближнім, навчав
їх милосердя, любові, прощення, «і собаки не кусали
москаля Максима».

А щоби прислужитися громаді й оставити по собі
якусь тривалу пам'ятку, викопав власними руками
криницю.

Отак живіть, недоуки,
То й жить не остине,—

кінчить поет свою поему, цікаву не тільки малюнком
по-євангельськи праведної людини, але також і фор-
мою. Оповідання йде під диктовку і переривається
діалогом між тим, хто диктує, і тим, хто пише. Тема
про праведного Максима видимо зацікавила поета,
і він до неї верне кілька літ пізніше.

Останній з більших творів, написаних в Орську,—
це «Варнак». У формі оповідання розкриває поет
перед нами трагедію недомученого варнака.

Він родився в одному селі над Іквою, а виріс у
панських покоях, куди його забрали паничам на іг-
рашку. Там і читати навчився. А як паничі пішли у
гвардію, вернув до свого діла, до праці на ріллі. По-
кохав сусідову дочку й думав оженитися. Та не до-
велось. Приїхав панич і осоромив дівчину. Тоді у сер-
ці покривдженого парубка зродилася ідея кривавої
помсти. Кинув рало й пішов у писарі. Два роки пи-
сарював і за той час дібрав собі «добрих хлопців» —
товаришів. На третій рік приїхали паничі женитися.

Нічого кращого сам Бог
Не бачив на землі великий,
Як молодії ті були...

А він на них напав, як вертали від вінчання з ко-
телу, і перерізав. А тоді пішов з товаришами шукати
нової хати в зеленій діброві. Три роки нападав, мор-
дував, різав, аж остогидло. І оце, щоб не нудить сві-
том, думав себе самого зарізати. Вже вийшов був з
ножем у халяві з броварського лісу, щоб зарізатись,
та коли глянув на наш святий Київ, на його церкви,
на це святе диво, нараз мов переродився.

Подивився кругом себе
І, перехрестившись,
Пішов собі тихо в Київ
Святим помолитись
Та суда, суда людського
У людей просити.

А людський суд загнав його варнаком аж над Елек... Варнак — це противенство до праведного Максима, чоловік з гарячою кров'ю, пристрасний, мстивий. А мимо того — один момент, і з ним діється чудо. Він перероджується у собі. Це чудо творить образ святого нашого Києва.

Оце переглянули ми твори, написані в Орську протягом одного року — від весни 1847 до весни 1848 р. Як бачимо, період часу незвичайно плідний, незважаючи на погані життєві умови. Рік 1845 — це найплідніший рік у житті Шевченка. Тоді перебування на Україні, знайомство з гарними людьми, великі сподівання впливали на те, що Шевченко так багато творив, тепер (1847—1848 рр.) несподіваний страшний удар неначе відкривав джерело дум і пісень.

Від 1845 до 1848 р. це час, коли Шевченко доходив до верхів свого поетичного розвитку, час, коли він був найсильніший, коли мав найбільшу охоту творити. І безперечно, що період цей міг тривати довго, цілі десятки літ, бо поет наш був чоловік сильний, здоровий, енергійний. Та якраз тоді лиха доля поклала на нього свою жорстоку руку, привалила каменем неволі живий струмисько поезії, привалила надовго — на десять літ.

Кривди, яка таким робом сталася для нашої літератури, культури, для розвитку українського життя, повернути й направити ніяк не можна. Це втрата, якій немає ціни. Ближче із щоденними настроями Шевченка в Орській кріпості знайомлять нас оці вірші:

Ще прийде ніч в смердячу хату,
Ще придуть думи. Розіб'ють
На сто крат серце, і надію,
І те, що вимовить не вмію...
І все на світі проженуть.
І спинять ніч. Часи літами,
Віками глухо потечуть.
І я кровавими сльозами
Не раз постелю омочу.

Благаю Бога, щоб світало,
Мов волі, світу, сонця жду.
Цвіркун замовкне; зорю б'ють.
Благаю Бога, щоб смеркало,
Бо на позорище ведуть
Старого дурня муштрувати.

Неволя тим тяжчою здавалася Тарасові, що на довгий час припинилося його листування з приятелями. Ні листів, ні книжок, крім Біблії. Аж А. Лизогуб із Седнева прислав йому Шекспіра. Господи, яка ж це була радість для вигнанця-поета! Зараз відписав та ще долучив листа до княжни Варвари Репніної. У тому листі каже: «Ви, певно, розсміялися б, коли б тепер побачили мене. Уявіть собі неповороткого, гарнізонного солдата, нечесаного, неголеного, з дивовижними вусами — оце буду я! Смішно, а сльози котяться».

Довго не відписувала дорога приятелька поета, бо й не скоро йшла пошта з Орська до Яготина й назад. Аж в лютому 1848 р. дістав листа від неї. Читав, поки не вивчив напам'ять. А в день своїх уродин послав таку відповідь: «Я неначе від міцного сну прокинуся, коли дістану листа від кого-небудь, що не відцурався мене. Ваш же лист переніс мене з похмурої казарми на мою батьківщину і у Ваш чудовий Яготин. Яка це розкіш, уявляти собі тих, хто споминає про мене, хоча таких дуже мало. Але щасливий, хто вдоволяється малим, а я тепер належу до найщасливіших. Бесідуючи з Вами, святкую 25 лютого не гучно, як бувало колись, але так тихо й так весело, як ніколи не святкував...»

«Приидите вси труждающиеся и обремененные, и Аз упокою вы» — скінчив третьої днини, бо гук, крик, балабайка не давали йому вести розмову з людиною, котру він дуже близько приймав до свого поточеного серця. І княжна не забувала про нього. Блага заступниця у листі, повнім співчуття до людського горя, мов у гарнім літературнім творі, просила шефа жандармів, щоб дозволив Шевченкові малювати, бо «справедливість стає жорстокою, коли переступає межі».

На це дістала відповідь, яка свідчить, що до нащадка коханців Катерини II треба було іншими словами добиратися. Адресат виявився не гідним листа. Шеф жандармів відповів княжні погрозою.

Так жив Тарас Шевченко в неволі. Додати б хіба треба, що познайомився з деякими поляками-повстанцями, як з Сераковським, Броніславом Залеським й поетом Антонієм Совою. З Залеським zostався у дружніх зносинах і присвятив йому помітний вірш «Ляхам». Знайомства ці мали деяке значення у формуванні поглядів нашого поета на українсько-польські відносини, але, розуміється, почуття кривди, якої зазнав наш народ від польської агресивності, захитати не могли. Не народи, а ксьондзи й магнати, на думку поета, запалили наш тихий рай.

Подай же руку козакові
І серце чистеє подай!¹
І знову іменем Христовим
Ми оновим наш тихий рай.

Іншими словами значить: народ польський мусить серце своє очистити від колишніх гріхів і руку до згоди з українським братом подати на основах того братерства, яке проповідував Христос.

X

Тим часом неволя робила своє. Шевченко занедужав на гостець, який його страшенно мучив, а далі на цингу. В листі до Лизогуба пише Тарас: «...спіткала мене тут цинга люта, і я тепер мов Іов на гноїщі, тільки мене ніхто не провідає. Так мені тепер тяжко, так тяжко, що якби не надія хоч коли-небудь побачити свою безталанну Україну, то благов би Господа о смерті». Міцне здоров'я марніло, волос став випадати, чоло підлазило вгору, голова хилилася вділ.

В листі на свої уродини пише Тарас до княжни Барбари Репніної: «Весною жде нас похід у степ на берег Аральського моря для спорудження нової кріпості. Бували в таких походах порівнюють тутешнє життя в Орській кріпості з раєм. Як же то там мусить бути, коли тут рай! Але ніхто, як Бог. Одно мене журить, що туди не ходить пошта, і доведеться рік, а може й три (коли переживу) не мати звістки ні від кого близького моему серцю...»

Весною 1848 р. Шевченка вирядили ще далі на південь, на Аральське озеро. Їхала туди військово-на-

укова експедиція для дослідження Аралу і його берегів. Провадив її капітан-лейтенант Бугаков. Йому приділено підофіцера Вернера для ботанічних і геологічних студій, а Шевченка для малювання карт і видів.

Експедиція мала характер воєнного походу. Дві роти жовнірів, дві сотні уральських козаків, киргизи, гармати, верблюди¹.

В степу було гаряче, курява закривала світ. Але ранки траплялися чудові; безкрай степ, застелений сріблястим ковилем, ніде ані куща, ні балки, нічогісінько.

Мимо трудів і втоми Шевченко зразу почував себе добре. Нові враження, небачені краєвиди, спромога писати й малювати. Офіцери поводитися з ним гарно, ділилися хлібом, сіллям і похідним шатром.

19 червня табір прибув до Раїма і став збивати судна, щоб пуститися на озеро-море.

Готово! Парус розпустили,
Посунули по синій хвилі
Помеж кугою в Сирдар'ю
Байдару та баркас тималий.

Плавання по Аральському морю скоро надокучило Шевченкові. Вода у ньому погана, мов соєна, і небо над нею нецікаве, мов невміте. По морю плавають острови з перегнилих водних рослин. На одному з них Шевченко, відбившись від товариства, мало й не отався навіки. Попав був у таке душевне отупіння.

І повітря тутешнє не добре впливало на поетове здоров'я. Став недомагати. Запустив довгу бороду — старівся передчасно.

Першу зиму перебув у Раїмським укріпленні та в форті Косарал. Тут працював дуже пильно над новими своїми творами. Тут написані: «Царі», «Титарівна», «Марина», «Чума», «Сотник» і багато дрібних ліричних творів великої літературної вартості.

У вступі до «Царів» каже поет, що наскучили йому оці пани, паничі та покритки, що радий би він на коронованих головах свою оскому зігнати. І зігнав.

¹ Шевченко в «Близнецах» додає, що в обозі експедиції було 3000 возів і 1000 верблюдів. «Першого дня,— пише він,— я нічого не бачив і не чув, окріч хмари куряви та возів, башкирів, верблюдів, напівголих киргизів—погоничів при верблюдах. Другого дня ранок був чудовий. Перед нами був рівний, без краю степ, застелений ковилем, немов скатертиною. Ніде ні куща, ні балки, нічогісінько...»

Давид і Вірсавія, Амон і Фамар, Давид і Саман-
тянина, Володимир і Рогніда — цілі драми, страшні,
грізні, криваві, пересуваються перед очима читача.
А кризь них снується давня нитка: «де нема святої
волі, не буде там добра ніколи». Навіть у палатах
царів, навіть там, де, здавалося б, життя повинно бу-
ти розкішне.

Особливо цікава IV пісня, «Рогніда й Володимир».

За Полоцьком, неначе хмара,
Чорніє курава. Біжать
І отроки й старі бояра
Із Литви князя зустрічать.
Сама Рогніда з Роговолодом
Пішла з дівчатами, з народом.

Шевченко дав доказ, як він умів вслухатися в го-
лос нашої давнини, як умів підібрати мову, риму до
образу з нашої минувшини.

«Титарівна» — це поема з тих часів, коли ще
в нас борці ходили. Тоді бідний парубок Микита по-
любив багату титарівну, а вона насміялася з нього.
Та тяжко спокотувала цю провину. Микита пішов з
села, а на четвертий рік вернув у синій шапці і в жу-
пані — вернув борцем. Почав ходити до титаря у
садочок. Скінчилося тим, що титарівна привела дити-
ну й поклала її на цямрині.

А Микита
Виліз із калини
Та й укинув у криницю.

Зійшлася громада і присудила живою похоронити
титарівну.

В поемі «Марина» вертає Шевченко до давньо-
го мотиву, до насилля пана над дівчиною-кріпачкою.
Пан взяв дівчину Марину до двору, прибрав, годив, та
за це домагався любові. Вона якийсь час терпіла, а
там зарізала пана, а палати з димом пустила.

«Чума» — це реальний і дуже пластичний малю-
нок чуми на Україні. «Дзвона вже давно не чує. Су-
мують комини без диму. А за городами, за тином мо-
гили чорнії ростуть».

...Село
Навік замовкло, оніміло
І кропивою поросло.
Гробокопатели ходили,
Та й ті під хатами лягли.

Ніхто не вийшов вранці з хати,
Щоб їх, сердешних, поховати,
Під хатами і погнили.

Це один з кращих Шевченкових малюнків.

«Сотник» — напівпоема, напівдрама. Мотив де-
що скидається на «Дон Карлоса» й на «Мазепу» Сло-
вацького. Ватько хоче женитися з вихованицею, а во-
на любить його молодого сина. З ним і втікає. Драма-
тичні частини мають багато життя (розмова Насті з
сотником, сина з батьком, дівчини з сотниченком),
епічні партії невикінчені, монологи сотника перехо-
дять в оповідання поета та в його дидактичні мірку-
вання.

Найкраще, що Шевченко написав у Косаралі, —
це думки: «Немає гірше, як в неволі», «Якби зустрі-
лися ми знову», «І небо невмите, і заспані хвилі»,
«І знов мені не привезла», «За сонцем хмаронька пли-
ве», «Заросли шляхи тернами», «І золотої й дорогої».
Деякі з них, як ось: «І небо невмите, і заспа-
ні хвилі», «За сонцем хмаронька пливе»,
«Заросли шляхи тернами», належать до Шев-
ченкових архітворів.

Глибоке, щире чуття, цікава, ясна думка знахо-
дять собі вислів влучний, простий, сильний — рівно
добрий тоді, коли поет промовляє пластичним обра-
зом, і тоді, коли музикою передає настрої. Ліра, що
добула з себе такі твори, мала, мабуть, багато й різ-
норідних струн — від тонких, мов осіннє павутиння,
до тих, що дзвенять, мов архангельські сурми. А що
найбільше тягне нас до Шевченкових думок, це тая
щирість і безпретензійність їхнього вислову. Це
справжній чоловік, це тая нага душа, про яку мріє
модерна поезія й штука. Ніде ніякої бічної цілі, лиш
одна-одинокка — сказати, що на серці лежить. Це не
писання віршів, лиш творчість в повнім значенні сло-
ва, артистичне об'явлення.

Мені легшає в неволі,
Як я їх складаю.
З-за Дніпра мов далекого
Слова прилітають
І стеляться на папері.
Плачучи, сміючись,
Мов ті діти. І радують
Одинокку душу
Убогую. Любо мені.
Любо мені з ними,

Мов батькові багатому
З дітками малими.
І радий я, і веселий,
І Бога благаю,
Щоб не прясав моїх діток
В далекому краю.

Хотілося б переписати цілу думку, і не тільки цю, але й інші, бо всі вони такі гарні й такі щирі, такі прості й невимушені, прямо думки не писані, а думані.

В Косаралі Шевченко-лірик бере рішуче верх над Шевченком-епіком. Коли всі твори, написані протягом року в Косаралі, порівняв би хто з золотим вінцем, який собі поет викував на свою мученицьку голову, то такі вірші, як «Ой люлі, люлі» або «Ой чого ти почорніло», треба б назвати перлинами у тій артистичній короні.

XI

І листопада 1849 р. вернув Тарас Шевченко з експедиції до Оренбурга, а Бутаков подав рапорт, що Шевченко потрібний йому тут, щоб викінчити малюнки з Аральського моря, які мали бути запропоновані військовому міністерству.

Крім того, стали добрі люди старатися, щоб поетові дозволено було писати й малювати. Навіть начальник Оренбурзького краю В. Перовський написав до Дубельта листа, в яким посилався на те, що Шевченко веде себе добре, що брав корисну участь в експедиції, що хоруге на скорбут, отже, заслуговує на те, щоб йому зроблені були деякі пільги.

І сам поет написав 10 січня 1850 р. листа до Дубельта, в якому пише: «Благаю одної ласки — дозволу малювати. Я на моєму житті нічого грішного не малював. Свідком мені Бог. Ви, як сліпому, розкрийте мені очі й оживите душу».

Між тим жилося поетові в Оренбурзі не найгірше. Він мешкав не в казармі, а в домі К. Герна, ад'ютанта Обручова. Не робив військової служби, ходив у цивільній одежі, обертася в інтелігентному товаристві, особливо поляків, яких тут перебувало тоді чимало

на засланні. З деякими сприявлявся. Особливо близько з Броніславом Залеським.

Такі життєві умови сприяли літературній праці. З-під Тарасового пера попливли нові, гарні твори.

Лічу в неволі дні і ночі,
І лік забуваю.
О Господи, як-то тяжко
Тії дні минають.
А літа пливають за ними,
Пливають собі стиха,
Забирають за собою
І добро і лихо.

Це один з кращих автобіографічних віршів поета, який дуже добре передає нам тодішній його душевний настрій. Якесь тиха резигнація, якесь ніби далека надія, а серед них настанова жити й працювати.

Нехай як буде, так і буде.
Чи то плисти, чи то брести,
Хоч доведеться розп'ястись!
А я таки мережать буду
Тихенько білії листи.

Перед ним з'являється навіть, мов фата-моргана, привид власної хати над Дніпром і безталанної першої любки Оксани, і сімейного життя, за яким водночас скупає поет, привид, який, на жаль, так і зостався привидом, нездійсненою поетичною мрією.

Я тільки хаточку в тім раї
Благов і досі ще благаю,
Щоб хоч умерти на Дніпрі,
Хоч на малесенькій горі.

Серед таких умов і серед такого-то душевного настрою написана в Оренбурзі одна з кращих Шевченкових поем «Петрусь». Це поема любові безталанної генеральші до пастушка Петруся. Генеральшу сильно віддали були за старого, нелюбого генерала. Але любов домагається своїх прав — генеральша полюбила Петруся і хоч як старалася це «грішне почуття» вбити в своєму серці, хоч і до Києва на прощу їздила — не допомогло.

Не їла три дні й не пила,
Вернувшись з прощі. І три ночі
Не спала; впали карі очі,
Засохли губи, і вночі
Щось, ходя, шепче сміючись.
Аж тиждень так собі нудила,

А потім трути розвела
І генерала напоїла
Та й спать упоравшись лягла.

Приїхали судові, й підозра впала на генеральшу.
Та тоді безталанний Петрусь узяв вину на себе.

Я зробив,
Я генерала отруїв,
А ви не знаєте нічого!

За те заслали його в Сибір.

Моліте Господа, дівчата,
Моліте Господа, щоб мати
І вас отак не завдала
За генерала, за палати
І вас отак не продала.
Любітьесь, діточки, весною.
На світі є кого любить
І без користі. Молодою,
Пренепорочною, святою
В малій хатині буде жить
Любов та чистая. І буде
Святий покой ваш стеретги
І в домовині.

В «Петрусі», як і в багатьох інших своїх творах, Шевченко стає в обороні святої, вільної, непримушеної любові як наріжного каменя щасливого життя людини. Де насилують оце природне почуття, там про добро й мови бути не може, там все одно діло скінчиться злочиним, трагедією, бо насильство над любов'ю — це злочин, а злочин тільки злочин родить.

Неначе контрастом до вірша «А я так мало, небагато благав у Бога» є автобіографічний твір «Я к би ви знали, паничі», у якому поет змалював чорними, але правдивими фарбами свою батьківську хату і свої сімейні стосунки. Немало автобіографічного матеріалу криється також у іншому творі: «Буває, в неволі іноді згадаю», а також у прегарній думці «І станом гнучим, і красою».

«Огні горять, музика грає» та «І досі сниться під горою» — це знову-таки дрібні, але великої ціни архітвори Шевченкової лірики, як і давніші думки з Косаралу, — алмази у його поетичному вінку.

XII

Саме в ту пору, як Шевченко сподівався, що старання добрих людей принесуть деякі полегшення для нього, лиха доля готувала йому новий, найстрашніший, удар. Прапорщик Ісаєв з особистої помсти зробив донос на поета, що він, незважаючи на царський присуд, який забороняв йому писати й малювати, малює й пише.

Обручов, у чій руки потрапив цей нікчемний донос, знав про пільги, якими користувався Шевченко, але він боявся, щоб Ісаєв не звернувся до «III відделення», і тому поквапився потрусити поета. Трус цей проведено між 26 і 27 квітня 1850 р. У Шевченка знайдено цивільний одяг, деякі книжки (Біблія, Шекспір, Лермонтов, Пушкін тощо), портфелі з паперами, касету з фарбами та багато листів і віршів.

27 квітня поет сидів уже на головній варті, а 12 травня відправлено його знову в Орськ, у казарму. 8 червня генерал-ад'ютант Ігнат'єв видав наказ, щоб «рядового Шевченка, який порушив заборону писати й малювати, піддати суворому арештові й тримати його, поки не буде проведено слідство в тій справі. При слідстві треба мати на увазі, що ком. 5-го Оренб. Лін. бат. і всі найближчі начальники повинні бути покарані за пільги, надані цьому злочинцеві, котрого провина була їм відома».

Наказ цей наспів до Оренбурга 23 червня, 24-го вислав Обручов до Орська розпорядження, щоб Шевченка посадити в Орську на «гавптвахті», поки не приїде туди окремих слідчий. Слідчим призначено підполковника Чигира, і він від 28 червня до 5 липня провів новий, другий процес Шевченка.

Шевченкові запропоновано, як і на першому процесі, запитання на письмі, на які він повинен був дати відповідь.

Перше запитання звучало: «Как тебя зовут, чей ты сын, как твоя фамилия?» і т. д. Друге: «Которого месяца и числа 1847 г. прибыл ты в Оренбургский лин. бат.? Через кого получал письма, известно ли было начальникам как о получаемых тобою письмах, так и об ответах, тобою писанных?» Третє: «В 1848 г. ко-

торого числа и месяца ты командирован на Раим?» і т. д. Четверте: «Которого місяця и числа отпавил-ся с Раима и прибыл в Оренбург, в ведение капитан-лейтенанта Бутакова?» і т. д. П'яте: «Относительно отобранных у тебя стихов, песен и рисунков обязыва-ешься показать: 1) стихи под № 23 и 24 твоего ли со-чинения, в каком году и месяце и где они тобою пи-сались, при ком ты их писал или объявлял, что стихи твоего сочинения, с такою же подробностью объясни: 2) о сочиненных тобою на малороссийском языке стихах и песнях и 3) о времени и месте, когда и где и при ком рисованы тобою карандашные рисунки, в двух книжках сказанные?»

Для Шевченка процес оцей був двічі прикрий, бо тут йшлося не тільки про нього самого, але також про багатьох людей, які, співчуваючи йому в неволі, писали до нього листи, турбувалися ним та подавали йому поміч. Шевченко мусив у своїх відповідях зва-жати на кожне слово, щоб добрим людям не відпла-тити каменем за хліб.

Рівночасно велося слідство в тій самій справі в Петербурзі, яке й закінчилося присудом, що «рядовий Шевченко винуватий, бо він, незважаючи на найвищу заборону, дозволив собі писати й малювати, а іноді ходив також в цивільному одязі. Але оскільки в ли-стах нема нічого злочинного, так само як і в малюн-ках, за винятком кількох «неблагопристойних сцен», а в листах виявляються тільки дружні почування і добра воля допомогти йому в тяжкій долі, то: коли міс-цеве слідство нічого більше не викриє, то вистачить тримати його в арешті, стежачи пильно, щоби він ні-яким способом не міг переступити заборони, не міг писати й малювати». Цар, читаючи цей другий при-суд, особливу увагу звернув на те, що Шевченко до-коли ходив у цивільному вбранні, в чому, на його думку, особливо винуватими є його начальники.

Це зауваження так перестрашило місцеві власті, що вони тримали далі Шевченка на головній варті й призначили розслідування в справі цивільної одежі.

Аж 26 серпня наспів новий лист військового міні-стерства, щоб рядового Тараса Шевченка по визво-ленню з арешту перевести на службу, під найпильні-ший догляд ротного коменданта, в одну з рот 1-го лі-нійного батальйону Окремого Оренбурзького корпусу в Новопетровській кріпості, щоб його туди відправили

якнайскоріше і щоб він міг прибути в містечко Гур'-ев (при впадінні Уралу у Каспійське море) до закін-чення навігації.

Таким присудом і завершився другий процес Шев-ченка. Крім поета потерпіли ще майор Мешков, Фе-дір Лазаревський, Лизогуб, Репніна, Сергій Левиць-кий та магістр Харківського університету Микола Головка. Про останнього писав Сергій Левицький в од-ному листі, немовби він казав: хоч не стало Шевчен-ка, так на його місці зосталося 1000 людей, які гото-ві постояти за те, що говорив Шевченко.

У Головка зроблено трус, під час котрого знер-вований молодий учений вистрелив у квартального надзирателя, а потім пострілом з револьвера позба-вив себе життя.

XIII

Коли це діялось, Шевченко плив рікою Уралом в Гур'єв, а звідси 17 жовтня поштовою човен привіз в Новопетровську кріпость разом з поштою також «по-літичного злочинця, рядового Оренб. лін. бат. № 1 Тараса Шевченка». В Новопетровській кріпості до-вершилася чаша його терпіння.

Новопетровський форт лежить на східному узбе-режжі Каспія, на півострові Мангашлак. Його збу-довано 1846 р., щоб утихомирити ворохобливих ко-лись киргизів. Місцевість незвичайно сухна й нудна. З одного боку море, а з трьох сторін безкрай степ — пустиня.

Форт збудовано на скелі, верст зо дві від моря. Навкруги ні дерева, ні одного корча. У форті кілька гармат і дві роти залоги, в тім числі 20 офіцерів. Не-далеко форту нужденний городок. У ньому кілька крамниць і шинок. Вода в городі і в кріпості погана, солонувата, люди гасять спрагу горілкою. Це одинока розрада.

Повітря погане, нездорове. Цілу весну, осінь і зиму скиглить гострий східний вітер, літом спека, дощ мало коли перепадає. Літом ще с'як-так. Хоч пошту іноді з Астрахані привезуть. Тільки й новини. Але зимою, коли сніг білим покривалом вкриє пустиню, коли за-

мерзне море, Новопетровськ стає подібним до великої труни. Він зовсім відтятий від світу і від життя.

Тут довелося нашому поетові пережити цілих 7 довгих-предовгих літ, довелося йому змарнувати свої найкращі мужеські літа, тут на його проречисті уста наложено холодну печать мовчання. Яка це мука леліяти в душі мрії і думи й не мати спромоги виявити їх для світу, ненародженими вбивати і у мовчанні, мов у глибоченній криниці, хоронити, цього звичайний чоловік, не поет, не годен зрозуміти. Кривда, яка сталася таким способом Україні й цілому людству, не має собі рівної.

За весь час побуту в Новопетровську він не написав ані одного вірша, принаймні нічого не дійшло до нас, крім переробки «Москалевої криниці», за яку взявся поет щойно тоді, як довідався про своє визволення з неволі. Та не випереджуймо подій.

Комендантом Новопетровського форту був полковник Маєвський, чоловік добрий і людяний. Але він не міг допомогти безталанному поетові, бо накази, які дістав у Петербурзі, звучали надто грізно. Безпосередніми зверхниками Шевченка були: штабс-капітан Потапов та його помічник, поручник Обрядін. Потапов — людина малоосвічена, груба, Обрядін — тип поганого тодішнього офіцера, який готовий був на все, навіть на крадіжку грошей, які на його ім'я приходили для підлеглих йому солдатів. Таким людям попав наш поет у руки.

«Ти за політичне дістався у солдати?» — спитав його при першій зустрічі Потапов.

«Так», — відповів Шевченко.

«Не — так», а «точно так, ваше благородіє!» — поправив його Потапов.

Звісно, після такої зустрічі не було чого доброго сподіватися. Шевченка закинули в казарму, приставили до нього дядька і стали гонити на муштру та на роботи.

Дядько старався якомога вірно сповнити своє діло, навіть чоботи перетрушував у Шевченка, чи не ховає він там якого шматка паперу. Потапов був теж не кращий. Він бувало ні з того ні з цього почне на плацу вивертати у Шевченка кишені, щоб впевнитися, чи не переступає він царської заборони.

Та й муштра дошкулювала йому до живого. Шевченко, як знаємо, ненавидів військовому службу, а По-

тапов конечно хотів зробити з нього бравого жовніра, щоб він марширував з рушницею рівно, наче по струні, щоб вивчився «тихого учебного шага».

Перші два роки у Новопетровській кріпості минули йому, мов у пеклі. Навіть листа не давали написати, і коли б не сильна воля, коли б не надія, що він все ж таки верне колись на свою любу Україну, коли б не усвідомлення, що у ньому криється великий дар божий, власність безталанного народу — дар поезії, він може б руку був підняв на себе. А так — втерпів і все ж таки діждався деякого полегшення.

Через два роки після того, як заслано Шевченка в Новопетровськ, прислано туди на коменданта майора Ускова, чоловіка освіченого і надзвичайно доброго. Він змилосердився над безталанним поетом і став йому помагати в горі. Запрошував до себе на розмову, а літом дозволяв пересиджувати в своєму городі. Жінка коменданта, Агата, не менш прихильно ставилася до Шевченка, а маленька донечка Ускових теж щиро полюбила лисого дядю.

Офіцери стали теж пізнавати Шевченка й цінити його за великий розум та за щире вдачу. «Іноді наїде на нього така хвиля, що сидить, мов неживий, — розказують про нього, — та сумний-сумний глядить кудись в далечінь. Зате іноді, хоч і не часто, так уже розходиться, розговориться, стане сипати різні свої вигадки та приказки (а знав їх тьму!) або почне вдавати купців, попів, дяків, старообрядців — тоді просто кінця не було сміху та веселощам»¹.

Та навіть оце добро стало лихих людей в очі колоти. Пішов донос на Шевченка та на Ускових до генерал-губернатора Перовського. На щастя, Перовський з доносу не зробив ужитку і таким чином дав змогу поетові-засланцеві перебути тяжкі літа неволі. А тим часом стало благовіститися на світ.

¹ «На Сырдарье у ротного командира». «Киевск. старина». 1889. Т. XXIV. Переклад: «Зоря». 1884.

Нужда народу, голод, страшні недуги, бунти — кожному ставало ясно, що далі так не може бути, що кріпацтво доживає свого віку, стає нісенітницею, що треба якоїсь реформи. Нужда народу дійшла була під кінець царювання Миколи I до того, що селяни не бачили хліба, а живилися грибами, всякими корінцями й зелениною. Марніли й гинули, як мухи. Після польського повстання уряд говорив народові, що вся біда від поляків-дідичів. Селяни повірили й помагали цей бунт придушити, думаючи, що й справді, коли не буде панів, то й панщини не буде. Але згодом життя стало вертати до давнього. Як не самі дідичі-поляки, то їх сини вартали до своїх маєтків на Україні і ще гірше гнобили селян. Тоді селяни стали бунтуватися.

Уряд побачив, що далі так не може лишитися, що конечно треба реформи. Зладжено інвентарі, себто списки, який де маєток і які повинності селян у яьому. Та великої шльги не було з того селянству, як і з заборони жидам мешкати на Волині та на Поділлі, у пограничній полосі. Пішла вість, що це фальшиві інвентарі, а правдиві списки дідичі поховали від народу.

І народ знову став бунтуватися. До того 1853 р. прийшла на край страшна холера, а тиф у Києві «клав горами покоси». Погодін писав: наш ум отулів, воля ослабла, дух упав, темнота поширилася, підлість усюди взяла верх, слово заковане, думка припинилася, люди змаліли, добулися найнижчі інстинкти «и жалкая посредственность, пошлость взяли в свои руки по всем ведомствам бразды правления».

В Лондоні заснував російську друкарню Герцен і почав вільнодумну пропаганду слова. Вільнодумців переслідували, карали, але питання з порядку денного годі було зняти. Кріпацтво держалося тільки дуже суворими й нелюдськими законами (В. И. Семевский. «Крестьянский вопрос»). Семевський каже, що трудно перелічити всі кари з «пытками и истязательными орудиями», якими зневолювано селян до зненавидженого кріпацтва. По «Уложению» 1845 р. за подання

скарги на дідича кріпака дожидала кара різками до 50 ударів. Навіть ті, що з милосердя писали такі скарги, були карані тюрмою і втратою свого чину.

Кріпаки відбирали собі життя або бунтувалися, іншої ради не мали. Одно і друге було для уряду дуже небажане. Року 1843 збунтувалося 40 000 кріпаків Оренбурзької губернії. Туди послано 10 000 війська для усмирення й покарання бунту. На другий рік бунти вибухнули в 15 губерніях, 1846 р. знову в 15, 1847 р. — в 16, 1849 р. — в 9, 1850 р. в одній Курській губернії забунтувало 10 000 селян. Всіх бунтів за звітами Міністерства внутрішніх справ було від року 1826 по 1854 — 554! Коли подумати, скільки втрат в людях і в грошах коштувало оце удержання кріпацтва, то аж страшно робиться!

Та на тім не кінець. Бродяжництво й розбишачтво — це були рідні діти кріпацтва.

Року 1851 спіймано й засаджено в остроги 31 556 бродяг — людей, які зрікалися хати, родини, всього і з душею тільки йшли світ за очі, щоб спастися від зненавидженого ярма. Творилися цілі ватаги, вибирали собі отаманів, і з ними мусив уряд вести безнастанну домашню війну.

І цар Микола I на засіданні «Государственного Совета» (1842 р.) мусив визнати, що кріпосне право є зло очевидне і для всіх «ощутимое», але доторкати його було б злом ще гірш пагубним.

Тоді деякі з найблагородніших дідичів самі додумалися до того, щоб увільняти своїх кріпаків. Один з подільських магнатів хотів було 1845 р. дати волю і землю всім своїм кріпакам. Дійшло це до відома царя, зложено окрему комісію і вирішено, що дідич не має права давати волі і землі своїм кріпакам. На цім і скінчилося. Гірше вийшло з одним пензенським поміщиком Селівановим, який увільнив 250 кріпаків та ще в тій справі листувався з професором Кавеліним. Його покликано в «III отделение» (там, де й Шевченко був суджений), і звісний Дубельт кричав на нього: «Ті дурниці навіяли вам такі мерзотники, як Бакунін, Герцен та їм подібні!» Почалося слідує, яке завершилося «высочайшей резолюцией»: заслати Селіванова у Вятську губернію «за превратный образ мыслей».

Уряд стояв на тому, що влада дідича є знаряддя й підпора самодержавної влади і що кріпацтво — це та-

ке глибоко вкорінене дерево, яке отінює і церкву, і престол.

На додаток 1853 р. почалася війна з Туреччиною ніби за зневаження церкви, а в дійсності, щоб добути Царгород. У тій війні виявилася вся гниль царського уряду, все лихо тодішнього суспільного й державного устрою. Щокращі люди стали чимраз голосніше домагатися нових порядків, а насамперед скасування кріпацтва.

Оці голоси хоч дуже-дуже здалека, але все-таки доходили й до Шевченка і певно піддержували й крипили його.

18 лютого 1855 р. помер цар Микола, а на престолі сів його син Олександр II. Сподівання стали прибирати реальні форми. Повіяло ніби якоюсь далекою весною. Молодий цар, учень Жуковського, не схоче залишатися таким деспотом, яким був його батько,— дарує людям волю. Прийде амністія, і політичних не минуть.

Але воля не спішилася.

Праця над великою реформою поступово просувався вперед, а перша амністія минула нашого поета. Кажуть, що цариця-мати сама викреслила його із списку представлених до помилування. Не могла простити йому того «засушеного опенька».

Безталанного поета немовби хто обухом по голові вдарив. Це видно з листа, якого він на сам Великдень писав до графині Толстої. В тому листі благав її, щоб друга сподівана амністія не минула його.

7 квітня Михайло Лазаревський повідомив Шевченка, що незабаром випустять його на волю. 22 квітня відписував йому поет: «Христос воскрес, брате мій любий! Удався ж мені сьогоднішній Великдень! Такого святого радісного Великодня у мене ще й зроду не було. Якраз 7 апреля прийшла до нас почта і привезла твою дорогую посылку и твоє радостное письмо от 17 генваря. Я трохи не одурів, прочитавши його. Та ще як закурив... твою гавану, то так мені, друже мій єдиний, запахло волею, що я заплакав, як тая дитина».

Але радість була трохи передчасна. Як дуже спішилися вивезти Шевченка з України, так зовсім не поспішалися, щоб повернути його туди.

XV

2 травня 1857 р. Михайло Лазаревський повідомив Шевченка, що цар Олександр II підписав амністію. Яке враження зробила на поета ця звістка, видно з того, що він 16 травня скінчив «Москалеву криницю», а незабаром, 12 червня, узявся до зготовлення «Журналу». Неначе нова сила й охота до праці вступили у його душу, немов починав нове життя. «Протягом цих десяти літ,— писав Шевченко у «Щоденнику»,— бачив я дарма те, що не всякому і за гроші доводиться бачити. Але як я глядів на все це? Як арештант глядить із заграбованого вікна в'язниці на веселий поїзд весільний. Сама згадка про минуле, про те, що я тоді бачив, наводить на мене жах. А що ж було би, якби я записав ту понуру декорацію і ті простацькі особи, з котрими довелось мені відіграти мою понуру, монотонну, десятилітню драму! Минаймо, минаймо мою минувшість, лукава моя пам'ять!.. Звернімся до того, що світле і тихе, як наш український вечір осінній, та запишемо все, що бачив і чув, і все, що серце перекаже».

І дякуючи цьому «Щоденникові», маємо тепер докладніші звістки про останні тижні побуту поета в неволі і про поворот його в Європу.

З «Щоденника» довідуємося, що Шевченко зразу думав їхати через Кизляр і Ставрополь в Катеринодар, до свого друга Кухаренка. Від нього через Крим, Полтаву, Київ до Мінська й Несвіжа і нарешті до Чиркович, до Б. Залеського. Звідси — через Вільну в Петербург. Та з листа Лазаревського побачив, що перше всього треба йому поспішати в Петербург, щоб подякувати Толстим. «Вони єдині справники моєго визволення, і їм належить мій перший поклін».

І Шевченко став лаштуватися до такої дороги. «Тепер,— записує 16 червня,— коли вже довідалися про моє визволення мої найближчі начальники — фельдфебель та командир роти, дозволили мені, не увільняючи від муштри і варті, в свобідний від служби час бувати на городі, і за це я їм дуже вдячний. На городі чи в саду — літня резиденція нашої комендантки, і я тепер перебуваю весь вільний час в її ро-

дині». А далі: «Воля і подорож мене цілком поглинули. Ще спасибі Кулішеві, що догадався прислати книжок, а то я не знав би, що з собою робити. Особливо вдячний я йому за «Записки о Южной Руси». Небагом буду цю книжку напам'ять знати. Вона мені так живо, так чарівно живо нагадала мою прекрасну бідну Україну, що я, немов із живими, бесідную з її славними лірниками й кобзарями».

Під днем 18 червня записує Шевченко: «Нині я точнісінько так рано, як і вчора, прийшов на город, довго лежав під вербою, слухав іволгу і нарешті заснув. Приснився мені Межигірський Спас, Дзвінкова криниця, а потім Видубицький монастир. А потім — Петербург і моя люба Академія. Віднедавна почали мріятися мені в сні знайомі, давно небачені предмети. Чи скоро я побачу все це на яві?»

«Чи скоро?» — питання, яке не виходило тепер з голови поета. Він одної хвилини радий би був перелетіти на Україну, побачити своєю родину, своїх старих, добрих друзів. А тут урядові папери, без яких не міг покинути Новопетровської кріпості, не приходили.

Він пильно вижидав кожної пошти і за кожним разом, як вона не привозила нічого для нього, ні про нього, впадав у смуток.

«І знову туга й чекання безконечне,— записує у «Щоденнику» 18 червня.— Невже ж від 16 квітня донині не могли видати в штабі розпорядження про мене? Студені, байдужі тирані!.. Як твердо й шпарко виконується наказ арештувати, так, навпаки, мляво й холодно виконується наказ — звільнити; а виконують накази ті ж самі люди. Чому ж така різниця? В році 1847, в тім самім місяці, мене на сьому добу доставили з Петербурга в Оренбург, а тепер дай Боже на сьомий місяць дістати наказ... щоби відібрати від мене казенні речі й не давати мені дальше утримання».

І поет, дожидаючи звільнення з неволі, розбирав кривду, яку йому заподіяно надміру жорстоким царським присудом. «Август-поганин, засилаючи Назона до хижих готів, не заборонив йому писати й малювати, а християнин N. заборонив мені одно й друге. Обидва кати! Але один із них кат-християнин, і християнин дев'ятнадцятого віку, на очах у котрого виросла найбільша в світі держава, виросла на підвалинах Христового заповіту».

Роздумує, чому його за стільки літ військової служби не авансували. «Бездушному сатрапові й прислужникові царя привиділося, що мене викуплено з кріпацтва й виховано коштом царя, а я нібито й віддячив своєму добродію тим, що намалював з нього карикатуру. Так за це нехай же, мовляв, мордується невдячний! Не знаю, звідки взялася оця дурна байка, знаю тільки, що вона мені дорого коштує».

Та потішається поет думкою, що «все оце невимовне гора минуло, ніби не чіпляючися мене. Найменшого сліду не лишаючи по собі... Здається мені, що я й нині точнісінько такий самий, який був і десять літ тому. Жодна риса у моєму внутрішньому образі не перемінилася. Чи добре це? Добре. Бодай мені так здається. І я з глибини душі дякую моєму всемогучому Сотворителеві, що не дав страшному досвідіві торкнутися своїми залізними кігтями моїх переконань і молодечо світлик вірувань. Дещо прояснилося, викруглилося, приборало природніший розмір і вигляд. Але це вислід невпинно летючого Сатурна, а не гіркого досвіду».

І Шевченко починає пильно контролювати себе.

Роздумуючи над «Москалевою криницею», пише: «Вірші вийшли майже однакової доброти з попередніми моїми віршами, тільки трохи тугіші й більш уривисті. Та це нічого: дасть Бог, вирвуся на волю, і води у мене поляються плавніше, свобідніше, простіше й веселіше».

Немов орел, якого довго тримали в клітці, простує крила й пробує, чи вони ще здатні до лету. Здатні... Не так з малярством. Тут Шевченко не вірить собі. «Про живопис тепер мені годі й думати. Це було б схоже на віру, що на вербі виростуть грушки. Я й перше не був навіть мірним живописцем, а тепер тим менше. Десять літ без вправи здатні зробити й з великого віртуоза найзвичайнішого скрипулу. Значить, про живопис нема мені що й думати. А я гадаю присвятитися цілком ритовицтву акватинта... Першим моїм штрихом буде казарма, з образу Теньєра, про котрий мій незабутній учитель Карл Брюллов сказав, що варто з Америки приїхати, щоб подивитися на цей чудовий твір».

Що намір був твердий, видно з пізнішого листа до графа Федора Петровича Толстого, у якому Шевченко пише: «Творчим художником я не можу бути; про

таке щастя було б й нерозумно думати... Але я по приїзді до Академії при допомозі божій та добрих і світлих людей буду ритовником акватинта... сподіваюся зробити що-небудь достойне улюбленої штуки. Ширити через ритівництво славу славних художників, ширити в суспільності любов до доброго й прекрасного».

Тут, як бачимо, поет недооцінював себе як художника-пластика. Деякі його краєвиди й портрети критика ставить високо, а про офортний портрет графа Толстого каже Іван Труш, що під ним сміло міг би підписатися й сам Рембрандт¹.

29 червня записує Шевченко у «Щоденнику»: «Ще як був я малою дитиною, одна старенька бабуся, що завмирала, так мені говорила: «Широкий битий шлях із раю, а в рай вузенька стежечка, та й та колючим терном поросла». І вона говорила правду».

Терен — це ті перешкоди, які не пускали поета на волю. Скучне дождання скорочував він собі писанням «Щоденника». Пригадував добрих і лукавих приятелів, до життєпису докидував цінні додатки. З одного боку — Афанасьєв, Бархвіц, Апрелев, з другого — Лазаревський, Кухаренко та інші. «Пошли, Господи, всім людям таку дружбу й такого друга, як Лазаревський. Але винищ той бур'ян, що поріс на ниві найблагороднішого чуття!»

У споминах забринить іноді й щиро весела нота, як оця пригадка про Афанасьєва й його самовар. Шевченко дивувався, з якого джерела впливають в Афанасьєва такі довжелезні вірші, аж, побувши з ним 1846 р., переконався, що попросту творив їх самовар. «Не самовар казав собі подавати цей поет, а натхнення». Шевченко ж за це заплатив у готелевів рахунку 23 карбованці. Із таких гумористичних пригадок видно, що автор «Кобзаря» був чоловік від природи веселий, здатний щиро сумувати, але й сердечно сміятися, як українська народна пісня.

Найчастіше згадує тепер Шевченко свого улюбленого вчителя Брюллова, і ніби совість докоряє йому, що не кинув усього та не пішов за ним. «Чим я доказав, що я користувався настановами й дружнім довір'ям митця, величного на весь світ? Нічим і нічим.

¹ Див.: Труш І. Альбом малюнків Т. Шевченка. Неділя, 1911. Ч. 16—17.

До його недоладного оженення й після доладного розлучення я жив у нього на квартирі, чи, ліпше сказати, в його майстерні. І що ж я робив? Чим займався в цім святім місці?.. Дивно подумати... я займався тоді складанням українських віршів, котрі опісля такою страшною вагою упали на мою убогу душу. Перед його чудовими творами я задумувався, я голубив у своєму серці мого сліпця-кобзаря та моїх лютих гайдамаків. В його прекрасно-розкішній майстерні, мов у жаркому дикому степу над Дніпром, миготіли переді мною мученицькі тіні наших гетьманів. Переді мною розстелявся степ, засіяний могилами. Переді мною красувалася моя прекрасна, моя бідна Україна в усій своїй непорочній, меланхолійній красі... Дивне, всемогуче покликання. Я знав добре, що живопис — моя майбутня професія, мій хліб насущний. І замість того, щоби прослідити його глибокі тайни, та ще за проводом такого вчителя, як безсмертний Брюллов, я складав вірші, за котрі мені ніхто ані гроша не заплатив і за котрі нарешті позбавили мене свободи та котрі я, незважаючи на всемогучу нелюдську заборону, все-таки нишком складаю. І навіть думаю часом про надрукування (розуміється, під іншим іменем) цих плаксивих і худорлявих дітей своїх. Справді, дивно невгомне покликання!»

Цінний документ для дослідників генези Шевченкових перших творів і взагалі розуміння Шевченка як поета. Якесь вище покликання веліло йому бути не малярем, а перш усього поетом, хоч практичний розум наказував якраз щось противне. І щойно тепер розуміємо, чому нашого поета не вражала критика, ба навіть прямо вуличні напади російських критиків на нього, чому Гоголеві хлібом за каміння платив, чому, хоч як тужив за малярством, мережані книжечки з віршами, а не шкiцoвники з малюнками у чоботі ховав. Покликання та й годі!

Дивно вражають нас у тому визнанні слова: «незважаючи на заборону, все-таки складаю вірші».

Знаємо, що вірш «І досі сниться: під горою...» написаний в Оренбурзі 1850 р., а «Москалева криниця» — 16 травня 1857 р. в Новопетровську. Значить, більш як шість літ не писав Шевченко поезій. «Москалеву криницю» творив, а властиво перетворював після листа Лазаревського, у якому цей приятель поздоровляв його з волею. Значить, і так дуже ховатися

не було чого. Шевченко у вступі до свого «Щоденника» вливає нас, що писатиме правду, «що бачив і чув, і все, що серце перекаже», а під днем 7 липня вписує одну веймовірну пригоду у свою «правдиву хроніку». Значить, коли каже: «вірші нишком складаю», так і складав їх. Воно і погодитися з гадкою не легко, щоб поет, який під час слідства в Петербурзі і в Оренбурзі, і в Орську, і в Сирдар'ї — скрізь не кидав пера, а, навпаки, навіть багато творив, тепер, протягом більш ніж шести літ, ані одного віршика не написав. Мимохіть з'являється здогад, що може й писав їх, тільки не дійшли вони до нас, як і ціла спадщина доходила частинами, а не гуртом.

Перед заходом сонця іноді таки добре припікає. Так і неволя перед своїм кінцем давала себе Шевченкові добре почути. Особливо зненавиджена військова служба. Приїхав батальйонний командир, і Шевченка вивели на огляд. Від 5 години до 7-ї рано рота рівнялася, а 7-й у всій своїй величчї з'явився «рудий» гість. Мордував бідних солдатів, а між ними й поета до 10-ї рано, а по обіді всі конфірмовані мусили ставитися на ще гірший іспит. Шевченко ві на зерно не рушив вперед по шляху військової освіти. По іспиті командир кожного по черзі питав, за що виконує солідкий для серця обов'язок жовніра.

«Ти за що?» — спитав, звертаючись до мене.

Я відповів: «За написання бунтівних віршів, ваше високоблагородіє».

«Сподіваюся, що більше писати не будеш».

«Цей огляд, — додає поет, — так придушив мої блискучі, рожеві гадки, так мене збентежив, що якби я не мав у себе в руках листа Лазаревського, то я б зовсім знемігся під гнітом цього тяжкого враження».

І не тільки візити командирів, але й місцеві офіцери, люди переважно безідейні, малоосвічені і п'яниці безтяменні, надокучали Тарасові. Один з них, якийсь Кампіоні, навіть скаргу подав був на нього за якусь уявну кривду, та ще в нетверезому стані, а на ділі через те, що поет не хотів у його товаристві «п'янствувати». Довелося Шевченкові перепрошувати скривдженого офіцера та ще й заплатити чверть відра горілки. «Поганці! — кличе поет. — Та ще й патентовані поганці!»

Очікування скорочував собі поет читанням книжок. Між іншими читав К. Лібельта «Estetyka, czyli umnictwo piękne». На перший погляд, польський філософ видався йому містиком й не практиком у штуці. Його «Umnictwo» здавалося йому твердим, кислим і нудним. Згодом пізнав його ближче, й Лібельт покращав у його очах, але все-таки зостався «школярем». Шевченко погоджувався з ним на тому, що релігія у давніх і нових народів все була джерелом і підоймою штук красник, але не приставав на думку, немовби чоловік-творець у сфері штук стоїть вище природи, яка обмежена незмінними границями, а чоловік — ні.

Мабуть, під впливом Лібельта аналізує Шевченко вдачу українського й російського народів, українське й великоруське село, українську любов до природи й російську вроджену антипатію до зелені, до цієї живої, блискучої зорі, усміхненої матері-природи.

І такі прапї вели поета до того самого висліду, що й поетичні твори: до туги за рідним краєм, до охоти побачити його чимскоріше. «О, мій бідний, мій прекрасний, мій любий краю! Чи скоро я буду дихати живучим, солодким повітрям?» І поет стежить за подумом вітру, чи сприяє він поштовим кораблям, чи ні. Числить у думці час, коли такий корабель може наспіти і де він саме тепер на морі бути може. «О першій годині ночі вітер подув із південного сходу. Вітер тихий, рівний, такий власне, якого треба нашому поштовому човну».

В неділю 21 липня пішов Шевченко до кріпості, щоб поголитися. (Від пригоди з уральцями, які коло форту на острові Косаралі, побачивши його з широкою, мов лопата, бородою, взяли за мученика за віру й просили благословення, Шевченко двічі на тиждень голився.) Від першого підофіцера Куліха почув, що о 9 годині ранку приплив поштовий пароплав «Ласточка». Поголившись, придушив жалі й вертався до города. Виходячи з кріпості, зустрів шпитального наглядача Бажанова, й він перший привітав його з волею.

«Сталося це 21 липня 1857 р. об 11 годині ранку», — додає Шевченко, підкреслюючи важність цієї хвилини у своєму житті. Але ще й тепер не було яс-

но, як і куди може Шевченко їхати. Військові власті чекали відповідних наказів. А для Шевченка кожний день ставав роком.

XVI

Нарешті, 31 липня Іраклій Усков нагло згодився дати йому паспорт прямо до Петербурга. Другого дня він дотримав слова, а третього, себто о 9 годині вечора, залишив Тарас Шевченко Новопетровську кріпость і по триденнім щасливім плаванні морем на дряхлому рибальському човні прибув до Астрахані. Було це тоді зовсім нікчемне, осоружне місто. Ані ресторації, ні гостиниці, а поетові треба було тут кілька днів на пароплав ждати. Остаточо найняв якусь комірку за 20 копійок на добу й розжився.

Та незабаром і тут знайшов гарних людей. Земляки, переважно кияни, дуже щиро й радісно та побратерськи вітали славного свого поета, що вертався у рідний край із далекого заслання.

Тут відновив Шевченко знайомство з Олександром Сапожниковим, великим багатцем, який запросив його на пароплав «Князь Пожарський», що мав Сапожникова з цілим товариством відвезти до Нижнього Новгорода. Шевченко мав уже квиток за 5 рублів від пароплавного товариства «Меркурій», та тепер повернув цей квиток у контору, щоб його дали безплатно такому бідоласі, що навіть 5 рублів на їзду не має, і сам 22 серпня відплив з товариством Сапожникова з Астрахані.

Дорога була прегарна. Товариство поводитися з Шевченком дуже уважно, ввічливо, хоч просто, немов тямало, що треба йому віддячити за все, що він перетерпів на засланні. Береги Волги з кожною годиною ставали вищими й привабливішими. Поет жалкував, що годі було їх малювати, бо палуба тряслася і контури берегів скоро змінювалися.

Приїхавши до Саратова, відвідав Тетяну Петрівну Костомарову, матір свого друга Миколи. Показувала йому листи свого сина з-за кордону, пелюсточки фіалок, прислані з Стокгольма. «І, Господи! Чого ми з нею не згадували, про що не говорили!»

В дальшій дорозі на кораблі влаштували літературні вечори. Сапожников читав «Собачий пир» у перекладі Бенедиктова, капітан корабля Кишкін — того ж Бенедиктова «Вход запрещается» і «Кающуюся Россию» Хомякова, Панченко — «Губернские очерки» Салтикова. Поет схилився перед Шедріним і вигукував: «Гоголе, наш безсмертний Гоголе! Якою радістю тишилася б благородна душа твоя, побачивши докола себе таких геніальних учнів своїх. Други мої, щирі мої! Пишіть, подайте голос за оцю бідну, брудну, запаскуджену голоту! За цього зневаженого безсловесного смерда».

В Самарі зайшов до найкращого ресторану. «Здесь русский дух, здесь Русью пахнет», себто лоєм, спалениною і всяким можливим паскудством. Переїжджаючи повз Симбірськ, жалкував, що не міг оглянути пам'ятника Карамзину.

Зате корабель спинився біля Казані, і Шевченко зробив два ескізи з того города. Ввечері, їдучи далі, читали на кораблі «Наливайка» і «Войнаровського». Шевченко, мабуть, живо пригадав собі Рилеева і його сумну долю.

XVII

19 вересня¹ 1857 р. об 11 годині ранку причалив корабель «Князь Пожарський», на якому Шевченко вертав із заслання, до берега Волги біля Нижнього Новгорода. Тут стрінула нашого поета нова, несподівана пригода. Поліція затримала його, маючи наказ доставити «рядового Т. Г. Шевченко» в Уральськ².

¹ Таку дату подає Шевченко у двох листах, а саме: до М. М. Лазаревського від 8 жовтня і до І. Я. Ускова від 12 листопада 1857 р. У «Щоденнику» ж є дата 20 вересня, яку прийняв О. Кониський у біографії Шевченка (т. II. С. 170). беру дату, яку подав поет у двох листах.

² Комендант Новопетровської кріпості, не знаючи, що амністія, видана Шевченкові, була не повна (йому не дозволялося жити в обох столицях), дав був квиток на проїзд до Петербурга. Коли ж довідався про обмеження, то надіслав у Астрахань наказ до свого ад'ютанта Бурцова, щоб поета спинено в Астрахані, а коли його тут нема, то в Нижньому, щоб відібра-

На щастя, поліцеймейстером у Нижньому був тоді земляк, полковник Лапа, а губернатором — трохи ліберальний Муравйов (не «вешатель»!). Вони зрозуміли тяжке становище поета і послали в Оренбург лікарське свідоцтво, немовби він тяжко недужий і такої тяжкої дороги не може відбутися. Від себе написав Шевченко листа до графа Федора Толстого, щоб він виклопотав йому дозвіл хоч два роки прожити в Петербурзі для дальшої праці в Академії¹.

Поки наспіло рішення, довелося нашому поетові майже півроку проживати у Нижньому Новгороді. В листі до М. М. Лазаревського (19 жовтня) пише він: «В Оренбург уже давно писано з Нижнього, але з Оренбурга ще нема нічого, що се зо мною буде, а тим часом живу собі добре і весело отут між добримі людьми»².

З листа до графині Толстої³ видно, що приключка з затриманням у Новгороді зразу збентежила була поета. Він не знав, що таке сталося⁴. Але незабаром, як чоловік звиклий до ударів долі, втихомирився і сказав собі: все-таки воно до кращого йде. Поет навіть жартує собі, кажучи, що немов між киргизською пустинею й північною Пальмірою йому треба було де-небудь зупинитися, щоб у столиці не з'явитися «настоящим киргизом».

Незважаючи на сльоту й болото, він радо ходив по місту, оглядаючи церкви і всілякі будівлі. Благовіщенський собор, церква св. Георгія, Кремль робили на нього гарне враження, натомість не подобався йому новий собор. «Це велика ступа з п'ятьма короткими товчками»⁵. Не хотілося йому вірити, що це був

но у нього квиток і вислано в Уральськ. Наказ наспів до Нижнього скоріше, ніж поет приїхав, і поліція його затурила.

¹ Про це саме просить він також М. М. Лазаревського в листі від 8 жовтня.

² Те ж саме пише Шевченко й до Ускова 12 листопада: «Мне здесь пока хорошо. Нижегородская аристократия принимает меня радушно и за работу платит, не торгуясь, 25 рублей серебром за портрет, нарисованный карандашом. Деньги у меня есть. Теперь мне только недостает столицы, а то все, слава Богу, имею, начиная с здоровья».

³ Від 20 листопада 1857 р.

⁴ Це саме видно також з листа до М. М. Лазаревського від 19 жовтня 1857 р.

⁵ «Щоденник» Т. Шевченка. 20 вересня 1857 р.

твір Костянтина Тона, і мимохіть питається поет, чи не побудовано що святиню за планами самого Миколи? Поки не похолодало, малював краєвиди¹. Пізніше взявся до портретів².

Вечорами бував у театрі. Бачив сентиментально-патріотичну драму Потехіна «Суд людской, не Божий», Коцебу «Сын любви», «Путаница», якусь криваву драму, назву котрої не вважав потрібним подати в «Щоденнику», рядову драму «Мать-испанка» тощо. До нижньгородського театру ставився доволі критично, задаючи собі запитання, який-то тепер театр в Петербурзі? Натомість із захопленням слухав оркестр, який в антрактах грав увертюри або деякі номери із «Дон Жуана», «Вільгельма Телля», «Пророка» й «Гугенотів».

Бував також у нижньгородському клубі. Та, на його думку, московські клуби не подібні до європейських. Це прямо «посиділки», на які збираються російські дворяни, щоб провести вечір за картами, поїсти, випити, а то, як доведеться, прямо щоб один другого «по сусам смазать»³. На брак знайомих у Нижньому Новгороді годі було Тарасові нарікати. Крім давніх, таких, як колишній студент Київського університету Бобржецький та Брилкін, і крім людей, яких портретував Шевченко, він познайомився з полковником Лапою і його помічником Кудлаєм, з лікарем Гартвігом, з князями Голіциним і Трубєцьким, з генералом Веймарном та архітектором Фрейліхом,

Т. Шевченко. Автопортрет.
Офорт. 1860.

¹ Собор в Кремлі, церкви св. Іллі, Миколая тощо.

² Інженера Овсянникова, Грасса, Брилкіної, Брилкіна, нижньгородської красуні Попової, начальниці Нижньгородського дівочого інституту Дорохової та її своячки Ніни, подружжя Якобі, «гусароподобної» М. Варенцової і її будучого собачника-сина, Фрейліха, Кабинського, Шрейдерса і губернатора Муравйова.

³ Див. «Щоденник» Т. Шевченка. 3 жовтня 1857 р.

з начальницею дівочого інституту Дороховою, з бароном Торнау, з попутником І. Ковалевським, з критиком Улибишевим. У клубі зійшовся з тодішньою, так сказати б, «сметаною» нижньогородського суспільства. Не тільки інтелігенти, урядники тощо, але й аристократія, від губернського маршалка починаючи, радо вітали чоловіка з такою помітною мінущиною, як Шевченко,— художника й поета, що потерпів за свої вільнодумні ідеї. В багатому і все ж таки провінційному місті не часто попадається така визначна людина. До того ж усякий тоді цікавився питанням, як розв'язати кріпацький вузол, а Шевченко був відомим заступником кріпаків, і не один радий був почути його думку¹.

А все ж таки найбільше тягло поета до своїх земляків. «Овсянников, тутешній архітектор, благородний, добрий і розумний чоловік, а до того ще й земляк наш конотопський. Мені тут добре з ним»².

У вільні хвилини читав. Погана погода, коли годі було малювати та оглядати визначні церкви й монастирі, сприяла читанню. Поет не читав, а прямо зачитувався всілякими книжками³. «Дякуючи моїм тутешнім друзям,— писав він до графині Толстої⁴,— я засипаний книжками і запоем читаю або властиво відчитуюся, а осіння грязь на диво допомогла мені в тому солодкому ділі. Я прочитав усе, що тільки за цей час помітного з'явилося в нашій літературі. Тепер лишилися мені тільки цьогорічні журнали, і я насолоджуюся ними, як найсмачнішими ласощами».

Прочитав «Голос из России» (лондонське видання), комедію Островського «Доходное место», «Рассказ маркера»⁵, «Краткое историческое описание Нижнего Новгорода» Хранцовського, твори Гоголя у

¹ 12 листопада 1857 р. пише Шевченко до І. О. Ускова: «Занимает теперь всех самый животрепещущий вопрос о том, как освободить крестьян от крепостного состояния. С новым годом дождают правительственных распоряжений по этому вопросу».

² Лист до М. М. Лазаревського від 19 жовтня 1857 р.

³ «Читает у мене тепер, слава Богу, есть что, поздоров Боже добрых людей, але свого рідного нічого ніяк нема, окрім «Богдана Хмельницького» Костомарова». (Лист до М. М. Лазаревського від 19 жовтня 1857 р.).

⁴ Лист від 12 листопада 1857 р.

⁵ «Поддельная простота этого рассказа слишком очевидна»,— записує в «Щоденнику» під днем 30 вересня 1857 р.

виданні Куліша, переклади Курочкина з Беранже, журнали «Русскую беседу», «Отечественные записки», «Полярную звезду» за рік 1856, а з української літератури крім згаданого «Богдана Хмельницького» Кулішеву «Чорну Раду», «Записки о Южной Руси», тільки що відбиту «Грамотку», а також книгу Бодяньського «О времени происхождения славянских письмен».

Велике враження зробило на нього друге видання праці Іскандера «Крещеная собственность». 11 жовтня 1857 р. записує у «Щоденнику»: «Сердечное, задушевное человеческое слово! Да осенит тебя свет истины и сила истинного Бога, апостол наш, наш одинокий изгнанник!» Так само сильне враження зробила на нього «Полярная звезда» за 1856 р. «Обертка, т. е. портреты первых наших апостолов-мучеников меня так тяжело, грустно поразили, что я до сих пор еще не могу отдохнуть от этого мрачного впечатления»¹.

Як зацікавився і перейнявся Шевченко революційними змаганнями тодішньої журналістики, доказом може бути його вислів з приводу часопису «Посредник», який мав виходити в Парижі, щоб бути посередником між лондонськими виданнями та урядом, а також, щоб демаскувати підлоти «Пчелы», «Le Nord» і взагалі «правительственные гадости». «Прегарний намір. Шкода тільки, що це не в Брюсселі або не в Женеві. А то в Парижі якраз коронований Картуш по-дружньому придавить оце новонароджене дитя святої правди»².

Так само порадувала його звістка, ніби в Москві ходить між молоддю лист Костомарова до царя, повний «всякої істини» і загалом ширший та мудріший від листа Герцена до того ж самого адресата. «Лист Костомарова буцімто написаний з Лондона. Коли це правда, то напевне можна сказати, що М. І. належить до собору наших закордонних апостолів. Благослови його, Боже, на тому великому полі!»³.

З того бачимо, що ані клуб, ані гостинна нижньогородська аристократія, ні театр не пройняли його й

¹ «Щоденник» Т. Шевченка. 3 листопада 1857 р.

² Там же. 16 жовтня 1857 р.

³ Там же. 16 жовтня 1857 р. Як тепер знаємо, радість і надія на Костомарова були передчасні. Великий історик ніколи не рішився ступити на непримиримий шлях одвертої боротьби з царським урядом.

не надихнули тією мірою, що революційні змагання тодішнього російського суспільства, а властиво його високоідейних діячів.

Ні про кого з нових своїх знайомих поет не пише з таким натхненням, як про одного з останніх декабристів, з яким звела його доля в Нижньому Новгороді. У Якобі зустрівся він з декабристом Іваном Олександровичем Анненковим, що вертав з Сибіру. «Сивий, величний, лагідний старець в бесідах своїх не виявляє не тіні злості проти своїх жорстоких суддів, він навіть добродушно жартує собі з любимців царських Чернишова й Левашова, з голів тодішнього верховного суду. Благоговію перед тобою, один з первоцванних наших апостолів»¹.

Так само тепло згадує поет про конференц-секретаря Академії мистецтв Лабзіна, якого Аракчєєв заслужив у Сибіру, де він і помер на руках знайомої Шевченка м-ме Якобі. «Мені любо було почути, що цей визначний містик-масон зберіг до самої смерті незалежність думки й християнську незлобивість»².

На такому найближчому життєвому фоні з'являється Шевченкова поема «Неофіти». Між 4 і 8 грудня 1857 р. поет не вписує жодного слова у свій «Щоденник», а 8-го нотує: «Протягом оцих чотирьох днів писав я поему, назви котрої ще не придумав. Мабуть, назву її «Неофіти, або перші християни». Добре, коли б мене не піддурив Щепкін: я йому присвятив цю поему, і мені дуже хотілося б прочитати її та почути його щире, дружнє думку».

4 січня 1858 р. послав поет через Овсянникова свій найновіший твір до Куліша з заміткою, що він ще «недобре викінчений», та з проханням, щоб Куліш переписав гарненько «Неофітів» та послав їх Щепкіну³. А 21 січня просить у листі до М. М. Лазарєвського, щоб узяв від Куліша «Неофітів», прочитав їх та переслав через Шрейдєрса Щепкіну в Москву. Йому інтересно було знати гадку Куліша про цей новий твір («Щоденник». 4 січня 1858 р.). І незабаром тую гадку почув, але, мабуть, іншої сподівався. Куліш пише до нього, що «Неофіти» гарна штука, та вона

¹ «Щоденник» Т. Шевченка. 16 жовтня 1857 р. Несчастлива пригода жінки Анненкова змальована вельми зворушливо в спогадах Герцена про Івашова.

² Там же. 6 листопада 1857 р.

³ Лист Т. Шевченка до П. О. Куліша від 4 січня 1858 р.

не передається до друку, бо не годиться доброму синові (тобто Олександрові II) нагадувати про діла його батька (Миколи I). «Дак не тільки «Неофітів» друкувати рано, але дозволь мені їх не посилати і до Щепкіна, бо він з ними у люди носитиметься, і піде про тебе така чутка, що притьмом не треба тебе пускати в столицю»⁴.

Куліш зайняв, як бачимо, утилітарне становище, показав себе «plus royaliste que le roi». Шевченко не той. На похвали новому цареві він «і вусом не моргнув». Був іншої гадки. На патетичний лист Куліша відповідає просто і навіть з гумором: «Який там тобі нечистий казав, що я приготував свої «Неофіти» для друку? І гадки, і думки не було. Я послав їх тобі тільки прочитати, щоб ти бачив, що я тут не склавши руки сиджу. І старий Щепкін не такий, щоб він там воявся по Москві з ними як з писаною торбєю»⁵.

Та, незважаючи на не дуже-то привітливую думку Куліша, Шевченко далі піклується «Неофітами». З лютого 1858 р. питає у листі свого старого друга Щепкіна: «Чи прислав Куліш тобі свої «Неофіти»?». А з листа до М. М. Лазарєвського (22 лютого того ж року) можна здогадуватися, що поет хотів ними привітати також Марка Вовчка⁶. І Кухаренка теж сповістив про написання цього твору⁷. Коли ж 18 травня 1858 р. довелося йому у графів Толстих прочитати якийсь свій твір, так вибрав не що інше, а «Неофітів». «Щоб сповнити обіцянку, з горем дополам прочитав свої «Неофіти». Не знаю, наскільки вони мене зрозуміли, але все ж таки вислухали уважно»⁸. На тому й кінчаються вістки про «Неофітів» у автобіографічних матеріалах, за які можемо вважати «Щоденник» і листи поета.

¹ Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський. Т. II. С. 184.

² Лист Т. Шевченка до П. О. Куліша від 26 січня 1858 р.

³ «Марко Вовчок — це псевдонім якоїсь пані Маркович. Чи ве знаєш ти її адреса? Як не знаєш, то спитай у Каменецького, в типографії Куліша. Я чув, що він її добре знає. Як довідаєшся, то напиши мені: треба буде хоч письмом подякувати їй за її сердечні, щирі оповідання. Шкода, що не оставив тобі Куліш «Неофіти». Може, вони єсть у Каменецького. Спитай».

⁴ «Скомпонував ще я тут з нудьги одну штуку, поему «Неофіти», нібито із римської історії. Але вона ще не вироблена, тим не посилаю. Як вконтчу, то пришлю». (Лист без дати).

⁵ «Щоденник» Т. Шевченка. 18 травня 1858 р.

Навмисно розглядаємо тут, що Шевченко читав, з ким сходився й розмовляв, поки протягом чотирьох днів приступив до писання однієї з більших своїх поем. Між книжками не стрічаємо жодної, яка могла б піддати йому ідею до нового твору¹. Деяке значення для генези «Неофітів» міг би мати «Ірідіон» Красінського. Але в біографічних матеріалах про Шевченка ніде не доводиться нам натрапити на ім'я польського поета-філософа.

Для Шевченка він був людиною з іншої планети, як філософ, аристократ, як син гордого, політично скомпрометованого батька. Для українського літературного світу й для читаючого суспільства Красінський донині найменше звісний і зрозумілий з трійці великих польських поетів.

Тим-то і вплив його на Шевченкові «Неофіти» майже виключений. Коли він був, так хіба як якийсь далекий відгук, як рефлекс, як мимовільна пригадка дуже сильної пам'яті Шевченка, а не як джерело, з якого безпосередньо вдарив струмінь тієї бурливої, але чистої і свіжої води, якою шумлять, хвилюють, піняться та знову в глибоке, тихе плесо укладаються рядки «Неофітів».

Шевченко від молодих літ знав і до смерті возив з собою Святе письмо, а на вигнанні було це майже єдине його чтиво. Тим-то і називають його поетом-біблейцем².

Хлопчиком малим він слухав, як столітній його дід у неділю розгортав «Мінеї» і читав зібраній родині та сусідам житія святих і сподвижників господніх, борців та мучеників за віру. А безпосередньо по тім оповідав дід про Коліївщину, про безталанного Гонту, якого вороги так жорстоко замучили й на якого народ глядів мов на свого заступника, мов на борця за хлопську правду. В душу Шевченка з ранніх літ залігала, мов зерно будучини, оця паралель, яка не раз відзивається пізніше у його творах і яка творить зруб архітектонічної будови «Неофітів». Паралелізм цей зостається одним з наріжних каменів поетичної будівлі нашого поета.

¹ Треба б розглянути російські журнали того часу. Може, там знайдеться щось таке. Та я, на жаль, не маю зараз змоги скористатися більшою російською бібліотекою.

² Драгоманов, Шурат. (Прикметник — один з багатьох, але аж ніяк не єдиний.)

Він був патріот, народодолубець, філантроп і віруючий-християнин, бо якраз Христова віра підняла ідею збратання народів, вирівнювання прірви між повноправним горожанином і безправним рабом, проповідувала всесвітній мир і любов¹. У його голові ідея повалення кріпацтва й визволення рідного народу зливалася з проповіддю християнізму, творила щось одне, нерозлучне; він руйнував царство насильства, сатани, «встеклого деспота», щоб збудувати царство боже, державу волі й правди. Він був переконаний, що саме за це спостигла його така жорстока кара, й це переконання давало йому силу перенести тяжкі десятилітні страждання.

Як колись в робітні Брюллова ставали перед його очима привиди наших безталанних гетьманів, так тепер виринали перед ним образи колишніх мучеників Христових за віру й теперішніх страждальців за правду й волю. До них і себе він мусив причислити². Пекло, у якому жив на вигнанні, це чорне дно суспільне скріпляли його «вірую», були йому, мов потопаючому дошка спасіння.

Видно це з листа до графині Толстої (9 січня 1857 р.), з котрого довший витяг варто тут навести для пам'яті. Полемізуючи з висловом Шатобріана, що дешеве щастя — це правдиве щастя, Шевченко пише: «Тепер (себто після довгого заслання.— Б. Л.) і що лиш тепер я цілком повірив у слово — «Любя, наказую вы». — Що лиш тепер я молюся до Бога і дякую йому за безконечну любов до мене, за те, що він випробував мене. У тому випробуванні очистилося і видужало мое бідне, боляще серце. Воно забрало від очей моїх призму, крізь яку глядів я на людей і на самого себе. Воно навчило мене, як любити ворогів і тих, хто нас ненавидить. А цього не навчить ніяка

¹ Нашому поетові може й невідомо було, що рівночасно з апостолом з Іудеї Павлом поганський філософ з Іспанії Сенека виступав проти війни, проти поневолення людини, проголосив *utri et orbi*, що «*homo homini res sacra*».

² Про те повинні б тямити й ті панове, що раді б зробити нашого генія мало не релігійним проповідником, і ті, що з його віри роблять замети непоступовості, гріхів проти революціонізму і т. д. Шевченко був правдолюб, чоловік, який говорив і писав те, що думав і чув, ширій лірик, у нього не було «зерна неправди за собою» — от і все. Для такого чоловіка догмати не існують, бо він перебуває під впливом своїх почувань і думок, для нього був один догмат — рівноправність людей і народів, одне бажання — пізнати правду на землі.

школа, крім тяжкої школи досвіду і тривалої бесіди з самим собою. Я тепер почуваю себе коли не досконалим, то принаймні бездоганним християнином. Як золото з вогню, як дитина з купелі, виходжу тепер з похмурого чистилища, щоб ступити на новий, благородний шлях життя. І це називаю я правдивим, справжнім щастям, щастям, якого шатобріанам і у сні не побачити».

Нема ніякої причини не вірити в оцю сповідь поета перед людиною далекою, незнайомою, перед «сестрою Богу милою, а мною небаченою». Щонайбільше можна вважати ту сповідь глибоким, основним настроєм душі поета на порозі із заслання у вітчизну.

Цей його християнський, глибоко моральний настрій очищення і всепрощення скріпився при зустрічі з декабристом Анненковим, величним, благородним старцем, який так багато кривди витерпів за свої добрі змагання, а все ж таки замість ненавидіти людей, любив їх і навіть про своїх немилосердних суддів згадував з добродушною усмішкою на устах. Герцен і тодішня закордонна публіцистика, оповідання про смерть масона-містика Лабзіна пригадали йому колишніх кирило-мефодіївських братчиків і славу, живу ще у пам'яті загалу змову петрашевців. І перед поетом виринула нараз велика картина десятиліття боротьби молодих ентузіастів із старою кривдою царату. Царі московські й цісарі римські, Микола I і Нерон, учні Христові й ідейні члени змови декабристів, київського братства й уявної змови петрашевців¹ мимохить ставали віч-на-віч. У його бистрій пам'яті з'явився спомин того моменту, коли Костомарова мати виходила від сина з цитаделі «чорніша чорної землі» і йшла «неначе з хреста знята». Образ терплячої матері-аристократки, яка готувала для свого коханого сина світлу панську будучність,

¹ Змову петрашевців викрив у квітні 1849 р. надто ревний царський слідчий І. І. Ліпранді. У Буташевича-Петрашевського, автора славетного словника «иностранных слов», відбувалися щоп'ятниці сходни молодих письменників, учених і публіцистів. Приходили брати Достоевські, Белінський, В. Майков, Плещеев, Данилевський та інші. Розмови оберталися навколо трьох питань: суд, скасування кріпацтва й цензура. Розуміється, читали тут і дискутували твори Кабе, Прудона, Луї Блана, як це було тоді в звичай інтелігентних російських кіл. З того зробив Ліпранді державну змову, і багато петрашевців засуджено на дуже тяжкі кари.

а діждалася суду й кари того сина,— це прототип Алкідової матері з «Неофітів». Недавня зустріч з матір'ю Миколи¹ надавала тому образу більш реальних контурів.

Ось де вбачаю я джерело, з якого виплили «Неофіти». І тут, як звичайно в Шевченка, не книжки чужих авторів, а власні переживання дають йому поштовх до поетичного творення. В цьому переконанні скріплює мене «Щоденник» поета. Тут зустрічаємо не раз виїмки з чужих творів, які так подобалися Шевченкові, що він їх аж переписав собі для пам'яті, а прецінь видимих слідів на його поезіях вони не попустили.

Безперечно, дуже трудне завдання взяв на себе Шевченко: представити Рим за Нерона і на тому фоні провести паралель до Росії за часів Миколи I. Тут у поміч прийшло йому знайомство з античним мистецтвом і з історією стародавніх римлян і греків. На тому полі наш поет не був таким-то новачком, як декому здається. У його повісті «Художник» маємо на це чимало доказів. Вже при першому вступі в Академію мистецтв (коли ще не в покоевого живописця Ширяєва, особливо при малюванні Великого театру) він мусив познайомитися з грецькою скульптурою та стародавньою міфологією, до яких так часто тоді ще зверталося мистецтво, архітектура й література. І в Царському саду він копіював не що інше, як Сатурна, який «жере свою дитину». Познайомившись з Брюлловим, він далі знайомиться з античною культурою, малює Антіноя, Германіка й танцюючого Фавна. Його перша композиція — це «Едіп в Афінах», і в композиції тій видно вже розуміння грецького духу — в просторі і в широті малюнка. У свого старшого

¹ «Пароплав стояв у Саратовській пристані до другого ранку,— пише Шевченко у своєму «Щоденнику» 31 серпня 1857 р.— і я від полудня до першої години ночі провів у Тетяни Петрівни... Вона привітала мене, як рідного сина, радісним цілунком і ширими сльозами... І, Боже мій, чого ми з нею не згадували, про що не говорили! Вона показала мені листи свого Миколки з закордону і пелюстки фіалок, які він прислав їй з Стокгольма в одному з листів, 30 травня. Цей день нагадав нам історичний 30 день травня 1847 р., і ми, як діти, заридали. О першій годині ночі розпрощався я з благородною матір'ю прегарного сина».

приятеля-вчителя Сошенка бере кілька томів історії давньої Греції і читає їх. Божественний Брюллов відтягує його від середньовіччя і тим самим від німецької штуки (до якої у Шевченка залилася деяка нетаена нехоть), а повертає у світ стародавніх римлян і греків. Цей боготворений митець-учитель велить своєму улюбленцеві-учневі брати малярські теми виключно з Біблії та з історії греків і римлян, бо там все «просто й зграбно, а в історії середніх віків неморальність і почварство». Учень слухає учителя, і в нього на квартирі якийсь час нема іншої книжки, крім Біблії, «Анархарзісової подорожі» та історії Галіса. Як гарно вміє він описати та з'ясувати картину Брюллова «Афінський вечір», як часто в повістях, «Щоденнику» та в листах уживає імена і порівняння та загалом натякає на грецько-римський світ! Ні, йому не так-то було трудно перенестися «во время оно, як той мерзенний Рим з Нероном в паскудних оргіях конав». І коли римський світ не виступає у «Неофітах» так живо й барвно, як, приміром, в «Останніх днях Помпеї» та в «Quo vadis», то це тому, що, за словами самого Шевченка, «Неофіти» — поема тільки «нібито з римської історії»¹, а яка її властива тема, це читач сам здоров бачить. А втім, Шекспіровий «Юлій Цезар» також не суціль римлянин, і похибок проти історії і проти знання стародавнього світу там чимало, а все ж таки у високій вартості тому творив ніхто не відмовляє. Це ж поезія, а не історія!

Короткий зміст «Неофітів» такий. Молодий римський патрицій Алкід гуляє з веселим товариством у гаю біля Аппієвого шляху. Иде св. Петро, зустрічає веселу оргію і замість проклинати благословляє її. Алкід покидає веселе товариство, багатство, покидає добру, люблячу матір і стає учнем Христовим. Разом з іншими неофітами потрапляє в неволю, і його відвозять у Сіракузи. Любляча матір шукає усюди свого сина і знаходить його в сіракузьких підземеллях. Та туди її не хочуть впустити. А тим часом у Римі проголосили Нерона святым, чудотворним. Потягли люди в столицю, неначе в ірій птахи, щоби благодати

¹ Лист Т. Шевченка до Я. Г. Кухаренка від 16 лютого 1858 р.

ласки. Пішла й вона. І улагала! Привезли із Сіракузів християн, а з ними і її Алкіда. Бачила, як плив на галері і як співав псалом про суд над неправедними і про вічну славу преподобним. Чула, як він молився «за брата лютого» і як товаришів своїх ззивав, «щоб ворогові простили, але перед гординею його не поклонялися, бо зачались уже внучата, які без ножа і без вогню проженуть тисячі і тьми поганих».

Т. Шевченко. Автопортрет. Офорт. 1860.

А потім погнали їх у Колізей, мов у різницю, диким звірам та ще дикіший юрбі на грище. Де ж була Алкідова мати? Чом на Нерона не кинулася, мов на жорстокого звіра? Тоді стерегли його ліктори, а її не впустили в Колізей — залізну браму перед нею зачинили. Зосталася біля циркових мурів і головою розбити їх хотіла. Досиділа до ночі й бачила, як сіроокі скіфи вивозили недогризені тиграми трупи неофітів і як кидали їх у Тібр на поживу рибакам для цісарського столу. Бачила, як за її сином розстелилися широкі, тихі круги. І тоді замість прокльону з її наболілих грудей понеслася перша молитва до Христа. З поклонниці Венери стала вона проповідницею живого, істинного Бога.

Провідна думка твору не така, яку вбачає покійний О. Огоновський (народ український загибає в неволі, так, як колись і неофіти)¹. Це не провідна ідея, а ствердження факту. Власне, головна ідея, яка водила пером поета при написанні «Неофітів», далеко ширша і глибша. Вона містить у собі тодішнє «вірую» поета, його літературне й етичне «profession de foi».

Любов творить — ненависть руйнує. Щоб ворога полюбити, треба йому простити його гріхи, треба забути кривду, яку він нам заподіяв. Поет навчився

¹ Шевченко Т. «Кобзар». Львів. 1893. Ч. II. С. 396.

цієї високої штуки, цього мистецтва над мистецтвами у важкій школі життя, в довгій перебуванні на розмовах з самим собою. Очистився, став сущим християнином¹. До того й нас заохочує в поемі «Неофіти». Правдиве щастя не дістається дешевою ціною, як думав Шатобріан, за нього треба заплатити інколи власною кров'ю, цілим своїм життям. Народ український дорого заплатив за своє майбутнє щастя, а тепер, коли воно наближається (надія на нового царя і на скасування кріпацтва), хай же він стане того щастя гідним. Хай не допускає до свого серця поганських почувань помсти, хай буде далеким від кличу: «зуб за зуб, а око за око»². Будьмо, мов той Алкід, що товаришам своїм велів молитися за брата лютого, вірмо, що вже зачалися внучата, які без крові проженуть погані полчища насилля. Будьмо, мов Алкідова мати, яка, дивлячись на останні, зникаючі сліди земного існування свого єдиного сина, піднялася до ідеалу Божої матері. Вона, мати звичайного, але високоідейного чоловіка, понесла у світ не прокльони, але проповідь любові, вселюдського прощення і щирого, правдивого братерства. Поет вірить, що навіть самого Нерона чи там Миколу осудить такий «правдивий, наглий суд». Зійдуться навколо його смертного ложа «діти волі», жертви його гріховного життя, і... простять йому — бо це найвища моральна кара³.

Жертва, велика жертва, приводить до великого добра, до тієї правди, яку поет ототожнює з братолюб'єм і волею. Треба бути християнами, але не казенними, не фарисеями, а сущими послідовниками Христа.

А притім ніколи не треба забувати, що лютому ворогові, «деспотові скаженому», можна простити й треба простити, та не вільно, ніяк не вільно поклонитися перед його гординою, як стали поклони бити навіть найчільніші люди перед новим царем, не знаючи, яким він себе в майбутньому покаже. Треба ідейно прагнути до того, щоб не було деспотії на світі

¹ Лист Т. Шевченка до А. І. Толстої від 9 січня 1857 р.

² Кріпацькі бунти й убивства лютя панів-деспотів.

³ На високу ідею всепрощення в творах Т. Шевченка звернув увагу С. Єфремов у своїй «Історії українського письменства» і в книжці «Шевченко».

і щоб люди були людьми¹. Треба на торжища й у чертоги нести проповідь любові, всепрощення, братання.

Такий глибокоідейний зміст робить «Неофітів» твором загальнолюдським, а в українській літературі дає йому виняткове, передове місце.

Такі твори — це не продукт виключно артистичних змагань, а синтез переживань, отих довгих розмов з самим собою, про які пише Шевченко до Толстої, це шматок зрілого й дорогою ціною набутого світогляду. Носять вони на собі не тільки видиму печать розуму й серця поета, але й глибокий відбиток часу й тому мимохіть еднаються у якийсь дорогий ланцюг з подібними творами сусідніх народів. Так воно є і з «Неофітами». Подібний настрої знайдемо в тодішній літературі, ще більше в публіцистиці російській, а до якоїсь міри також і в польській. Після тяжкого отупіння, після того летаргічного сну, у який потрапило було російське вільнодумство між роками 1847 та 1855, почалася доба нових надій, нової весняної праці, настав, як російські історики літератури кажуть, «медовий місяць російського прогресу».

Царський маніфест на ім'я віленського генерал-губернатора Назімова, усунення з уряду Дубельта й Закревського, амністія 1856 р. викликали настрої радості й вдоволення, який легко перейшов в угодовство з тодішнім урядом. Навіть найпередовіші люди повірили в добру волю уряду працювати разом з інтелігенцією, щоб вивести Росію з того тяжкого становища, у якому вона опинилася за попередників Олександра II та яке у всій своїй грозі виявилось під час Кримської війни. Те велике передчасне довір'я бачимо з листа Куліша до Шевченка, у якому Куліш величає молодого царя батьком-спасителем. І не дивно, бо навіть сам Герцен, провідник тодішніх вільнодумців, піддався непереможним чарам «медового місяця російського прогресу» з російським урядом, і він видрукував у своєму «Колоколе» славний лист до царя, що починався словами: «Ты победил, галилеянин». Слова ці живо нагадують Красінського «Ga-

¹ Т. Шевченко, знаючи історію Риму, знав також про те, що поняття рівності людей було «jus naturale», яким керувалися римські юристи.

Шле vicisti», а одні й другі неначе знаходять відгук у Шевченкових «Неофітах». Але я думаю, що це більше відображення тодішнього загального настрою, котрому все ж таки підлягають навіть такі сильні й оригінальні інтелекти, яким безперечно був Шевченко.

Та навіть супроти такого загального настрою наш поет виявив себе доволі самостійним. Він не потрапив у таке безмежне довір'я до нового уряду, яке пробивається у російських і наших інтелігентів, ані у месіанізм, який став після повстання 1831 р. однією з характеристичних прикмет польської думки. Ніякої теорії про якесь окреме посланництво українського народу не бачимо у нього, ніякої туманної ідеології, ані поганого мракобісся. Наш поет зостався і тепер проповідником волі й правди, для якої жадав найвищої жертви — всепрощення. Крізь жертву ту, крізь моральне очищення, крізь блага поступу й культури він вірив, що дійдуть люди до того правдивого щастя, яке не купується дешевою ціною і «про яке не снілося шатобріанам»¹.

«Неофіти» написані 4, 5, 6 і 7 грудня 1857 р. в Нижньому Новгороді, а присвячені Щепкіну в пам'ять 24 грудня того ж року, коли поет після довгої розлуки побачився знову із своїм старим другом, великим артистом.

Автографів повинно б бути кілька, бо Шевченко послав був один примірник до Куліша з проською, щоб він переписав і вручив Щепкіну, другий жертвував Маркович, а крім того один заховав у себе і з нього читав поему на сходинах у графині Толстої. Отже, можна собі уявити так: перше був брульйон, далі примірник, який зробив поет і послав Кулішеві, примірник у збірці творів, які переписував поет у Нижньому Новгороді, і примірник для Маркович. Можливо, що з примірника у збірці й читав Шевченко поему на сходинах у Толстих (з брульйону, з яко-

¹ У нього віра Христова не є виключно вірою, а культурно-історичною силою, на якій збудований європейський прогрес. Можуть її надуживати й викривлювати, пристосовуючи до всіх місцевих і хвилинних цілей, але у своїх основах, у своїх головних ідеях вона утверджує рівність людей, волю і єднання народів, буде світогляд куди вищий від еллінізму, іудаїзму й магометанства.

го тричі переписав і, певно, не одно змінив, мабуть, тяжко було б читати).

З автографа, подарованого Марку Вовчку, друковано текст поеми в пражському «Кобзарі». На тому автографі посвята: «Любій, мой єдиній доні Марусі Маркович на пам'ять. 3 апреля 1859. Т. Шевченко. Крім того, маємо копії, писані рукою не Шевченка. Першодрук у львівських «Вечерницах» за 1862 р., числа 31—33.

Критика звернула на «Неофітів» швидше свою увагу, ніж на «Великий льох». Перший відгукнувся Куліш. Він визнав «Неофітів» гарною штукою, але не на часі. І то не на часі з суто практичного боку. Боявся, щоб Шевченко не пошкодив собі своїми «Неофітами». В глибоку ідейність твору, в його саме велику актуальність «гарячий Куліш» не увійшов.

Євгеній Згарський, розбираючи «Неофітів» (у «Правді» за 1868 р., стор. 235), каже, що «поет поставив нам великим, святим приміром образ терплячих за віру мучеників, християнських нововірців. Ні жовцю, ні помстою не дише зболіле серце нашого віщого. Не зазиває він земляків своїх до кривавої помсти розпинателям, а до непохитної віри в правду».

Із Є. Згарським не погодився О. Огоновський у своїй критично-естетичній розвідці про цю поему¹. Він обстоює думку, що Шевченко говорив тут все ж таки про помсту і т. д. Драгоманов² кілька разів торкається «Неофітів». Відкидаючи погляд деяких критиків, нібито Шевченко був революціонером-раціоналістом, він вказує на те, що в «Неофітах» наш поет стояв на християнських позиціях і молився навіть до хреста. Він закликав на землі поклонятися тільки правді (не кесарям), а на небі Богові святому.

В іншому місці в тій самій статті Драгоманов називає «Неофітів» дуже необробленими, але чому, того не каже. Він каже, що як у малярстві треба було нашому поетові витратити багато часу, щоб перейти від брюлловського класицизму до рідного йому реалізму, так і в поезії нелегко було йому залишити

¹ Див.: Правда. 1873. С. 166—172; 197—201; 227—232.

² Драгоманов М. Шевченко, українофілі і соціалізм.

Жуковського й Міцкевича, на котрих він «вивчився писати»¹. Картини Шевченка, говорить далі Драгоманов, окрім явного «жанру» показують, що йому ніколи (?) не довелося зовсім вибитися з «класицизму», а вдалось іноді тільки перемішати класицизм з реалізмом на спосіб «французского с нижегородским», як, наприклад, у картині русалок. Те ж саме треба сказати й про багато його писань з пізніших часів, наприклад про «Неофітів». А ще в іншому місці каже цей учений, що в «Неофітах» недоладно перемішано Петербург з Римом, хоч сама розповідь тут рівніша, ніж в інших творах після повороту з неволі.

Інакше відізвався про героїню «Неофітів», Алкідову матір, інший наш учений — Іван Франко. Він каже, що в літературі всього світу не знає поета, котрий би представив такий високий і такий щиро людський ідеал жінки-матері, як це вчинив Шевченко у «Неофітах», а також у «Відьмі» та в «Марії».

На високу непохитність ідеї всепрошення в творах Шевченка вказав Єфремов у збірці «Шевченко» і в своїй «Історії українського письменства».

З чужих критиків помітний голос А. Єнсена. Він називає «Неофітів» грізним малюнком культурного побуту з перших часів християнства. Визнає дійсно високе етичне значення цього твору, але каже, що з мистецького боку він стоїть куди нижче. Видно відсутність класичної освіти².

Вже з наведених голосів видно, що критика дивилася на «Неофітів» головню з боку історично-етичного (як взагалі на твори Шевченка), недобачаючи їх високої мистецької вартості.

Про мову чисто народну, хоч істотно доповнену (з необхідності) латинськими словами, про її поважність, легкість, музикальність треба б окрему статтю писати. Другої такої молитви, як «Пренепорочная в женах», наша література не має, і в світовій тяжко до неї знайти пару. Так само і пересторога «Горе з

¹ Зіставлення Жуковського з Міцкевичем, а Міцкевича з Брюлловим не витримує критики. Так само помилково вважати, що Шевченко навчився творити поезію від Міцкевича. Про дальші зневажливі вислови нема чого й говорити. Українська критика ставиться нині цілком інакше до Шевченка і як до маляра, і як до поета. У Драгоманові говорив тут учений соціолог-полеміст. Він поступив з Шевченком, як Писарев з Пушкіним.

² Див.: Jensen A. Taras Schewtschenko. Ein ukrainische Dichterleben. S. 141—142.

вами!» і «Псалом новий Господеві», і молитва Алкіда. Це перлини не тільки української думки й серця, а й найчудовіші перлини нашого слова.

А далі образи. Скільки їх тут змальовано і якою певною рукою, і якими оригінальними кольорами! Вже перші з них — тюрма, хрест златомальований і ворона відкривають перед нами якусь небувалу галерею. А далі оргія біля Аппієвого шляху з гетерами й козлоногим фавном і серед оргії тої св. Петро з благословляючою рукою, і смерть Нерона, до якого злітаються душі мучеників з цілого світу, щоб йому простити, і проща до Неронової статуї, і галера з неофітами, які плывуть Тібром, а їх рідні стоять на березі і за ними мов під чарами сугестії подають «Алілуя», і жорстоке грище на лідійському піску великого цирку, і ніч у Колізеї, і цілий XV розділ. Це ж цикл, у якому не знаєш, чому більше дивуватися, чи мистецтву слова, чи дару інтуїції, чи пластичному генію? А вже образ матері, яка дивиться на хвилі каламутного Тібру, в котрих гине недогрижене тіло її сина, — це прямо щось монументальне, таке високо-трагічне, що мимохіть забувається про всяких критиків та рецензії і на уста спадає одно-однісіньке слово: геній!

Як поет-малюв Шевченко розумів, що такий образ римського світу, який він мав у душі, коли взявся писати «Неофітів», вимагав величезного полотна (подібного до того, як у поемі «Сон»). Тому він змалював його на далекому фоні, а наперед висунув тільки дві постаті — Алкіда і його благородної матері¹, представляючи їх трагедію в нечисленних, але мистецьких картинах. Обидві постаті з кожного боку не тільки бездоганні, але прямо незрівнянні.

Твір (625 рядків) написаний протягом 4 днів, отже, писаний з якоюсь вибуховою силою, щирий, ентузіастичний. Та щирість чуття, думки, лінії і слова має якусь окрему, непідкупну, силу. Вона говорить до нас огненно, розтоплює наше серце і, мов кадило істини, несеться понад нами. Робить те, про що поет благає у вступі до поеми, у своїй незрівнянній молитві.

¹ Прототипи релігійні — Христос і матір Божа; реальні моделі — Костомаров і його мати.

XVIII

Буваючи в Нижньогородському театрі, познайомився Шевченко з молодою драматичною артисткою Катериною Борисівною Піуною, «дуже люблю дівчиною», і знайомство це довело до того, що поет написав до неї листа, у якому признався, «що стати нашим мужем було б для мене найбільшим щастям, а зрестися цієї думки буде трудно».

Та все ж таки незабаром прийшло зрестися. Молода дівчина не бачила, мабуть, щастя у подружньому житті з чоловіком, хоч не так-то старим, але знищеним тяжкою неволею. Хвилинка любов пригадала, мабуть, поетові його Оксану, товаришку молодих літ, котрої іменем охрестив кілька героїнь своїх творів, і Дзюню Гусиковську у Варшаві, може й княжну Варвару, свого ангела-опікуна, і до його любовних розчарувань додався ще один епізод. Епізод, бо, як із «Щоденника» видно, поет не довго тужив за Катериною Борисівною.

В Нижньому Новгороді переписував Шевченко свого «Матроза» («Прогулка с удовольствием и не без морали»). Видався поетові занадто розтягнутим, а переписування дуже йому наскучило. «Нестерпно нудна робота! Літераторам повинні платити не за писання, але за переписування власних творів», — каже з гумором.

9 лютого «без найменшого силування написав три поезії: «Доля», «Муза» й «Слава». Цікаво, що не пригадував собі «Пустки», яку написав у Києві 13 грудня 1844 р. й присвятив Щепкіну. «Цілком не пам'ятаю тої «Пустки», а чую про неї вже не перший раз».

21 лютого почав переписувати для друку свої поезії, писані від 1847-го до 1858 року. «Не знаю, чи багато доброго зерна виберуть із цієї половини». Крім того, працював над «Відьмою». «Я занадто цупко взявся за свою «Відьму», так цупко, що нині скінчив. А роботи було немало, і скінчив, здається, не згірше. Переписав і злегка поправив «Лілею» і «Русалку». Як то приймуть земляки мої мою невірницьку музу?»

За такою працею минуло п'ять місяців. Між тим вирішилася справа Шевченкового повороту. Саме на свої уродини дістав він лист від Лазаревського, що дозволено йому приїхати до Петербурга й жити там. «Кращого поздоровлення не можна собі бажати».

Того ж дня о 3 годині у Шрейдерса зібралися на обід: М. і П. Брилкіни, Грас, Лапа, Кудлай, Кадницький, Фрейліх, артисти Климовський і Владимиров, Попов і Товбич. «При обіді було шумно, весело й дуже гарно, бо товариство було однодушне, просте й високою мірою благородне. За шампанським виголосив я промову: найперше подякував моїм гостям за честь, а наприкінці сказав, що я не буду до Бога в претензії, коли всюди зустрічатиму таких добрих людей, як вони, і що пам'ять про них назавжди заховаю в моєму серці».

1 березня записує поет: «Від міністра внутрішніх справ прийшов до тутешнього губернатора лист, що мені дозволено проживати в Петербурзі, але все ще під наглядом поліції».

7 березня від полудня до 1 години ночі прощався Шевченко зі своїми нижньогородськими приятелями. Розставання закінчив у М. Дорохової вечерею і тостом за здоров'я графині А. І. Толстої. Видно, що ні за яких обставин не забував поет своєї благодійної заступниці.

3 Нижнього Новгорода виїхав Шевченко 8 березня о 3 годині пополудні саньми, а 9-го вночі приїхав до Володимира возом. Тут, на поштової станції, здивався з Бутаковим, під чиею командою в 1848 й 1849 рр. плавав по Аральському морю. Був це неначе останній живий спомин й останнє прощання з неволею. При самій згадці про пустиню серце Шевченка холонуло.

Об 11 годині вечора приїхав поет до Москви і зараз на другий день рано пішов шукати свого друга Щепкіна. У нього й замешкав. Тут занедужав на очі. Лікував його Дмитро Єгорович Мін, учений — перекладач Данте й ще більше вчений та досвідчений лікар. Мін радив Шевченкові кілька днів не виходити з хати, але поет не втерпів і увечері «тишком-нишком» відвідав друга, якого давно не бачив, — княжну Варвару Миколаївну Репніну. «У неї корисна переміна: стала повніша й мовби молодша».

Таким єдиним реченням обмежується поет при

опису зустрічі з людиною, яку так високо цінував, до якої поспішав, незважаючи на свою недугу. Між словами можна дочитатися, що зустріч вийшла сумовитою. Княжна не сподівалася побачити такого Шевченка, яким він був тепер. Вправді, з неволі посилав він їй свій портрет (словами) як солдата лисого й об'яженого, але в душі носила вона його таким, яким востаннє бачила,— молодим, повним темпераменту, з палкими очима, з чолом високим, круглим, гладким. Тепер явився їй передчасний старець з довгими сивими вусами, з лисою головою, зі зморшками під утомленими очима. Душею зостався поет таким, як і був перше: вічно молодим, скорим до ласки й гніву, чутливим на добро й красу, на горе й кривду, але його тілесний образ перемінився до невпізнання.

18 березня скінчив Шевченко в Москві переписувати свої твори за 1847 р. «Шкода, що нема з ким тямущим прочитати. Михайло Семенович не суддя в тій справі, він занадто поривається. Максимович — цей просто схиляється перед моїм віршем. Бодянский також. Треба буде почекати Куліша; він хоч жорстоко, а деколи скаже правду. Зате йому не говори правди, як хочеш зберегти з ним добрі стосунки».

З побуту в Москві був Шевченко дуже вдоволений. «Гріх мені нарікати на долю, що вона загальмувала мою їзду до Петербурга. За один тиждень я тут зустрівся і познайомився з такими людьми, з якими й через кілька літ не вдалося б мені зустрітись». Особливо милувався співом М. В. Максимович. «Хоч нині страсна п'ятниця, вона цілий вечір співала мені наші рідні, сердечні пісні. А співала так гарно, з таким чуттям, що мені здавалося, ніби я перебуваю на берегах широкого Дніпра».

І зустріч з Сергієм Аксаковим, «прекрасним, благородним старцем», порадувала його дуже. Цей запросив Шевченка на літо до себе в село.

Великдень відсвяткував у Щелкіна, у якого не було визначеного часу на говіння. «Відцуратися споконвічного звичаю об'їдатися й обпиватися зі сходом сонця, та це ж просто наруга над святощами».

Максимович дав на честь Шевченка обід, на якому були Погодін і Шевирьов. Останній не подобався Шевченкові: «солодкий до нудоти старик». Господар виголосив вітальні вірші, які склав на честь поета, що повертається з неволі, а по обіді «люба господи-

ня» проспівала кілька українських пісень. У Кошелева зустрівся Шевченко з Хомяковим та з князем Волконським, декабристом. «Він спокійно, без найменшої злості розповів мені деякі епізоди із свого 30-літнього заслання; нарешті додав, що ті з його товаришів, яких ув'язнили поодиноці, всі повмирали, а ті, що були ув'язнені по кілька разом, пережили своє випробування, між ними й він».

26 березня о 9 годині ранку розстався Шевченко із Щелкіним, а о 2-ій від'їхав залізницею в Петербург.

В Москві найбільше тишило його те, що знайшов у освічених москвичів, а особливо в родині Аксакових дуже тепле, привітне ставлення до себе й щире сприйняття своїх віршів.

XIX

О 8 годині вечора 27 березня приїхав поет у Петербург і зайшов прямо з залізниці до свого друга Лазаревського, який так пильно піклувався ним під час вигнання і мав особливе щастя першим сповістити Шевченка про визволення з неволі й про дозвіл на перебування в Петербурзі.

Дуже сердечно зустріли Шевченка в родині Толстих. В «Щоденнику» 28 березня поет пише: «Ця зустріч була сердечніша від усякої зустрічі свояків. Багато хотів я переповісти їй (графині Толстой.— Б. Л.) і не сказав нічого. Нехай вже на другий! Пляшкою шампанського освятили ми святе, радісне побачення і о 8 годині розійшлися». Увечері 30 березня графиня Настасія Іванівна представила Шевченка своїм знайомим, що у великому гурті зібралися у неї. Вітали його як давно жданого, дорогого гостя. 12 квітня у Толстих був прошений обід на честь Шевченка для численних приятелів того знаменитого й усіми шанованого дому. При обіді граф Толстой сказав коротке слово на честь царя (Толстой був віце-президентом Академії мистецтв), а промову на честь поета виголосив Микола Дмитрович Старов, відомий російський письменник. Він сказав: «Нешастя Шевченка скінчилося, і цим усунуено одну з величез-

Т. Шевченко.
Портрет Ф. П. Толстого.
Офорт. 1860.

Шевченко гідний бути безсмертним. Дозвольте ж проголосити тост подяки за того Шевченка, що своїми стражданнями підтримав святу віру в те, що дійсно моральну природу чоловіка жодними обставинами неможливо побороти».

У Толстих бував Шевченко частим гостем, і графиня не раз просила його до себе, хоч не мала ніякого діла прямо, щоб побачитися й поговорити з чоловіком, якого поважала й цінила. Які щирі й близькі відносини в'язали Шевченка з родиною Толстих, видно зі споминів їх доньки П. Юнге. Каже вона між іншим, що коли граф Толстой прийшов з міста додому із щасливою звісткою про амністію нашого поета, було розбуджено дітей і зібрано їх у їдальні, де ціла родина відсвяткувала радісний момент.

Коло знайомих Тараса Шевченка в Петербурзі поширювалося з кожною дниною. Тут зустрів він своїх польських товаришів недолі з Оренбурга: Сераковського, Станевича й Желіговського-Сову. Цей присвятив йому вірш, який кінчається строфою:

Jak przed grotem słońca pryska
Ciemnej nocy mrok i chłód,
Tak zbawienia chwila bliska,
Kiedy wieszczow rodzi lud.

Коли цим спасінням мало бути скасування кріпацтва, так Сова не помилюся, коли ж він на думці мав

волю народів, так сподівання його були дещо передчасні. Та в будь-якому разі вірш цей характеризує ті великі сподівання, якими були пройняті інтелігентні люди в Росії тоді, як царем став Олександр II. Що й українські кола не інакше думали, видно з листів Куліша до Шевченка. «Цар, дай Бог йому здоров'я й довгого царствування, не забороняє нашої мови. Тепер процвіте рідне слово»¹. «Не годиться напominать доброму синові про діла його батька... Він же тепер у нас первий чоловік; якби не він, то й дихнуть нам не дали б»².

Що Шевченко був іншої гадки, показують його «Неофіти», «Юродивий» і думка «Я не нездужаю, нівроку», де читаємо ось яку програму:

Добра не жди,
Не жди сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
Її приспав. А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить;
Та добре вигострить сокиру —
Та й заходиться вже будить.
А то проспить собі небога
До суду Божого страшного!
А панство буде колихать,
Храми, палати муровать,
Любить царя свого п'яного,
Та візантійство прославлять,
Та й більше, бачиться, нічого.

Шевченко й після заслання, по амністії зостався непохитним революціонером, який вірив у справу і всупереч рожевим сподіванням Куліша проголошував червону програму дій. Хто з них був правий, бачимо нині.

Між росіянами, знайомими Шевченка, бачимо графа О. Толстого, поета й драматурга, генерала С. Хрульова, учасника оборони Севастополя, славного математика М. Остроградського, поета Л. Мея, що перекладав деякі вірші Шевченка, професора К. Кавеліна, братів Жемчужникових, адмірала А. Голенищева, знаменитого ритовника Ф. Йордана, малярів Г. Михайлова й Лукашевича, обер-секретаря синоду М. Юзефовича та багатьох інших. Товариство неабияке! Під

¹ Чалый М. Жизнь и произведения Тараса Шевченка. К., 1882. С. 105—106.

² Там же. С. 117.

кінець життя познайомився в Академії мистецтв із І. Тургеневим, якому й завдячуємо останній портрет Шевченка, списаний мистецьким словом великого повістяра.

Доля хотіла, щоб на схилі літ познайомився поет також з сином того чоловіка, який колись мав для нього таке велике значення,— В. П. Енгельгардтом. Був це молодий, дуже порядний чоловік. «Багато, пребагато,— записує Шевченко в «Щоденнику»,— зворушилося у мене в душі при зустрічі з сином мого колишнього пана. Але забуття тому, що минуло, а мир і любов тому, що є тепер».

Серед такого товариства й з такими знайомими минали поетові останні літа. З «Щоденника» довідуємося, що раз сидів Шевченко з Кавеліним до 3 години ночі на розмові про минулу й майбутню долю слов'ян, про психологію й філософію. Коли додати, що мав біля себе своїх найближчих приятелів Білозерського, Костомарова й Семена Гулака, то певно, що не нудьгував тепер так, як колись на засланні. Ходив до театру, на концерти й радо бував у домах, в яких плекали спів та музику. Між іншими залюбки слухав славного піаніста Контського, який акомпонував йому до українських пісень, а також любувався читаннями свого старого друга Щепкіна, який з Москви приїздив у Петербург відвідувати Шевченка.

Коли ж уперше побачив славного трагіка, негра Айру Олдріджа, зрадів немало. Після виступу в «Отелло» назвав його великим артистом. Познайомилися у Толстих. Двоє людей з іншого підсоння, далеких за виглядом, світоглядом, вдачею, а прецінь так близьких. Обидва були колись невільниками, обидва великі митці, душі задивлені в якусь не з цього світу красу. Олдрідж хотів дістатися до театру, але через те, що псам і муринам був туди вхід заборонений, мусив стати слугою-невільником у якогось актора; Шевченко, бажаючи вчитися малярства, попав у неволю до Ширяєва. Обидва приборкали свою долю і стали визначними людьми, обидва ненавиділи неволю й увесь той устрій, що ділив людей на вільних і поневоленних. На жаль, не могли розмовляти між собою без перекладача. Але еднала їх пісня — найкраща перекладачка. Шевченко співав українських народних пісень, Олдрідж негритянських або стародавніх романсів англійських. Іноді приходив Олдрідж

до Шевченка, замикалися двері, й вони зоставалися удвох. Бог знає, як і що вони тоді говорили¹. Шевченко змалював портрет знаменитого трагіка, а Олдрідж придбав собі портрет Шевченка роботи Микешина.

Не так гарно складалося знайомство з Тургеневим, чоловіком великої культури, але цілком іншого крою. Автор «Батьків і дітей» був сином діди́ча, звик був до тонких форм товариських стосунків і у своїх творах велику вагу надавав літературній формі. Він не міг пристати душею до чоловіка такої ширі, наглої вдачі, яким був Шевченко. На думку Тургенева, Шевченко був людиною замкнутою в собі. Робив враження не поета, а чоловіка самотнього, у якого в душі багато болю і терпіння і який туди нерадо будь-кого пускає. Загалом вдача пристрасна, нестримна, долею гноблена, але не зламана; чоловік із народу, поет і патріот. За словами Тургенева, Шевченко писав якусь поему мовою, котру могли б розуміти москалі й українці, і читав йому навіть початок тієї поеми².

Зате від першої зустрічі полюбив Тарас молоду письменницю М. Маркович, що своїми оповіданнями відразу здобула собі славу й полонила навіть такого вибагливого критика літературної справи, яким був Тургенев. З творами Маркович ознайомився Тарас раніше, ще в Новопетровську, куди їх прислав йому Куліш як найцікавішу новину з листом, що починався словами: «Бач, які дива творяться!» Тепер познайомився поет з самою авторкою славних «Народних оповідань».

Молода письменниця сприймалася ним як здійснення його колишньої молитви, щоб Бог послав Україні «кроткого пророка і обличителя жестоких, людей неситих». І ось сходила нова, ясна зоря над українським літературним овидом. З'являлася сила, від якої віяло молодістю. Поет дивився на неї, як батько на талановиту дитину, на свою спадкоємницю. Особливо високо цинив її мову. Коли Тургенев спитав, якого б автора читати, щоб навчитися «малоросійському языку», Шевченко відповів: «Марка Вовчка; він один володіє нашою мовою». Йй він присвятив прегарний

¹ Так їх і змалював знаменитий ілюстратор Л. Пастернак для збірника «Клич».

² Споминки про Шевченка І. С. Тургенева. В кн.: Шевченко Т. Кобзар. Прага, 1876. С. 17.

вірш «Марку Вовчку» і «На панщині пшеницю жала» — чудову ілюстрацію до книги про кріпацьке горе.

Тоді познайомився також Шевченко з малярем Михайлом Микешиним, що зілюстрував його життя і твори. Микешин працював над моделлю для пам'ятника «Тисячоліття Росії». Між багатьма постатями вибивався Петро I, «той, що розпинав матір-Україну». Без жалю й злості не міг поет дивитися на монумент царату. На цьому монументі Микешин мав гадку поміж російськими письменниками миколаївської доби примістити також Шевченка. Та, на щастя, в урядових колах знявся крик, і образом Шевченка «не забруднено» «чистого обличчя Росії», а на його місці не посаджено «достойнішої особи», «яких Малоросії не бракує». Кажу — на щастя, бо як же було б найбільшому поетові України стояти на монументі на честь гнобителів українського народу? ¹.

Згодом замешкав Шевченко в Академії мистецтв, де став працювати над гравюрою, за що й одержав ступінь академіка. Гравюра, як знаємо, — це його давня мрія. Про неї писав він у своєму «Щоденнику» і в листі до графа Толстого.

Незабаром по приїзді в Петербург, 3 травня, зустрівся в Ермітажі — величавому новому будинку, який йому так дуже не подобався, — із «знаменитим ритовником» Йорданом. Цей чув про намір Шевченка взятися до акватинти й запропонував йому свою поміч. Шевченко зразу і вибрав собі образ на першу пробу — Мурільйо «Святу родину».

На другий день зайшов до Йордана, і цей «любий чоловік і художник» показав йому всі способи ритовництва акватинтою і виявив готовність помагати йому в усьому, що буде тільки в його спромозі.

Шевченко дуже ретельно взявся за діло і, незважаючи на жваве товариське життя та доволі велику літературну працю, зладив чимало офортів і дійшов до такого мистецтва, що під деякими з них могли б, за словами знавців цього діла, підписатися й найбільші графіки. Ще один доказ того, що творчі сили Шевченка не були вичерпані і що в знеможенім тілі крився водночас великий, сильний дух.

¹ Ефремов С. Шевченко. С. 178.

В Петербурзі саме тоді розгорнулася була доволі сильна українська робота. Куліш, Костомаров, Білозерський та інші будували великі плани нової праці для поступу народу. Заходилися видавати книжки для народної освіти й часопис для українських інтелігентів, який би їх об'єднував і гуртував («Основа»). Взагалі в Росії ніколи не було стільки всіляких видань, як тоді. Ними, за словами Шелгунова, можна було обклеїти башту Івана Великого.

Осередком українського літературного руху був Куліш; та на Шевченка дивилися усі як на верховного представника й провідника українства, а він, розуміючи це, не уникав жодної нагоди, де б міг послужити дорогій своєму серцю справі. Бував на сходинах, нарадах, читав кожну українську книжку й сам носився за думкою видавати для народу елементарні підручники.

Віку в Петербурзі доживати не хотів. Водночас думав про те, щоб поселитися на Україні й зажити сімейним життям. Мати свою хату над Дніпром, мати вірну дружину і з того маленького свого раю дивитися на далеке пережите пекло — ці його задушевні мрії відбиваються у деяких тодішніх віршах, як, приміром, в «Подражанні Едуарду Сові» («Посаджу коло хатини»).

В листі до дружини Михайла Максимовича, у якому дуже гарно в'яжеться повага з гумором, Шевченко пише: «Я вас просив, щоб Ви мене оженили... а то як Ви не ожените, то й сам Бог не оженить, так і пропаду бурлакою на чужині. На те літо, як Бог pomoже, буду в Києві і на Михайловій горі, а Ви там де-небудь під явором або під вербою і поставте мою завітчану княгиню, а я піду погулять та й зостріну її». А в другому листі, посилаючи свій портрет, ніби просить: «...будьте ласкаві, не показуйте портрет дівчатам, а то

Т. Шевченко.
Портрет Ф. А. Бруні.
Офорт. 1860.

вони злякаються, подумають, що я гайдамацький батько, та ні одна й заміж не піде за такого паливоду. А тим часом одній найкращій скажить тихенько, щоб рушника дбала та щоб на своєму огороді гарбузів не саджала».

Тільки ж і цим разом мрії його zostалися мріями. Дійсність казала йому сидіти одному в холодній хаті, без тихої розмови й щирої поради, сидіти, поки надія не одурить його, не осміє та морозом не скує палких коліс очей, сидіти і нічогісінько не ждати.

XX

Незважаючи на гарне петербурзьке товариство, рвався Шевченко на Україну, між бідний рідний народ, тужив за українською природою і нарікав у листах на повітря над Невою, у якому можна задихнутися.

Та бажання його не легко могло сповнитися. Хоч жив і товаришував з усякими «високопоставленими особами», то все ж таки залишався під поліційним наглядом (його головним наглядачем був граф Шувалов). Впливові приятелі Шевченка мусили чимало поклопотатися, щоб роздобути для нього потрібний на виїзд в Україну паспорт «для поправлення здоров'я й малювання краєвидів з природи». З початком червня 1859 р. поїхав Тарас Шевченко (втретє від свого виїзду з Енгельгардтом) на Україну.

Побував на старих, знайомих місцях, на Лівобережжі й на Правобережжі, та завітав до Кирилівки, щоб побачитися з ріднею. Але великої радості з тої зустрічі йому не було. Його брати й сестри так само тягнули тяжку кріпацьку шлею, та й народові також не покращало.

Зустріч з сестрою Яриною змалював Тарас у гарному вірші «Сестрі» («Минаючи убогі села»), у якому потішає її словами:

Молися, сестро! Будем живі,
То Бог допоможе перейти.

Ярина ж оповідає, що зустрів її Тарас на городі, що сіли собі гарненько під грушею, що він поклав голову

на її коліна, а вона розказувала йому про своє гірке життя. (Ярина була вдовою по маляру Бойку). «Молися, сестро,— сказав Тарас,— і я вільний і ти вільна». Інтересно, як ці слова сходяться у вірші Шевченка і в оповіданні його сестри.

З Кирилівки заїхав поет до Корсуня, де його свояк Варфоломій Шевченко був управителем дібров князя Лопухіна. Тут перебував поет кілька тижнів, радо відпочиваючи у великому лопухінському саду. (Варфоломій був одружений з сестрінкою Тараса, і у нього Тарас почував себе, мов у рідні). Чудові українські ночі тримали його іноді в садку аж до ранньої зорі й не пускали в хату.

Шевченкові забажалося купити собі трохи землі й побудувати хату, але так, щоб Дніпро плив біля самого порога. Ходив і їздив понад Дніпром та шукав гарного місця. Знайшов його у маєтку польського дідича Парчевського, але цей пан не хотів мати сусідом поета-бунтаря і казав, що перше мусить побалакати з генерал-губернатором.

Побувши у Городищі, відвідав Шевченко Максимовичів на Михайловій Горі. Тут його й стрінула немила пригода. На донос деяких польських дідичів його арештовано ніби за богохульство та за підбурювання народу. Три дні держали поета в Мошнах, в становій квартирі, а відтак повезли далі, до Черкас. Тут написав поет вірш «Сестрі» (тому в ньому й сказано: «І ми прокинулися. Ти... на панщині, а я — в неволі!..»). З Черкас потягнули поета в Київ, у кріпость. Щойно завдяки тодішньому генерал-губернаторові І. Васильчикову дістався Шевченко знову на волю. «Ідьте хутчіш до Петербурга,— сказав він Шевченкові,— там люди мудріші і не чіпляються за дрібниці, щоб вислужитися».

Т. Шевченко. Автопортрет.
Офорт. 1860.

Так за те, що поет радо спілкувався з селянами та провадив із ними розмови про їхню горе, спостигла його ще раз та сама кара, яку недавно відбув, — неволя.

Він впевнився, що й за Олександра II, як і за Миколи I, зосталися ті самі порядки і так само тепер, як і раніше, невільно освічувати народ, невільно бажати йому добра. Це гідний кари вчинок.

У Переяславі обвіяли поета спомини про Хмельничину й Переяславський договір, і він написав вірш, у якому докоряє Богданові Хмельницькому за його політику. Вірш витриманий у дуже різкому тоні.

Крім оцих двох («Сестрі» і «Якби то ти, Богдане п'яний»), написав Шевченко під час третьої гостини на Україні три вірші, а саме: «Ой по горі роман цвіте» (Лихвин), «Ой маю, маю я оченята» (Пирятин), «Колісь дурною головою» (Черкаси). Останній, автобіографічний, під враженням арешту:

О горе! горенько мені!
І де я в світі заховуюсь?
Щодень пілати розпинають,
Морозять, шкварять на огні!

Видно, другий арешт збентежив був поета не на жарти. І хто знає, як довго довелося б йому сидіти у холодній, коли б не Васильчиков, людина добра й чесна, який поставився критично до панських доносів на хлопського поета.

Вийшовши на волю, поїхав Шевченко в Київ, де жив під наглядом жандармського полковника. В Києві зустрів свого колишнього товариша Сошенка, що жив у церковному домі «всіх скорблящих». Стрічався також з інспектором гімназії М. Чалим, автором пізнішої монографії про Шевченка. В розмовах з приятелями надзвичайно хвалив Марка Вовчка і дещо недооцінював Некрасова, якого вважав не поетом, а віршописцем, не передчуваючи, що пізніша російська критика саме з Некрасовим порівнюватиме його твори.

Повернувшись восени того ж року в Петербург, узявся Шевченко пильно до роботи літературної й малярської. Не раз з ранку до вечора не відривався від діла.

Тоді й написана його поема з біблійного життя «Марія», тоді з'явилося з-під його руки також чимало офортів.

«Марія» була причиною переслідувань творів Шевченка як богохульного поета. Та зовсім несправедливо, бо поема ця написана з глибоким пієтетом до Ісусової Матері, лиш розходиться вона з церковними догмами, бо Шевченко був віруючим-недогматиком.

Як маляр знав Шевченко образи Матері Божої пензля Рафаеля, Мурільйо, Гольдбейна й розумів, що всі вони поставлені на реальному ґрунті і не відповідають ні костюмами, ні краєвидами, ні концепцією приписам церкви, а все ж таки це архітвори! Маляри малювали за своєю уявою, так, як веліло їм серце, а моделі підбирали серед свого оточення. І Шевченкова поема на тему Святої Родини більш апокрифічна, ніж церковна, але все ж таки виспівана чистими устами, а що не богохульна, то про це говорить заспів.

Пренепорочная, благая!
Молюся, плачу і ридую:
Возри, Пречистая, на їх,
Отих окрадених, сліпих
Невольників. Подай їм силу
Твого мученика Сина,
Щоб хрест-кайдани донесли
До самого, самого краю.

Отже, поет пише «Марію» як молитву за братів-кріпаків, щоб вони щасливо діждали скорого визволення. Хто знає Шевченкову любов до поневоленого селянства, той розуміє, що поет щиро, а не богохульно молився.

До того з життя і творів Шевченка відомо нам, як він схилився перед образом матері взагалі, а Матері Божої зокрема, то ж і гоніння за «Марію» були тільки доказом нерозуміння намірів поета, з одного боку, та заскорузлості — з другого. «Марія» визначається прегарними образами, як цей:

Понад водою
Ходою тихою пішла.
Лопух край берега найшла,
Лопух зорвала і накрила,
Неначе бриликом, своєю,
Свою головоньку смутною,
Свою головоньку святую!
І зникла в темному гаю.

Образи, які можна порівняти хіба що з малюнками Ботічеллі і з композиціями прерафаелітів.

Проте у Петербурзі поет почував себе дуже недобре і думками своїми линув над Дніпро. З листів видно, як він піклувався, щоб збудувати хату, оженився й решту віку пережити життям сімейним. Але ж нічого в житті не приходило Шевченкові легко. Доля була йому не матір'ю, а мачухою.

І тепер бажання його наштвхнулися на важкі перешкоди. Було гарне місце під хату на продаж, так оподалик від Дніпра, а поет хотів мешкати над самою рікою, щоб «було видно, було чути, як реве ревучий». Вишукав Варфоломій місце над самим Дніпром, так знову боявся поет, щоб «сердитий дідусь» не пошкодив його добра, особливо весною, коли він «берег ламає». По довгих пошуках знайшов Варфоломій Шевченко дуже гарне місце між Каневом і Пекарями, і поет зрадів, як дитина. Послав гроші, просив, щоб купити матеріал на будівлю, і сам собі малював плани хати, щоб була йому до вподоби.

Але ж у найгарнішій хаті самому все-таки скучно сидіти, і поет не менш поспішав з одруженням. «Без жінки,— писав до Варфоломія,— й над самісіньким Дніпром, і в новій, великій хаті, і з тобою, мій друже-брате, я буду на самоті, я буду одинокий». Тож просив, щоб Варфоломій уговорив свою наймичку Хариту вийти за нього. Харита подобалася Шевченкові ще тоді, як він гостював у Варфоломія в Корсуні, була дівчина здорова. Варфоломій не радив Тарасові женитися з малоосвіченою дівчиною, бо вона не розумітиме його письменницького діла і дітям не вмітиме «стежки показати».

На це відповів Тарас, що він «по плоті й духу син і рідний брат нашого безталанного народу» і що для нього селянська дівчина якраз добра буде дружина. Варфоломій сказав тоді Хариті, що Тарас Шевченко сватає її. Харита відмовилася. «Ще хоче погуляти». Не хотіла віддаватися за пана і з однієї неволі йти, як казала, в другу. Йй краще подобався молодий сільський писар.

Так і цим разом не довелося поетові біля нової власної хатини на спомин вінчання посадити яблуньку зелену.

Благо тобі, друже-брате,
Як є в тебе хата,
Благо тобі, як у хаті
Є з ким розмовляти,—

писав він, та цього добра ніяк не міг діждатися.

Останню спробу зробив Тарас у Петербурзі 1860 р. В Стрільній, неподалік столиці, познайомився був у сестри Кулішевої з двадцятилітньою Ликерою Полусмаковою і закохався в неї. Була це золотоволоса, повновида дівчина, «горда та пишна», але легкодушна й неосвічена. «Будуще подружжє мое,— писав поет до Варфоломія,— зоветься Ликеря — крепачка, сирота, така сама наймичка, як і Харита, тільки розумніша од неї, письменна й по-московському не говорить. Вона землячка наша, із-під Ніжина».

Шевченкові знайомі не дивилися прихильно на оте нове поетове сватання. Особливо жінки казали, що «не до пари». Але даром поет говорив про себе: «...коли мені чого заманулося, хоча б і самого незвичайного, то вже хоч вроди, а подавай. На цьому пункті я дуже схожий з моїми впертими земляками. Письменники наші і взагалі люди статечні називають це силою волі, а його просто можна назвати впертістю,— це й краще й виразніше».

Як недавно Варфоломій не міг вибити поетові з голови Харитини, так тепер знайомі не могли його відвести від Ликери. Він був великим прибічником сімейного життя, любив дуже дітей, і серце його, толочене долею, тужило, мов ненагодована дитина, до свого раю на землі.

Оженився, замешкати у своїй хаті над Дніпром, працювати для народу — це була його мрія, і він за жодну ціну не хотів цієї мрії залишати. Ликера здавалася йому вечірньою зорею на його бурхливому небі. Хоч день був хмарний, так, може, вечір тихий вона йому принесе.

Почався роман старшого, злиднями знівченого геніального чоловіка з молодою, здоровою та малоосвіченою дівчиною, роман, який і закінчився трагічно. Порвалася нитка. У серці поета зостався біль, який, хтозна, чи не наблизив його кінця. Знайомство з Харитою було швидкоплинне, воно, мабуть, і ніякого сліду в Шевченкових творах не лишило. Після розриву любовних стосунків з Ликерою на нього «хо-

лодним вітром од надії уже повіяло. Зима!.. Анікогісінько нема».

Як пам'ятник на гробі тієї останньої надії Кобзаря стоїть простий та глибоко сердечний віршик.

Поставлю хату і кімнату,
Садок-райочок насаджу.
Посиджу я і походжу
В своїй маленькій благодаті.
Та в одині-самотині
В садочку буду спочивати.
Присняться діточки мені,
Веселая присниться мати,
Давне-колишній та ясний
Присниться сон мені.. і ти!..
Ні, я не буду спочивати,
Бо й ти приснишся. І в малий
Райочок мій спідтиха-тиха
Підкрадешся, наробиш лиха...
Запалиш рай мій самотний.

Отже, тепер вже і своя хата над самісіньким Дніпром не марилася поетові як якась тихе пристановище, до якого б він міг причалити своїм життєвим човном після такої бурливої мандрівки. Останнє коханя запалить оцей його самотній рай.

Та всі заходи поета, щоб збудувати свою хату й одружитися, мали в собі щось нервове, він неначе спішився до рідного кубла, видячи, що життя спливає. Нічого подібного не видно в літературних творах. Вони витримані й писані впевненою рукою. А писав Шевченко, незважаючи на надірване здоров'я, досить багато.

Ще під час повороту з неволі, в Нижньому, вичитував, виправляв та викінчував свої твори. Приїхавши в Петербург, зараз-таки носився з думкою видати їх. 4 квітня 1858 р. записує в «Щоденнику»: «Каменецький доручив мені всі мої вірші, переписані Кулішем, окрім «Єретика». Треба буде зробити вибір та взятися до видання. Але як мені доступитися до цензури?»

Небавом і «Єретика» привіз Шевченкові український дідич Галаган, котрий збудував був собі в Прилуцькому повіті мешкання на давній український лад. («Панська вигадка,— писав Шевченко,— але гарна і гідна наслідування»). 11 квітня доручив Тарас Каменецькому клопотатися в цензурнім комітеті про дозвіл надрукувати «Кобзаря» й «Гайдамаків» під

заголовком «Поезії Т. Ш.» і цікавився, що з того вийде.

Дозвіл на друкування творів поета, якого російська критика прийняла так неприхильно, а уряд покарав так тяжко, не був легкою справою. Куліш за скоро величав Олександра II, що немов він дає волю українському слову. Воля ця сиділа у глибокій тюрмі, під замками десяти цензур, і не так-то легко було їй добути на світ. Треба було тяжких і довгих заходів, поки 1860 р. з'явилося у Петербурзі нове видання. Видання це насилу пройшло крізь цензурні митарства і вийшло сильно поскубаним.

Та Шевченко не обмежувався літературною працею. Він хотів прикласти свою руку й до просвітньої роботи для широких верств — зладив «Буквар» для народних шкіл. Якої ваги надавав поет своєму «Букварю», видно з «Марії». Там поет каже, що Мати Божа заробила чи то позичила півкопи і купила для сина свого буквар. А до Чалого він писав коротко перед смертю (4 січня 1861 р.): «Якби Бог поміг оце мале діло зробить, то велике б само зробилося».

Буквар цей друкувався наприкінці 1860 р. в Петербурзі, а з'явився з початком 1861-го. Як Шевченко прагнув прискорити друк, видно з того, що хоч був хворий, одягав фрак та їздив до цензурних митарів. Немов хотів перед смертю побачити свій «Буквар южно-русский» та впевнитися, що початок великого діла не пропав. (Немов хотів нам дати приклад, що робота для просвіти народу — перша робота.)

Шевченків «Буквар» — це невеличка книжечка (24 сторінки формату 1/32). З того три сторінки відведено на азбуку, одну — на лічбу, а 18 заповнено матеріалом для читання.

З педагогічного боку, як підручник для неграмотних, праця Шевченка не має великої вартості, бо Шевченко не був фаховим педагогом, але добір лектури вказує на велике розуміння нашої народної душі.

Братолюбіє, справедливість, віра у перемогу добра, охота до праці для добра ближнього пробиваються з кожного твору, псалма, молитви. «Щирилось і щирилось святе слово Христове на опоганеній землі. Огнем і кров'ю людською очистилося, яке злато в горнилі, тее святеє Божее слово, але своїм святим, тихим, ясным світом тоді ж осліпило очі людей поганих; найшлись лжеучителі і лжепророки. Тоді,

в 315 році по влощенні Сина Божія, в городі Нікеї зібрались пресвітери і єпископи, ревнителі святої Христової заповіді, і одностайно, однодушно написали християнам символ віри».

Любов — це основа її. На любов опирається добро. «Де є добрі люди, там і правда буде». З релігійним змістом «Букваря» гармонізує світський. Є тут дві найкращі з ідейного погляду українські думи: «Про пирятинського попівича Олексія» (яку Костомаров любив говорити з пам'яті) і «Про Марусю-попівну Богуславку». У першій — фарисейське лицемірство стає причиною кари Божої, а щире каяття — причиною ласки. У другій — лакомство нещасне веде українську душу в неволю і віддаляє її від ясних зір і тихих вод, від краю веселого й миру хрещеного. У доборі приказок — цей самий принцип: «брехнею увесь світ пройдеши, та назад не вернешся», «застав дурного Богу молитися, то він і лоб поб'є».

Але і з «Букварем» не поталанило Шевченкові. Не виходячи через недугу з хати, він сам розсилав свою останню книжечку. Тисячу примірників послав у Полтаву, другу тисячу — у Київ. Хотів розіслати його по селах, де були школи, а гроші, які надійшли б від розпродажу, покласти в касу недільних шкіл.

Та на тім і кінець. Замовлень не було. Митрополит і єпископи неприхильно поставилися до цього діла.

«Замість принести віраду останнє діло для народу принесло поетові тільки розчарування. Ще в останніх днях життя доводилось йому з прикрістю дивитися на те, як його «Буквар» купами заповнював хату»¹.

Здавня клопотався Шевченко про визволення своєї рідні з неволі. Та не була це легка справа. Сім'я Тарасова розрослася. Брат Микита мав трьох синів. Йосип теж і сестра Ярина теж трьох. Дідич Фліорковський годився пустити їх на волю, але без землі,

¹ Шураг В. Шевченків «Буквар». Неділя. 1911. Ч. 11 і 12. До речі пригадати, що всі найбільші українські поети — Шевченко, Куліш, Шашкевич, Федькович, Франко коли не видавали букварі та граматки, так редагували просвітні книжечки для народу, отже, були тієї самої думки, що коли зробимо що малу роботу, то велика, тобто визволення народу, вже сама з себе зробиться.

а що ж селянин значить без поля? Яка йому воля? А за визволення з полем хотів багато грошей. У Шевченка ж їх не було. (Весь його спадок оцінено в 115 рублів 15 копійок!)

Нарешті за допомогою «Общества для пособия литераторам» вдалося Тарасові за кілька місяців перед смертю довести це діло до пуття. Була це, певно, також одна з найясніших хвилин у його житті.

Але ж ширшою сім'єю був йому весь український народ, а цей стогнав далі у поміщицькому ярмі. Поет ніяк не міг діждатися хвилини, коли його знімуть. У віршах помітне хвилювання з тієї причини. А що в дійсності дождання народної волі доводило Шевченка до сліз, видно з такої записки.

Якраз 19 лютого до недужого поета навідався один з його знайомих, Черненко. Тарас стояв біля вікна, спершись обіруч на стіл; він був збентежений, очі й вид увесь виявляли нетерпляче дождання. Коли Черненко увійшов до нього, замість звичайного привітання Шевченко кинув: «Що — є? Є вже? Є маніфест?» і, глянувши в вічі Черненкові, зрозумів відповідь: «Так нема? Нема?... Коли ж воно буде?» і, загнучи прикрим словом, Тарас закрив лице руками, впав на ліжку і заридав¹.

І цієї втіхи не дочекався Шевченко. Уряд неначе навмисно гаявся з оповіщенням маніфесту, щоб не почув його той, хто, можна сказати, життя своє за нього поклав. Судилося йому, як Мойсеєві, здалека тільки бачити обітовану землю.

XXI

Від осені 1860 р. став Тарас нездужати. 23 листопада скаржився лікареві Е. Барі на біль у грудях. Приятелі не сподівалися близької катастрофи, бо бачили, що Тарас все одно працює, і знали, яке у нього було міцне здоров'я. Ще 2 січня 1861 р. запрошували його, щоб був фундатором «Основи», а вже 22-го писав поет до Варфоломія, що другий тиждень не виходить з хати і що сильно кашляє. Тижнем пі-

¹ Див.: Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський. Т. II. С. 373.

ніше повідомляв, що так йому погано, що ледве перо в руках тримає.

За кілька днів перед смертю відвідав поета Костомаров. Шевченкові ніби зробилося краще, він навіть милувався своїм першим золотим годинником, якого собі недавно купив. А тим часом невблаганний косар йшов, щоб скосити «сироту-кобзаря».

В суботу, 25 лютого, в день уродин Шевченка, прийшов до нього Михайло Лазаревський та застав його в великих муках. Поет скаржився на сильну задишку, казав, що цілу ніч пересидів у постелі, і просив написати до Варфоломія, що «йому дуже недобре».

Водяна пухлина підступала під серце. Покликано лікарів. Ті заявили, що вода підійшла до легенів. Надії на порятунок не було. «От якби додому, там би я, може, видужав»,— казав поет, та це було вже лише передсмертне бажання.

Під вечір наспіла депеша з Полтави. Земляки вітали поета з уродинами й просили, щоб не переставав творити своїх віщих дум. Але привіт цей звучав, мов мимохітний глум. «Спасибі,— сказав Тарас,— що не забувають... Візьміть огонь, може, я засну...» Та до нього підходив уже сон вічний, а земний не хотів доторкнутися втомлених повік.

По десятій годині відвідали недужого приятелі Лазаревський і Честахівський. Він сидів, тяжко віддихував, хотів говорити, та не міг. Приятелі розпрощалися, при хворому zostався слуга-солдат. Шевченко цілу ніч не міг заснути, то гасив свічку, то запалював, а вдосвіта 26 лютого казав себе убрати й спровадити вниз, до робітні. Переступивши поріг, захитався, упав і не підвівся більше¹. Яке життя, таку мав і смерть. Конав у великих муках, затискав зуби, але не стогнав.

Жив 47 літ. З того 24 був кріпаком, 9 — вільним, 10 карався на засланні, а решту, себто три з половиною, провів під поліційним наглядом. Працював тяжко, страждав важко, щастя зазнав мало. Хіба деколи якась ясніша хвилина.

Що любив, чого бажав, до чого рвався душею — завжди втікало від нього. Так було з волею, з власною хатою, з сімейним життям; не дожив навіть до останньої втіхи — скасування кріпацтва. Його прого-

¹ Див. Шевченко Т. Кобзар. Ч. I. Львів, 1893. С. LXXXVIII.

лошено через тиждень після смерті поета, бо власті чекали великого посту. Вмер Тарас Шевченко безсребреником сущим, хоч те, що написав і намалював, має нині незліченну ціну¹.

Навіть слава, велика світова слава, осінила ім'я Шевченка щойно по смерті. І немовби доля, прагнучи виправити кривду, заподіяну живому, чимраз більше піклується покійним.

Слава Тараса Шевченка росте з дня на день, а дяка земляків стає прямо безприкладною. Жоден народ не споминає своїх великих синів так сердечно, як українці Шевченка. Він для них — не гордощі народні, а прямо великий і кожному дуже близький предок-рідня.

Він у своїх творах, неначе в дзеркалі чистому, дав образ страшної дійсності й славної минувшини українського народу, щоб ми на цей образ дивились і розуміли становище своє у світі й у житті, щоб ми за минулим добром тужили, з сучасним лихом боролися та до луччої будучності добивалися. Основою тієї кращої майбутності вважав він вольність суспільну й незалежність державну. Він у ясных і простих словах подав нам високоморальні науки й настанови, був ідеологом політичним і став провідником народним аж до нинішньої хвилини. В кожний важливий момент, в кожній тривозі та скруті звертається свідомий українець до «Кобзаря», шукаючи й знаходячи у ньому пораду й розвагу.

Життям своїм, своєю наскрізь українською вдачею дав нам приклад доброго, ідейного українського патріота, непохитного борця за волю, натхненного апостола правди, миру й братання.

Він слово наше зробив струною, що грає, і мечем, що рубає, універсальним інструментом наших думок і почувань, а визволивши його з рабських оков блязня-веселуна і наймита-послугача, поставив на сторожі спочатку окремішності національної, а далі й незалежності державної.

Він народ, покращений кордонами, баламучений ворожими закликками, розбитий всілякими програмами, гуртував, збирав до купи ієднав у один великий український народ.

Без нього ... хтозна-що було б з нами без нього!

¹ Усе його посмертне майно оцінено в 115 рублів і 15 коп.

XXII

Ще колись давно писав Тарас Шевченко:

Холоне серце, як згадаю,
Що не в Україні поховають,

і нарікав, що чужі попи присиплять чужим піском його очі, а в «Заповіті» говорив прямо, щоб поховали його на Україні милій, на могилі, серед широкого степу.

Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.

Отож приятелі великого покійника на вість про його смерть зійшлися у Михайла Лазаревського й вирішили перевезти тіло його на Україну, поставити йому пам'ятник і доглядати його могилу, заснувати школу й стипендії його імені, видавати твори, життєпис, книжечки для народу і піклуватися родиною Шевченка.

В холодний ранок, коли весна боролася з зимою, коли птахи зібралися вертати з далеких теплих країв на Україну, у вівторок, 28 лютого, ховали земляки свого найбільшого поета в чужу землю, далеко, над Невою.

В академічній церкві відправлено обідню, приятелі й шанувальники Тарасового генія виголосили кілька промов прощальних і жалібних віршів. Перший говорив Куліш. Він почав: «Нема з нас ні одного достойного проректи рідне українське слово над домовиною Шевченка; уся сила і вся краса нашої мови тільки йому одному відкрилася. І дали: «Будь, Тарасе, певний, що ми твій заповіт соблюдино й ніколи не звернемо з дороги, що ти нам проложив еси. Коли ж у нас не стане снаги твоїм слідом простувати, коли не можна буде нам так, як ти, святу правду глаголити, то лучче ми мовчатимем».

По Кулішу говорили Костомаров, Білозерський і один поляк — Хорошевський. Він закінчив свою промову словами: «О, коли б твоя смерть, Тарасе, стала початком життя нового, то був би це твій найпрекрасніший вінок і найвеличніший пам'ятник».

Від москалів прощав Шевченка Курочкін. «Не дожив він,— говорив цей промовець,— до здійснення тих ідей, для яких працював своїми піснями, та не будемо об тім тужити. Він зробив у житті своє діло». Між присутніми був також Пипін, славний російський історик літератури.

На цвинтарі теж виголошували промови. Останнім почав говорити Костомаров. Але не годен був скінчити. Заридав, замовк і пішов.

Поет спочив на Смоленському кладовищі, на якому за життя залюбки бував і з якого зробив малюнок.

Петербурзькі українці часто відвідували це кладовище. Збиралися біля могили, над якою священник українець отець Оpatович правив панахиду. На могилі було завжди багато вінків та квітів, так що з-під них не видно було ні землі, ні снігу.

Тим часом клопотали у властей про дозвіл, щоб перевезти тлінні останки поетові на Україну і таким чинном виконати перший пункт його великого «Заповіту». Перший, бо цілий «Заповіт» мав бути сповнений геть-геть пізніше, сповнюється він нині. Дозвіл добуто у квітні. Останні перепони усунув вірний друг поета М. Лазаревський, який за життя піклувався долею Шевченка та який і по смерті не забував про нього.

Ранком 18 (н. ст.) квітня, в сороковий день смерті великого поета, зібралася петербурзька українська громада біля могили, щоб востаннє відправити панахиду та попрощатися з дорогими останками перед тим, як відправлять їх на Україну.

Т. Шевченко в труні.
Худ. В. Верещагін. Літографія. 1861.

Тяжко сумували Тарасові друзі, думаючи, що навіки порвалися золоті струни української бандури. Поки спочивав Тарас на Смоленськiм кладовищі, здавалося їм, що він між ними, а тепер мав з ними попрощатися навіки. Вертав над Дніпро, вони ж зоставалися над Неворою.

Після панахиди промовив Микола Костомаров. Дякував Тарасові за ті сльози, що їх проливав він увесь свій вік за Україну, й просив його, щоб благословив те діло, яке так славно почав був колись.

XXIII

«Я вертаю мертвим, щоб вони живими вернули».

Ранком, 8 (н. ст.) травня, усі українці, що могли прибути, прийшли знову на цвинтар. Відкопали могилу й добули домовину. Відкрили її й побачили, що Тарас не змінився, тільки тіло його покритлося пліснявою — тіло, бо духовна спадщина зосталася свіжою й донині.

Дерев'яну домовину вложено в другу, цинову, залютовано й покладено на ресорному возі, який нарочито для того й був придбаний.

Усіх, що були присутні, огорнув великий смуток. Це ж було останнє прощання з найдорожчим своїм чоловіком. «Доки Тарасова могила була в Петербурзі,— писав редактор «Основи» Білозерський,— здавалося нам, що смерть не забрала ще всього з собою, а тепер — прощай!»

Серед того загального смутку, що витав кругом, узяв слово Куліш: «Що ж це, батьку Тарасе! Ти від'їжджаєш на Україну без червоної китайки, заслуги козацької? Чим же ти нижчий від тих козацьких лицарів, що червоною китайкою вкривалися, заслугою козацькою пишались? Ні один предок твій не сходив з цього світу без оцієї останньої честі. Чи вже ж ти чужим-чуженицею вмер на чужині? Що ж про нас скажуть на Вкраїні, як ми тебе вирядимо непокритого червоною китайкою?.. Скажуть, що й ми такі перевертні, як ті дуки, що позабирали козацькі луги й

луки... Ні, батьку, ще не поперевадилися діти козацькі! Розкиньте ж, небожата, червоний цвіт славетний на чорній, сумній домовині Тарасовій! От тепер їдь, батьку! Нехай земляки знають, що ми тут, у столиці, своєї святої старосвітчини не занедбали. З'явся, батьку, серед рідного краю під своєю червоною китайкою та згромадь навкруг себе сліпих, глухих і без'язиких: нехай вони із мертвих уст почують твоє безсмертне слово та нехай, хоч помиляючися, почнуть говорити непозиченою мовою!.. Наш еси, поете, а ми нарід твій, і духом твоїм ми дихатимемо во віки й віки».

І рушила велика домовина вулицями Петербурга на залізничий дворець, а червона китайка маяла, немов прощалася із столицею, збудованою на козацьких кістках, немов прощався Шевченко червоним прощанням з тими, що перед чотирнадцяти літами засудили його таким присудом жорстоким, бо він правди хотів. Тепер він немов говорив до них: відірвали ви мене від мого рідного краю, зруйнували мое здоров'я, передчасно вбили, а дивіться, я вертаю туди таким поворотом пишним! Так повернеться колись усе, що ви з України забрали, її добро, слава й воля. Я вертаю вмерлим, щоб вони живими вернули!

Проводжати велику домовину вирядила петербурзька громада двох своїх членів: Олександра Лазаревського, пізнішого історика, та художника Григорія Честахівського. Домовина мандрувала через Москву, Тулу й Орел. Скрізь по дорозі стрічали її святочно. В Орлі зійшлася кругом неї велика сила народу, прийшли гімназисти з куратором, директором й учителями та, хоч домовина спочивала тільки дві години, відслужили панахиду.

За той час робилися в Києві приготування, щоб прийняти дорогого гостя. Похоронами піклувався тут Варфоломій Шевченко, а наради відбувалися у Чалого. Дехто хотів, щоб Тарас спочивав у Видубицькому монастирі, між панами й генералами, він, «хлопський поет», дехто хотів поховати його на Аскольдівій могилі.

Аж 18 травня наспіла домовина. Близько 4 години після полудня студенти й молодь українська перевезли її з чернігівського берега Дніпровим мостом. Хотіли внести в церкву Різдва Христового. Та мусили спинитися, бо не було останнього рішення властей.

Тоді Варфоломій поїхав чимскорше до протоієрея Лебединцева, а з ним — до митрополита Арсенія. Показали відкритий лист Міністерства внутрішніх справ на перевезення тіла й заявили, що петербурзька громада кріпко стоїть на тому, щоб сповнити волю покійника й поховати його на Чернечій горі.

Митрополит відіслав їх до губернатора Васильчикова.

Цей самий Васильчиков, що недавно випустив Шевченка з тюрми й радив йому вертати в Петербург, тепер пустив його назад у Київ. «Стало! Пусть внесут в церковь!»

Тоді молодь випрягла коней і сама повезла домовину. По дорозі часто затримувалися, говорили промови й читали вірші. Ввечері принесено тіло покійника до церкви Різдва Христового на Подолі, що стоїть край берега Дніпра.

На другий день, у неділю рано-вранці, винесено домовину з церкви на вулицю Олександрівську, щоб зняти з неї фотографію. Домовину оточила родина покійника, далі стояли товариші й знайомі. Дехто з несвідомих питався, що це за покійник? Другі відповідали: «Мужик, та чин на йому генеральський». Днина була похмура, падав дощ. Та незважаючи на це, народу зібралося повна церква й увесь цвинтар. Говорити промови в церкві не дозволено. І тоді, під час панахиди, одна пані в чорному вбранні підступила до труни й поклала терновий вінок. Була це найкраща промова, більш проречиста від слів, — символ долі покійника й його народу.

З церкви похоронна процесія рушила в похід до пароплава, щоби ним відвезти тіло Шевченка на Чернечу гору — туди, куди Шевченко поспішав живим і куди шойно у труні встиг прибути.

Щокілька кроків треба було затримуватися, бо виступало багато промовців. Над самим Дніпром говорив Чалий. Він сказав: «Поезія Шевченка завоювала нам право літературного горожанства й голосно заговорила у сім'ї слов'янських народів. От у чому велике значення Тараса Шевченка і його слава, що довіку не загине!» По його промові встановлено домовину на пароплав. З домовиною їхала сім'я поета-ва, Сошенко з дружиною, Віктор Забіла, дружина Чалого та університетські студенти.

І цей самий Дніпро, який носив колись щоглисті кораблі Святослава й козацькі бистрі чайки, поніс тепер на своїх розливистих, весняних хвилях тлінні останки свого найбільшого співця. Дорогою говорили промови: майбутній славний історик Володимир Антонович, учений Михайло Драгоманов й інші.

Пароплав приплив до Канева на другий день. Назустріч Тарасові виїхав його приятель Михайло Максимович.

На Дніпрі стояла велика вода, й пароплав не міг причалити до самого берега. На руках годі було перенести домовину, тож заїхали у воду драбинястим возом, і на ньому привезено домовину на берег. На березі стояв народ із священиками. Труну поклали на мари й понесли в собор.

Тут 22 травня відправлено урочисте богослужіння, після якого протопоп Мацкевич виголосив промову, яку закінчив словами: «Ти, стародавній Дніпре, що пишаєшся своїми сивими хвилями, тобі судилося на своїх ребрах-хвилях привезти до нас Шевченкові останки. Повідай же ж ти нам про дорогого для кожного українця чоловіка-кобзаря! Був час, що про нашу Україну думали, що це край нездатний до високих почувань і думок. Але Шевченко довів, що край цей, де забули про народну просвіту, має душу й серце, доступне для всього високого та прекрасного. Так, померлий брате! Світ твій просвітиться перед людьми! Вони побачили твої діла добрі й прославили Отця, що на небесах. Минуть віки, і далекі нащадки дітей України побачать і пізнають, хто був Тарас Шевченко! Бажав ти, брате, жити в Каневі, от і живи до кінця світу! А ти, Україно, побожно шануй наше місто, бо в нас спочивають кістки Тараса Шевченка. Тут, на одній із найвищих гір Дніпрових, покоїтиметься прах його і, як на Голгофі, подібно хресту Господньому, стоятиме хрест, котрий буде видно і по той, і по цей бік нашого славного Дніпра».

Тим часом на Чернечій горі студенти й інші шанувальники поета викопали гріб. По відправі панахиди й по промові отця Мацкевича рушила туди процесія, оточена величезним натовпом народу.

Над широким Дніпром на високій горі, звідки видно лани широкополі, могили, кручі, звідки луна так сильно й далеко розлягається кругом, там, де мав замешкати Шевченко у своєму малому раю, опинилася

його домовина. Всі зняли шапки з голів й низько поклонилися перед прахом найбільшого українця. Степами і полями попливла далеко «Вічная пам'ять». Шуміли дерева, гуділи вітри, Дніпро нестримно розливав свої води, мовби його з гранітного ложа підняли й розбухали віщі слова великого поета.

Незабаром над домовиною Шевченка виросла велика могила. Висипали її шанувальники Тарасової музи. Зразу була вона чотиригранна, продовгаста. Обложено її камінням у два сходи. В головах поставлено високий хрест, простий, з дерева, мов на Голгофі. Це ж була ніби українська Голгофа. Коли по двадцяти роках тераси стали розсуватися, а хрест похилився, то могилу відновлено. Тепер вона на горі піднімається, мов високий, на три сажні курган. Верх могили плоский, в чотири аршини проміру, а посередині стоїть залізний, на три сажні, високий хрест з коротким написом: «Шевченко». Більше й не треба! Це слово чимраз далі, гучніше й промовистіше лунає по світу, і хоч ще й не минули віки, та нащадки Тарасові знають і розуміють, хто він був для них, для України, для людства¹.

Хрест простягає рамена свої в безконечність...

Року 1892 купив землю, у якій спочив Тарас Шевченко, його прибраний брат Варфоломій і передав її разом з 3000 рублів Канівській міській думі на вічну власність із тим, щоб вона повік утримувала могилу в добрім порядку, щоб при могилі був сторож і щоб до могили зроблена була гарна дорога. Бажання оці сповнено при помочі й при заходах діди́ча Васи́ля Тарновського, що заснував також музей і зібрав та зберіг у ньому цінні пам'ятки по Тарасові Шевченку.

До могили стали ходити, мов на прощу, навколишні селяни. Відвідували того, хто писав їм про волю. І ось в червні 1861 р. зчинилася між польськими панами тривога. Вони боялися, що починається між селянством бунт, і казали, що в могилі зариті свячені ножі. А там не ножі, а заповіти Шевченкові лежали,

¹ Див.: *Огоновський О.* Дещо про життя і літературну діяльність Тараса Шевченка. У кн.: *Шевченко Т.* Кобзар. Ч. I. Львів, 1893. С. LXXXIX й дальші. Про перевезення тлінних останків Шевченка на Україну див.: Неділя, 1911. Ч. 21; Висока могила. В кн.: На спомин 50-х роковин смерті Тараса Шевченка. Видання Комітету по упорядкуванню Шевченківських свят у Москві. С. 132—133.

у стократ гостріші від ножів. І не по ножі ходив на Тарасову могилу народ, а по його дух, по його віщі слова, котрими він кріпиться у своїй боротьбі за волю.

Біля могили замешкав у хаті сторож, а з другого боку сіла народна легенда з семибарвним фантастичним сьйвом над сріблястим чолом. Пильнує, щоб стежка до могили не заросла травом і щоб не вкрилася вона пилом буденщини. Тією стежкою ідуть у гості до Тараса його духовні діти. З подякою і пошаною великою кланяються його пам'яті і з могили вертають додому зміцненими душею, з новими силами в тілі, з новою охотою працювати й боротися за здійснення великих ідей великого поета. Їх думки і зітхання зливаються з шумом старого Дніпра — тим голосом України, яка пробуджується від сну, встає, випростує кайданами втомлені руки, росте!

Шевченко бачить це і зі стіни своєї світлиці в сторожівні, біля могили, дивиться своїми темно-сірими очима й усміхається своїм дивним-дивним усміхом, якому рівного на жодному обличчі, на жодному портреті ви не побачите, немовби горе минулого і розкіш budouчого зливаються в щось одне — вічне.

Вещлар, листопад 1919 р.

ЗМІСТ

Розділ I

(Батько й мати. Моринці й Кирилівка. Звенигородський повіт. Природа й суспільний побут. Кріпацтво. Перший портрет поета. Дід Тараса. Мінеї й оповідання про Коліївщину. Сестра Катерина. Смерть матері. Пасинок і мачуха. Початок життєвої трагедії. Оксана Коваленко. Смерть батька. Тарас круглим сиротою. Богорський, Кошиць, хлищівський маляр. Шевченко кухтою і козачком.) 3

Розділ II

(Двірська служба. Рисування. Вільна. Дзюня Гусиковська. Побут у Варшаві. Лампі. Переїзд у Петербург. Ширяєв. Літній сад і Сошенко.) 12

Розділ III

(Венеціанов, Григорович, Гребінка, Жуковський, Брюллов. Шевченко малює гіпсові фігури й кістяк. Перші успіхи. Становлення, щоб йому добути волю. 22 квітня 1838 р. Шевченко й Брюллов. Малярство й поезія. Вище покликання. Класицизм і романтизм. Розширення горизонту. Перший «Кобзар».) 14

Розділ IV

(Найцінніша українська книжка. Розгляд «Кобзаря». Його вплив на українську суспільність. Російська критика. Белінський. Квітка про Шевченка. «Гайдамаки». Історичний підклад. Зміст поеми. Її цінності й недоліки. Голоси критики. Нові шляхи. Другий портрет Шевченка. Шевченко вибирається на Україну.) 22

Розділ V

(Перша поїздка Шевченка з Петербурга на Україну. Овідієві метаморфози. «Скрізь був я і скрізь плавав». Князь Репнін. Шевченко і княжна Варвара. Повернення у Петербург. «Сон». Генеза, зміст, будова, критика «Сну». «Чигрине, Чигрине» і «Сова». Вплив життя на твори Шевченка. Безпосередність.) 41

Розділ VI

(Шевченко стає «свобідним художником». Друга поїздка на Україну. Москва. Бодяньський. Шевченко подорожує по Звенигородському й Канівському повітах. Київ. Ідейна молодь і старші знайомі. «Комиссия для разбора древних актов». Шевченко — її співробітник. Його поїздки по Україні. Нові твори. Рік 1845 — найплідніший у житті Шевченка. «Єретик», «Невольник», «Великий льох», «Суботів», «Наймичка», «Кавказ», «Послание», «Холодний яр», «Маленькій Мар'яні», «Псалми Давидові», «Минають дні», «Три літа», «Заповіт».) 52

Розділ VII

(Кирило-Мефодіївське братство. Його члени. Генеза товариства. Ціль і завдання. Статут і установча «Записка». Шевченко і братчики. Суспільно-політичний підклад. Цензура й переслідування вільної думки. Ганна Барвінок. Кулішеве весілля. Шевченко — боярин. Великі сподівання. Грім з ясного неба. 5 квітня 1847 р.) 69

Розділ VIII

(Шевченка везуть у Петербург. «III отделение». Слідство. Дубельт і Орлов. 13 віршів з цитаделі. Процес політичний і психічний. Очищення, самопізнання й самозречення. «Свою Україну любіть!» Доповідь Орлова. «Милостивий» присуд. Підпис царя. «Під найпильніший догляд, заборонивши писати й малювати». «Понад полем іде».) 78

Розділ IX

(Шевченка висилають в Оренбург. Від'їзд. Дорога. За десять днів 2000 верст. В команді Оренбурзького полка. Коротке перебування в Оренбурзі. Стріча з засланнями. Дальша мандрівка. Орськ. Опис місця. Шевченків портрет перед засланням і тепер. Військова служба і як до неї ставився Шевченко. Казарма, муштра. «Не збагнути мені цієї премудрості». Заборона писати й малювати. Захальна книжечка. Твори на засланні. Думки. Їх краса й значення «Княжна», «Іржавець», «Чернець», «Хустина», «А. О. Козачковському», «Москалева криниця», «Варнак». Княжна Варвара і шеф жандармів. Листи.) 84

Розділ X

(Шевченкова недуга. Туга за рідним краєм. Листування з княжною Варварою. Експедиція до Аральського моря. Нові враження і їх відгук у творах. Косарал. «Царі», «Титарівна», «Марина», «Чума», «Сотник». Розгляд цих творів. Нові думки.) 98

Розділ XI

(Поверот з експедиції до Оренбурга. Становлення про дозвіл малювати. Фата моргана. «Петрусь».) 102

Розділ XII

(Ісаєв. Донос. Трус. Арешт. Другий процес Шевченка. Трагедія Головка.) 105

Розділ XIII

(Новопетровська кріпость. Місцевість. Клімат, спосіб життя. Останній етап. Обрядін і Потапов. Дядько. Зосталося одно — терпіти. Іраклій Усков і його жінка. Новий донос.) 107

Розділ XIV

(Останні роки Миколи I. Нужда народу. Війна з турками. Необхідність реформи. Олександр II. Сподівання. Перша амністія минає Шевченка. «Широка дорога з раю, а в рай тільки стежечка».) 110

Розділ XV

(Амністія. «Москалева криниця» і «Щоденник». Дождання волі. Шевченко про свою будучність. Сні і спомини. Гумор. Остання ревізія. Лібельт і його книжка. 21 липня 1857 р.) 113

Розділ XVI

(Шевченко повертається з вигнання. Морем на дряхлому човні. Астрахань. Сапожников і «Князь Пожарський». Береги Волги. Саратов. Гостина в Тетяни Петрівни. Самара, Сибірськ, корабель і література.) 120

Розділ XVII

(Нижній Новгород. Нова несподівана прикрість. Недуга. Шевченко оглядає й малює Нижній Новгород. Лектура, театр, клуб, товариство. Портрети. Революційна література. «Неофіти». Генеза, вплив, зміст твору, критика. Провідна думка «Неофітів». «Неофіти», Куліш і Щепкін. Висока вартість поеми і її враження на читача.) 121

Розділ XVIII

(Катерина Піунова. «Матроз». «Доля», «Муза», «Слава», «Відьма», «Русалка», «Лілея». Прощання з Нижнім Новгородом. Приїзд до Москви. Недуга очей. Гостина в княгині Варвари. Щепкін, Козачковський, Сергій Аксаков. Погодін і Шевирьов.) 140

Розділ XIX

(Приїзд до Петербурга. Гостина в Толстих. Привіт поета. Старов. Коло знайомих поета. Вірш Л. Сови. «Юродивий» і «Я не вездужаю». Жемчужников. Зустріч з молодим Енгельгардтом. Мей. Йордан і Шевченкова праця над офортом. Олдрідж. Спо-

мини Тургенева про Шевченка Марко Вовчок. Плани нової праці для народного добра. «Основа». Шевченко мріє про сімейне життя. Мрії і дійсність.) 143

Розділ XX

(Остання гостина на Україні. Кирилівка і зустріч з сестрою. Гостина в Варфоломія Шевченка. Чудові українські ночі. Шевченко шукає місце для власної хати. Ще один донос і ще один арешт. За Олександра так само, як і за Миколи. «Сестрі», «Якби то ти, Богдане п'аний», три вірші. Київ, Сошенко, Чалий. Повернення у Петербург. «Марія». Зміст. «Марія» — молитва за братів-кріпаків. Харита. «Селянська дівчина якраз добра для мене дружина». Не так склалося, як ждалося. Ликера Полусмакова. Останній роман. Шевченко готує нове видання своїх творів. «Буквар». Визволення поетової родини з кріпацтва. «Коли ж буде воля?») 150

Розділ XXI

(Недуга Тараса Шевченка. Його відвідують: Костомаров, Лазаревський, Честахівський. «От якби мені додому!» Останні уродини. Остання ніч. 26 лютого 1861. Яке життя, така й смерть. Тяжка доля. Тарасова слава. Шевченко й Україна.) 159

Розділ XXII

(Шевченка ховають у Петербурзі. Промови. Петербурзькі українці й могила Тарасова. Заходи, щоб тілні останки поета перевезти на Україну.) 162

Розділ XXIII

(8 травня 1861. Промова Куліша. Триумфальний похід Тараса Шевченка на Україну. Приготування у Києві. Митрополит і губернатор. «Пусть внесут в церковь!» «Мужик, та чин на йому генеральський». Терновий вінок. Шевченко біля Канева. На Чернечій горі. Похорон і Тарасова могила. Промова протопопа Мацкевича. Забезпечення могили. Її перевпорядкування. Свячені ножі і Тарасове слово. Сторожівня. Дивний усміх.) 164

Лепкий, Богдан.

Л48 Про життя і твори Тараса Шевченка.— К. :
Україна, 1994.— 173 с. : іл.
ISBN 5-319-01317-5

Книга про геніального українського народного поета,
художника, мислителя Тараса Шевченка належить перу
Богдана Лепкого (1872—1941), чий багатий доробок на ни-
ві української літератури після довгих десятиліть забуття
знову повертається читачам України.

Л 4700000000-005 / 201-94 / Інф. лист — 94

ББК 83.34УКР1

Науково-популярне видання

ЛЕПКИЙ Богдан

Про життя і твори Тараса Шевченка

Редактор *Ж. Д. Мосенкіс*
Художник *Т. М. Канарська*
Художній редактор *Б. О. Прокопенко*
Технічний редактор *Н. С. Подоляк*
Коректор *Л. Г. Марківська*

Здано на складання 15.09.93. Підписано до друку 27.01.94.
Формат 84×108¹/₂. Папір друк. № 2. Літ. гарн. Вис. друк.
Ум. друк. арк. 9,24. Ум. фарб. відб. 9,66. Обл.-вид. арк. 8,71. Зам. 3—288.
Ордена Трудового Червоного Прапора Друкарське підприємство «Україна»,
252025

Віддруковано :
2

582515

4/6.
нижкова фабрика»,
о, 24.